НА ЗАХИСТІ СВОБОДИ

Діалоги
Андре Ґлюксмана з Оленою Боннер

Організатор діалогу та упорядник книги
Галина Аккерман

«ДУХ І ЛІТЕРА»

УДК 327+341.231.14

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА НаУКМА

Ця книга – діалоги знакових постатей межі століть – французького філософа та політичного діяча Андре Глюксмана та відомого російського громадського діяча, правозахисника Олени Боннер. Теми діалогів: права людини, подолання наслідків комунізму, міжнародний тероризм, ксенофобія та антисемітизм в сучасному світі. Тексти зацікавлять всіх, хто відчуває свою відповідальність за життя людини в XXI столітті.

Н194 **На захисті свободи. Діалоги Андре Глюксмана з Оленою Боннер.** Пер. з франц. – Володимир Каденко. Упорядник Галина Аккерман. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА. – 2013. – 224 с.
ISBN 978-966-378-313-0

Це видання здійснене за програми сприяння видавничій справі «СКОВОРОДА»

Видавці: *Костянтин Сігов, Леонід Фінберг*

Наукова редакція: *Леонід Фінберг та Наталя Риндюк*
Літературний редактор: *Валерія Богуславська*
Коректор: *Тетяна Шкарупа*
Комп’ютерна верстка: *Галини Ліхтенштейн*

ISBN 978-966-378-313-0

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Галина Аккерман

«Єврей – це така земля, тонкий кам’янистий шар якої містить у собі розпечений потік духовної лави».

Людвіг Вітгенштейн

ЯК НАРОДИЛАСЯ ЦЯ КНИГА

Доля подарувала мені щастя бути особисто знайомою з багатьма видатними людьми, чиї імена відомі всьому світові. Наприкінці 1985 року російський письменник Володимир Максимов запропонував мені роботу в Інтернаціоналі Опору, виконавчим директором якого він був. Ця організація об’єднувала кілька асоціацій політичної еміграції, що походила з країн з тоталітарним режимом: Радянського Союзу, Куби, Польщі, Китаю, Кампучії, В’єтнаму, Болгарії та ін. У той час частина французьких інтелектуалів була налаштована проти тоталітаризму та комунізму: гучні «акції», які ми організовували, знаходили підтримку таких відомих постатей, як Ежен Йонеско, Елі Візель, Симона Вейль, Ів Монтан, Симона Синйоре, Андре Ґлюксман, Бернар-Анрі Леві, Мілован Джилас, Анні Крігель, Бранко Лазич, Жан-Франсуа Ревель, П’єр Декс, Марко Панелла, Марек Хальтер та інших.

Минули роки, й Андре Ґлюксман став моїм близьким другом. За радянських часів ми боролися пліч-о-пліч із нашими друзями-

дисидентами Володимиром Буковським, Леонідом Плющем, Едуардом Кузнецовим, Олександром Гінзбургом та іншими, котрі опинилися на Заході після довгих років, проведених у тюрмах, були вимушені шукати політичного притулку після психіатричних тортур. Ми билися за свободу політичних в'язнів, яких утримували в радянських таборах; за надання свобод в СРСР, зокрема за право еміграції (це був час «відмовників», радянських євреїв, які прагнули виїхати до Ізраїлю); за визволення академіка Андрія Сахарова, котрому місцем проживання було призначене місто Горький; за повернення кримських татар, депортованих з їхніх рідних земель за доби Сталіна; проти радянського вторгнення до Афганістану, тяжкі наслідки якого ми тоді відчували; і за щасливе розв'язання багатьох інших проблем.

Наприкінці горбачовського періоду і після розпаду СРСР на короткий час ми повірили, що Росія розвиватиметься демократичним шляхом. Можливо, за винятком невиправного песиміста Буковського, всі ми були засліплені свободою преси, відкриттям архівів, невідпорним, жадібним бажанням суспільства дізнатися правду про своє минуле та закласти підвалини багатопартійності і ринкової економіки. Та боротьба, яку ми вели за радянських часів, здавалося, назавжди відійшла в минуле. У 1993 році багато хто з нас з легкістю «проковтнув» навіть штурм «Білого Дому» (будинку Парламенту) військами, вірними Президентові Єльцину, аби покласти край заколоту прокомуністичних депутатів. Ми не знали, що цей епізод позначив початок сповзання російського режиму до авторитаризму. Потім розпочалася перша Чеченська війна, розв'язана урядом Росії у 1994 році; згодом були убивства опозиціонерів або таких незалежних особистостей, як Владислав Лістьєв (1995 рік) чи Галина Старовойтова (1998 рік); передання урядом флагманів російської промисловості до рук нових багатіїв; сфальсифіковане переобрання Єльцина 1996 року, і це не враховуючи ще інших значущих подій, що сталися незадовго до приходу до влади Володимира Путіна, і які викликали у частини наших друзів неабияке розчарування.

Серед них був і Андре Ґлюксман, особливо схвильований війною, яку вів маленький гірський народ чеченців за свою незалежність, і обурений невимовною жорстокістю російських репресій. Разом ми зустрічалися з багатьма офіційними особами чеченського незалежного уряду під час їхніх візитів до Парижа, писали листи, підтримували біженців. Коротше кажучи, будинок Андре та його дружини Фанфан – палких шанувальників Росії Пушкіна та Солженіцина – був і залишається відкритим для тих, хто протистоїть режиму Путіна, для чеченців, для російських інтелігентів та журналістів, для українських та грузинських демократів. На відміну від багатьох інших публічних постатей, які капітулювали перед російським режимом або не цікавляться подіями в Росії, Андре зберіг у своїй душі полум'я юності: він завжди готовий захищати свободи в Росії, підтримувати демократичні революції у колишніх радянських республіках, голосно висловлювати підтримку Михайлові Саакашвілі, прозахідному Президентові Грузії, котрий зумів здійснити подвиг і подолати корупцію у своїй маленькій країні та не рахуватися з «Північною Імперією» (його власний вислів), після того, як Грузія втратила 20 відсотків своєї території. І сьогодні, коли я знайомлюся з цікавою людиною, що прибула з Росії, я завжди спонукаю її зустрітися з Андре. Наприклад, коли до Парижа вперше, з нагоди виходу у Франції її першої книги (яку мені випало перекласти[1]), приїхала Анна Політковська, я привела її до Андре та Фанфан, вона стала для них також дорогим другом.

Мені хотілося б згадати ще один епізод, який єднає мене з Андре. У грудні 1999 року я брала участь в одній невеличкій «експедиції» до Москви. Нас було семеро: Андре Ґлюксман, Бернар-Анрі Леві, Жиль Ерцог, Ромен Гупіль, Александр Гінзбург, Барбара Спінеллі (*Ла Стампа*) і я. Нас запросили до участі у круглому столі, присвяченому Чечні, який організувала впливова московська газета «Московские Новости». 15 грудня ми за моєї ініціативи прийшли до Центру Сахарова, щоб зустрітися з правозахисниками; і наступного дня ми стали учасниками конференції, на якій були присутні офіційні особи, так само як ті, хто був проти цієї війни. У той час це ще було можливо! Серед військових, що також були присутні, був невиразний персонаж, перший заступник начальника російського Генерального штабу генерал Валерій Манілов. Під час сніданку, саме перед тим, як йти на засідання круглого столу, Андре попередив мене: «Я зроблю йому

[1] «Подорож до пекла» – Voyage en enfer, Robert Laffont, 2000.

один сюрприз. Коли я встану, то підведись і ти, перекладеш, що я говоритиму».

Росіяни не були схильними надати нам слово, навіть дозволити коротку репліку. Нарешті Бернар-Анрі таки виголосив полум'яну промову. Андре Ґлюксман зробив те саме, але коли час для його слова був вичерпаний, він не сів. «Я прошу оголосити хвилину мовчання в пам'ять про тих цивільних, яких було вбито російською армією в Грозному, поки я виголошував це коротке слово», – кинув Ґлюксман у залу, що раптово принишкла. Всі наші негайно підвелися, потім дехто застиг, немов паралізований. Манілов тяжко підвівся одним з останніх. Це була незабутня мить: російські офіційні особи змушені були вшанувати пам'ять чеченців, які загинули, захищаючи свою батьківщину, або просто стали жертвами сліпих бомбардувань. Камери працювали, цю сцену транслювали на екрани всієї Святої Русі. Пізніше, того ж таки дня, Манілов оголосив, що нібито Ґлюксман примусив його силоміць. Проте, нічого не поробиш, що було, те було, і деякі свідки досі згадують про цей день!

*

Також, дякуючи Володимиру Максимову, я зустріла Олену Боннер. Відома дисидентка та дружина академіка Сахарова – свого часу зачиненого в закритому місті Горькому за протестування проти вторгнення радянських військ до Афганістану в 1979 році, вона приїхала до Парижа навесні 1986 року, аби захищати перед Жаком Шираком, знову призначеним прем'єр-міністром, справу свого чоловіка. Максимов попросив мене супроводжувати Олену Боннер на цю зустріч і, якщо буде потрібно, перекладати.

Тут я маю зробити невеликий відступ, аби поговорити про Ширака. Я була вражена водночас рішучістю, розумом та несамовитою енергією Олени, а також непідробною чуйністю прем'єра, який слухав пані Боннер зі сльозами на очах. Спілкування тривало годину, впродовж усього цього часу Ширак, уважний та зворушений, ставив запитання, що свідчили про його глибоке знання ситуації з правами людини та обізнаність з конкретними долями багатьох дисидентів, втім, не ведучи розмови про якісь зобов'язання приступити до наступу на Горбачова, аби примусити того звільнити Сахарова. Слід сказати, що поле дій Ширака було обмеженим, зовнішня політика залишалася прерогативою Франсуа Міттерана. Однак я ніколи не забуду сліз, які він незграбно витирав паперовою хусткою, так само як я назавжди залишусь вдячною йому за те, що він призначив Клода Малюре на посаду держсекретаря з питань прав людини: цей «лікар без кордонів» завжди підтримував акції, спрямовані на захист дисидентів Сходу.

На початку 1987 року я стала свідком іншої історії, пов'язаної із Шираком. Я саме була у своєї подруги Лариси Тарковської, удови режисера Андрія Тарковського, який помер 29 грудня 1986 року, коли посильний подзвонив у двері: він приніс листа від Жака Ширака з висловленням співчуття. Я відразу переклала цей прекрасний, дуже докладний лист, який, як було видно, надійшов не лише від засмученої людини, а й від знавця фільмів Тарковського й взагалі російського кіно і театру. Цей дивовижний жест та витонченість людини, закоханої в російську культуру, нас дуже схвилювали. Для Лариси Жак Ширак був чимось на зразок дива: за два місяці, вочевидь, за його розпорядженням, вона та її діти отримали французьке громадянство, невелике спеціальне утримання та квартиру в місті, на авеню Моцарта. Яка вражаюча різниця між тогочасним Шираком, прем'єр-міністром і мером Парижа, та Президентом, який двадцять років по тому нагороджував Володимира Путіна Великим Хрестом ордена Почесного Легіону!

Але повернімося до Олени Боннер. На відміну від Андре, котрий, як і я, живе в Парижі, Олена в 1990-х роках ділила своє життя між Москвою та Бостоном, де мешкають її діти і де вона остаточно залишилася через проблеми зі здоров'ям. Я зустрічалася з нею на двох чи трьох прийомах під час міжнародних конференцій, проте не мала нагоди поспілкуватись із нею належним чином. Дві великі бесіди з нею, які я записала для «Політік ентернасьональ» (у 2001 році) та для «Ле Мейор де Монд» (2007 рік), відбулися по телефону, так само як кілька ще коротших інтерв'ю для РФІ. Однак, після нашої першої зустрічі 1986 року, я була зачарована особистістю цієї жінки, її добротою, яка змолоду штовхала її приходити на допомогу тим, кого переслідували, її політичною та людською проникливістю, так само її чесністю і, я навіть сказала б, її прямотою, що так рідко зустрічається в людях: вона вміла

формулювати проблеми чітко і часто «незручно», не переймаючись політкоректністю.

Однією з «політично некоректних» тем, якої часто торкалася Олена Боннер, був Ізраїль. Вона стала палким захисником єврейської держави від нападок. Таке ставлення Олени до Ізраїлю подібно до позиції академіка Сахарова, який став Лауреатом Нобелівської премії миру в 1975 році. 2003 року Олена зібрала уривки з різних текстів Сахарова, присвячені Ізраїлю та проблемі Палестини[2], де він недвозначно дає зрозуміти, що сприймає ізраїльсько-палестинський конфлікт у контексті загальної політики арабських країн та інтриг Радянського Союзу на Близькому Сході. Ось кілька уривків, які здаються мені показовими:

> «Інша зона, де відбуваються криваві події: Близький Схід. Десятки років, впродовж яких небезкорислива радянська політика розпалює протистояння, починаючи з 1950-х років, настільки заплутали ситуацію в цьому регіоні, що зараз дуже важко знайти рішення, яке було б прийнятним для всіх… Довгострокове завдання цієї політики – зробити арабський націоналізм знаряддям для створення складностей та незручностей для європейських країн та Сполучених Штатів Америки через припинення постачання нафти, таким чином роблячи Захід більш «податливим». Сьогодні, коли світова економіка дезорганізована нафтовою кризою, можна констатувати все віроломство та ефективність нафтового контексту «захисту справедливої справи арабських народів»… Я вважаю, що в цьому питанні, як і в інших подібних проблемах, єдність країн Заходу є нагальною необхідністю. Треба бути готовим до тимчасових економічних жертв, включаючи оголошення тимчасового ембарго на арабську нафту… Вкрай необхідно, щоб керівники палестинського народу справою доводили своє бажання досягти врегулювання арабо-палестинсього конфлікту і гарантувати безпеку Ізраїлю… цілковито відокремившись від груп екстремістів та терористів».
>
> *Моя країна і світ,* 1975 рік

> «Прийняття Генеральною Асамблеєю ООН (крім того, без глибокого обговорення) резолюції, що долучає сіонізм до расизму та расової дискримінації є подією, гідною жалю. Всі неупереджені люди знають, що сіонізм є ідеологією національного відродження єврейського народу після двох тисяч років поневірянь і що ця

² Журнал «Мы здесь», № 240, на сайті www.newswe.com.

> ідеологія не скерована проти інших народів. На мою думку, прийняття цієї резолюції шкодить престижу ООН».
>
> Доповідь «Мир, прогрес, права людини» з приводу отримання Нобелівської премії у 1975 р.

> «Кілька слів про мою поведінку щодо палестинської проблеми взагалі. Безперечно, кожний народ має право на територію, це є абсолютною істиною і для палестинців, і для ізраїльтян, і для кримських татар. Після трагедії, яка розігралася у сорокових роках, палестинці стали об'єктом маніпуляцій, політичних ігор та спекуляцій з боку зовнішніх ворожих сил. Можна було б впродовж багатьох років переселяти палестинських біженців у найбагатші арабські країни, надавши їм технічні засоби, землі, гроші та можливість для отримання освіти, замість того, щоб залишити їх напризволяще під бомбами (Ізраїлю), які скидалися у відповідь на безумні терористичні акти…»
>
> «Спогади», 1990 рік.

Отже, такою була позиція Андрія Сахарова, найвідомішого радянського дисидента, котрий проміняв комфорт і славу, які він здобув після винайдення водневої бомби, на труднощі, що спіткали його за те, що він захищав права людини в тоталітарному суспільстві, в Радянському Союзі Брежнєва та Андропова.

Після смерті чоловіка у 1989 році Олена – яка за життя Сахарова була його вірною супутницею в усіх битвах, його *alter ego*,– перейняла естафету. Вона продовжила енергійно протестувати проти порушень прав людини в Росії: проти чеченських воєн, проти неонацизму, який дедалі ширився, проти убивств журналістів, проти політичних судилищ. На міжнародному рівні вона постійно підіймала свій голос проти проявів нового антисемітизму, який, на її думку, залежав від дедалі негативнішого ставлення міжнародної спільноти до Ізраїлю, проти боягузтва західного світу, готового принести в жертву єврейську державу, що постала після Голокосту.

Лише почасти погоджуючись з Оленою щодо цього пункту, я тим не менш визнаю, що деякі з її рефлексій відносно палестинського питання все ж таки важко спростувати, навіть тоді, коли вони явно суперечать позиціям дуже багатьох захисників прав людини на Заході. Можливо, через те, що я сама одинадцять ро-

ків (з 1973 до 1984 року) прожила в Ізраїлі, я відчуваю внутрішній опір проти дилеми наполовину повної чи наполовину порожньої склянки[3]. З одного боку, Ізраїль залишається до сьогодні єдиною демократією на Близькому Сході, країною, де преса є вільною та живою, де організації, що виступають за мир із Палестиною, такі, як Шалом Ахшав, активно діють, незважаючи на сильну опозицію урядовій політиці, де численні митці серцем і душею підтримують палестинську справу. З іншого боку, Ізраїль проводить примусову політику безпеки, яка серйозно принижує права палестинців по обидва боки «стіни»; за кілька десятиріч Ізраїль докорінно змінив географію територій завдяки єврейському укоріненню, не кажучи вже про нові міські анексовані квартали Єрусалима, де мешкають сотні тисяч осіб; і особливо впадає в око те, що єврейська держава так і не спромоглася створити національного проекту, який дозволив би ізраїльським арабам почуватися справжніми громадянами. Якби це могло бути зроблено, палестинська проблема знайшла би більш легке розв'язання. Але що робити в цій ситуації, тут і тепер, у ситуації, що все більше уподібнюється до грецької трагедії, ситуації, за визначенням, безвихідної?

У 2003–2004 роках, коли от-от мала вибухнути Іракська війна, а потім вона таки розпочалася, новий світовий антисемітизм обернувся ще більшою драмою. Сотні тисяч маніфестантів у Європі та Сполучених Штатах, не кажучи вже про мусульманські країни, виходили на вулицю, аби протестувати проти вторгнення до Іраку, несучи гасла на зразок «Шарон = Гітлер». Відверто кажучи, в надрах протестного руху з'явилася думка, що війна в Іраку була американською перемогою на Близькому та Середньому Сході, спрямованою на підтримку світового єврейського лобі та Ізраїлю. Тож позиція таких особистостей, як Андре Ґлюксман, Олена Боннер, Бернар Кушнер, Паскаль Брюкнер та інших інтелектуалів, які надихаються логікою права гуманітарного втручання, знайшла відгук лише серед меншості і була піддана гострій критиці. Сьогодні, коли ми переживаємо міжнародну інтервенцію до Лівії, яка була ініційована Францією, важко зрозуміти виступи частини

[3] Я розповіла про своє життя в Ізраїлі і про причини, котрі спонукали мене спочатку емігрувати до цієї країни, а потім залишити її, у своєму есеї «Земля обітована та втрачений рай», у Le Meilleur des mondes *(*Кращий зі світів), № 6, 2008 рік.

французьких медіа проти наших місцевих «новітніх ідіотів». Чи заслуговував Саддам Хусейн, котрий був кривавим катом власного народу впродовж десятків років, більшої поваги з боку міжнародної спільноти, ніж диктатор Муаммар Каддафі?

*

Наприкінці 2003 року я нарешті дозріла до проекту організації діалогу між Оленою Боннер та Андре Ґлюксманом, де я була б ведучою та перекладачкою. Ідея сподобалася їм обом, і ось у листопаді 2004 року ми, тобто Андре і я, вирушили до Бостона.

Чому я обрала саме цих двох співрозмовників? Перш за все тому, що їхні біографії мають багато спільного. А ще тому, що Ґлюксман, так само як і Боннер, походять з єврейських сімей (Боннер була наполовину вірменкою), причому обидва цілковито відсторонені від традиційного юдаїзму. Батьки Андре Ґлюксмана зустрілися в Єрусалимі у 1920 році – його мати приїхала з хвилею повоєнних піонерів-соціалістів; його батько, колишній фронтовик, народився у Чернівцях. Разом із двома своїми дівчатками вони повертаються до Європи, щоб боротися проти гітлеризму: спочатку активісти комуністичного руху опору, потім бійці підпілля (в Берліні, в Гамбурзі). Його батько став агентом радянської військової розвідки, загинув у 1940 році; мати продовжувала співробітництво з рухом Опору у Франції. Батьки Олени Боннер також були комуністами. Її батько обіймав важливу посаду в радянській комуністичній ієрархії. Дитинство Олени минуло у сумно відомому готелі «Люкс», де мешкали високі функціонери Комінтерну: майже всі мешканці цього фешенебельного будинку (серед яких був свекор Боннер) були розстріляні під час сталінських чисток.

Ґлюксман, як і Боннер, поступово втрачав комуністичні ілюзії. Обоє стали адептами ідеології прав людини, яка передбачає віру в західну демократію, що виглядає як «найменше втручання» в життя людини з боку всіх систем державної організації. Андре Ґлюксман на Заході, Олена Боннер в СРСР багато зробили для захисту дисидентів та прав людини в багатьох країнах. Початок «нового світу», що засяяв після падіння Берлінської стіни, не змусив їх зійти з обраного шляху.

Однак, одразу стало ясно, що ці два «універсальні євреї» не будуть однодумцями в усьому, зокрема в тому, що стосується не-

легкого палестинського питання. Частково ці розбіжності можна пояснити їхнім особистим досвідом. Вони не були людьми одного покоління. Олена Боннер брала участь у Другій світовій війні (на фронті вона була медичною сестрою), Ґлюксман в той час був ще дитиною. Крім того, це мав бути діалог між чоловіком та жінкою, між представником Заходу та людиною, що походить зі Східної Європи, між філософом та політичною активісткою. То чи погодяться вони грати в цю гру? Мене заспокоювало те, що перед нашим вильотом до Бостона ці дві особистості, попри те, що ніколи в житті не бачилися, впродовж десятків років відчували один до одного глибоку симпатію та велику повагу – умова, котра передує *sine qua non* плідному обміну, особистому та спокійному, а також повній протиріч дискусії стосовно найгарячіших проблем сучасного світу.

Щойно ми, тобто Андре і я, увійшли до помешкання Олени Бонер, у «спальному» передмісті Бостона, до скромного «кондо» з трьох кімнат, були захоплені людським теплом, яке випромінювала ця велика жінка, така проста у своєму повсякденному житті та манерах. Вона вже була досить літньою (їй виповнився вісімдесят один рік), хворіла на серце, важко дихала, але при всьому тому була дуже привітною та гостинною. Цілий тиждень без упину ми щоденно говорили впродовж двох або трьох годин. Я перекладала в два напрямки, адже магнітофон весь час був ввімкнений. Після сеансу Олена ніколи не відпускала нас, не пригостивши одним з її чудових супів та однією зі страв часів опору. Лише одного разу, вже в кінці, вона погодилася, аби ми запросили її до російського ресторану, який їй подобався.

Звичайно, ці відверті розмови пішли дещо не так, як було передбачено попереднім планом. Можливо, дещо уривчасто Олена і Андре розповідали про своє життя і про історію їхніх політичних позицій, про пристрасне ставлення до прав людини; вони дискутували про Росію, від Сталіна до Путіна, про комунізм і тоталітаризм; нарешті вони багато говорили про антисемітизм, про тероризм і про Ізраїль – ці три теми тісно перепліталися між собою.

Коли нам треба було повертатися, у нас чомусь склалося враження, що ми сказали дуже мало. Андре і Олена вирішили продовжити цей діалог, який, безумовно, багато прояснив, проте залишив жагу до нового спілкування. Та як вчить прислів'я: «Людина припускає, а Бог має». З різних причин, найбільше пов'язаних зі

слабким здоров'ям Олени Бонер, але також з іншими факторами, наприклад, з нашими робочими графіками, здійснення нашого бажання повернутися, уточнити, поновити розмови відкладалося. І тільки на початку 2011 року ми домовилися в березні зустрітися в Бостоні.

Впродовж кількох років, що минули з часу нашої першої зустрічі втрьох, я весь час була на зв'язку з Оленою. Для мене було великою честю і величезною радістю бути в колі її найближчих друзів, яким вона надсилала свої побажання на свята, свої статті і навіть маленькі гумористичні віршики, котрі вона складала для відзначення різних сімейних подій, як, наприклад, народження онучки. Останні два роки вона інколи скаржилася мені в особистих листах, що «їй мало залишилось», що вона стає «якоюсь крихкою», стає «старою руїною», але вона цим не дуже переймалася, і, не дивлячись на всі її проблеми зі здоров'ям, я мала надію, що вона не піде від нас надто скоро. Проте, незадовго до нашої нової поїздки я отримала лист від Тетяни, її дочки, в якому говорилося, що Олена перенесла операцію на серці, і що в найближчі два-чотири місяці станеться найстрашніше. І тільки тепер стало зрозуміло, що ці розмови, які впродовж років можна «покращувати», як добре вино, і які завжди набували найгарячішої актуальності, – будуть опубліковані такими, як вони є. І поки я займалася удосконаленням рукопису, надійшла сумна звістка: Олена Бонер померла в лікарні 18 червня 2011 року.

Сподіваюся, що завдяки цій книзі – у другій частині якої зібрано кілька інтерв'ю, котрі вийшли ще до поїздки в Бостон, і дають змогу краще висвітлити відповідні позиції авторів та самої Олени, читач матиме можливість поміркувати над кількома найважливішими питаннями нашої епохи: стосовно місця прав людини в сучасному світі, складності подолання наслідків комуністичного минулого та проблеми міжнародного тероризму і – (*нарешті, але не в останню чергу*) про природу сучасного антисемітизму, відмінного від християнського, або нацистського, що є феноменом, який розумієш краще, коли маєш змогу винести більш зважене та глибоке судження стосовно ізраїльсько-палестинської проблеми.

Андре Ґлюксман

ДВІ ЄВРЕЙСЬКІ ІСТОРІЇ

Дві життєві дороги, які *a priori* не можна порівняти. На сході Європи, у закритій країні, що перебувала під владою КДБ, щоб зробити вибір і стати дисидентом, потрібні були неабиякі енергія, сміливість і чітке усвідомлення, що своїм прикладом продемонструвала Олена Боннер. На Заході, у відкритому суспільстві, аби зробитися відлунням битв Сахарова та Солженіцина, мені потрібно було тільки запастися здоровим глуздом та рішучістю, аби порвати з ідеологією, що домінувала на той час в університетських колах – з ідеологією марксизму. Насправді це було більш болісним для моїх колег, уражених марксизмом, ніж для мене. Адже я критикував їхнє таємне теоретизування щодо справедливості існування ГУЛАГу.

Відтоді, як впала Берлінська стіна, ми з Оленою рухаємося по континенту шляхом єднання, ми намагаємося розшифрувати спільність долі. Вже довгий час наші дороги перетинаються. Ми живемо серед євреїв, що пережили Голокост і обрали для себе місцем проживання Європу, аби вести тут активну публічну діяльність. Олена Боннер зростала в країні комуністичного режиму і змогла виїжджати з неї лише після його повалення; я народився в Парижі, моїх батьків було вигнано з Гамбурга, коли в Німеччині перемагав нацизм. Незважаючи на різницю у віці, ми почали цікавитись суспільним життям після 1945 року. Можна сказати, що фактично це почалося після геноциду євреїв і смерті наших рідних; а юридично – після того, як комунізм вивітрився з наших голів. Згадаймо, що між 1945 і 1960 роками суспільна думка мала своїми проводирями мислителів, які виховувалися і формувалися до війни, таких як Сартр чи Еренбург. Наступне покоління інтелектуалів змалку знало про страшну жорстокість Сталіна та Гітлера. Воно намагалося потроху зробити якісь практичні висновки з тих колосальних потрясінь, які сколихнули Москву, Берлін, Париж і все XX століття.

Сформовані завдяки власному екзистенційному досвіду, наші погляди різнилися, можна сказати, протистояли один одному: вони не співпадали в питаннях щодо Середнього Сходу, американізму та долі євреїв. Але існувала величезна зацікавленість у діалозі, навіть повному протиріч, які, проте, при особистому спілкуванні можна подолати.

*

Європейський еврей довгий час культивував у собі покликання бути голосом світу. Будучи інтелектуалом, він часто хотів бачити себе «слугою людства» (Гуссерль). Від цього походить багато різних обов'язків та зобов'язань – євреї мають бути то революціонерами, то авангардистами, то лібералами, – які надихають його ставати на чолі усяких радикальних «змін» або виступати «просвітителем» для традиційно закритих і ворожих суспільств. Після 1945 року ми бачимо: прогрес цивілізації стає очевидним, гуманістичний оптимізм не походить від когось конкретного. То чи можливе існування універсального еврея за цих нових умов? Може бути, але не так, як раніше. Потрібно було винайти його знову. Але ж як?

Парадоксальним чином неминучі розчарування щодо подій історії та самого Провидіння не відвернули євреїв від добрих намірів. Дисидентські рухи на Сході та гуманістичні поривання на Заході перейняли від минулого естафету утопічного ентузіазму. І знову серед його лідерів повторюють слова про частку єврейської свідомості (Кушнер, Міхнік, Едельман…), яка перевищує статистичну вірогідність, встановлену демографією. Європейська свідомість, здається, переживає радикальні зміни: від переможного

універсалізму великих ідеологій безповоротного щастя до дещо «негативної» універсальності мобілізації проти змін та можливих катастроф. Відбувається перехід від питання життя (найпрекраснішого, ліпшого) до питання виживання у все більш загрозливому оточенні…

Можна у різні способи відчувати себе євреєм. Один із них – гуманізм після потопу – полягає в тому, щоб мислити людство поза нездоланним горизонтом геноциду. В підсумку: те, що трапилося з нами, може трапитися з іншими. Євреї Європи зазнали найгіршого, що могло статися. Важко вигадати щось більш негідне, ніж принижувати їхню унікальну долю: не було чилійського чи боснійського геноциду (втім, це не применшує злочинів Піночета чи Мілошевича). Зайве думати, що жахи можуть переслідувати лише біблійний народ. XX сторіччя принесло з собою чотири прояви геноциду у прямому сенсі цього слова: геноцид вірменів, євреїв, камбоджійців, народу тутсі в Руанді. То ж навіщо нам з Оленою повторювати гамлетівське запитання і заштовхувати його в голову всякому народові: бути чи не бути? Якщо тероризм – згадайте Манхеттен – стоїть біля кожних дверей, тоді виживання людського виду має бути справою кожного.

Після Другої світової війни великий письменник Герман Брох назвав «злочин байдужості» найбільшим гріхом громадянського суспільства, що протистояло проявам фашизму (між 1920 та 1940 роками). Перед обличчям трагедій сьогодення саме байдужість того ж замісу загрожує приспати, роззброїти, деморалізувати. Лейтмотивом для життів обох героїв цієї книги стала боротьба проти мирської, а часто й світової байдужості.

Перша частина

РОЗМОВИ З ВІДКРИТИМ СЕРЦЕМ

Бесіда перша

ОСОБИСТИЙ ШЛЯХ: ЯК СТАЮТЬ НЕБАЙДУЖИМИ ДО ПРАВ ЛЮДИНИ?

Олена Боннер: Справді, я нічого не написала про цей аспект свого життя. Спочатку я була лише активісткою, однією серед багатьох інших. Потім я стала дружиною знаменитої людини, Андрія Сахарова. Пригадую його коментар відносно моїх виступів на Заході: «Вони тебе не слухають, їм просто подобається перераховувати мої звання». Це його страшенно дратувало.

Можливо, тепер, після смерті Андрія, можна сказати, що я – «захисниця прав чоловіка», бо займаюся суспільними справами, пишу статті і таке інше. Проте, впродовж всього мого життя, з чотирнадцяти років, захист прав людини для мене полягав у тому, що я надсилала передачі та листи до тюрем та таборів. Всі інші форми діяльності здавалися мені неможливими. Вочевидь тому, що за моїм характером, я не теоретик, а практик.

Слід також сказати, що я мала щастя зростати серед сімейної солідарності, коли друзі дітей стають друзями батьків і навпаки. Це дозволило мені вже в десять років заявляти, що перший секретар Центрального Комітету Компартії Вірменії Агасі Ханджян був моїм другом…

У 1937 році, який став одним із найстрашніших років сталінських чисток, більшість друзів моїх батьків були заарештовані. Я була однією з найстарших в колі дітей наших друзів. І я відчувала

себе відповідальною не тільки за моїх брата та сестру (мій вітчим[1] та мій дядько також були заарештовані), а й за дітей всіх наших друзів. Та разом із тим той жахливий 1937 рік нічого не змінив в моїх тодішніх ідеологічних переконаннях… Я не могла пояснити собі причин того, що відбувалося, але продовжувала вірити у світову революцію і таке інше.

Андре Ґлюксман: І коли ж Ви перестали вірити у світову революцію?

Олена Боннер: Під час війни. Саме в той період, коли я почала міркувати по-дорослому. Ні, це, звичайно ж, не були ідеологічні або політичні рефлексії, це відбувалося від співчуття до тих людей, котрих зачепила ця трагедія. Значно пізніше я була оточена людьми (з колишніх політв'язнів, яких зустріла завдяки другу мого дитинства Феліксу Красавіну[2]), які весь час дискутували щодо різноманітних теорій: одні були марксистами, інші – леніністами… Але особисто мене все це залишало байдужою. Я – не мислитель. Саме через це, на мою думку, наша дискусія не відбувається на рівних: я добре знаю, що мені бракує теоретичної підготовки. А втім, я не відчуваю комплексу меншовартості щодо цього, зовсім ні. Просто, кожен з нас на своєму регістрі; мій регістр – це життя, яке я прожила, і деякий здоровий глузд. Можливо, весь мій досвід не можна пояснити причетністю до тієї чи іншої теорії, але мені здається, що я маю слушні думки з приводу багатьох речей.

Андре Ґлюксман: Ви кажете, що почали надсилати передачі до таборів з чотирнадцяти років.

Олена Боннер: Моя мати, яку теж було заарештовано, передавала мені в своїх листах адреси її друзів, яких утримували в різних таборах, і я почала надсилати посилки всім їм. У принципі, в СРСР ув'язнений міг отримувати посилки лише від родичів. Але, оскільки ніхто насправді не звертав уваги на те, від кого вони надсилалися, я ніколи не вказувала своєї адреси, але вписувала ім'я одержувача. І мене ніколи на цьому не впіймали!

[1] Батько Олени – Левон Кочарян, проте її виховував вітчим Геворк Аліханян, перший секретар ЦК Компартії Вірменії, потім високий посадовець Комінтерну. Заарештований 1937 року, він був розстріляний у лютому 1938 року.

[2] Звинувачений за «образу» особи Сталіна, Фелікс Красавін шістнадцять років перебував у ГУЛАГу.

На прохання матері, наприклад, я надсилала передачі одній з її товаришок по ув'язненню. Її звали Євгенія Найман, зовсім молода дівчина з Ленінграда, їй було лише дев'ятнадцять років. Вона була тільки трошки старша за мене. І ось чому вона опинилася в ув'язненні: ще дитиною вона навчалася в ленінградській німецькій школі. Пізніше вона стала перекладачкою та зустріла німецького фізика, який приїхав до Ленінграда, аби будувати комунізм. Дуже скоро його заарештували. Потім настала її черга. Вона щойно народила хлопчика. Її синові не було і двох місяців, коли її заарештували. Дитина залишилась на руках батька Євгенії, оскільки її мати померла. Отже, дідусь сам мав ростити немовля. Він був дуже енергійною людиною: докладав надлюдських зусиль, і йому таки вдалося зробити так, щоб його дочку звільнили. Але її чоловік, німецький фізик, помер у таборі, як багато з тих людей, що були ув'язнені. Впродовж двох років, котрі Євгенія перебувала в таборі, моя матір не переставала піклуватися про неї. Це була свого роду її тюремна прийомна донька… Для мене доля цієї жінки прекрасно ілюструє долі жінок, одружених з «ворогами народу» в тридцятих роках.

В 1947–1948 роках ці жінки, жертви великих чисток кінця тридцятих, як і моя матір, почали повертатися. Їхнє здоров'я було в дуже поганому стані. Я на той час вже була лікарем і сприяла їм в отриманні необхідної допомоги в лікарнях. Дуже часто це були самотні жінки, чиї чоловіки загинули в таборах, а діти померли під час війни. Вони не мали права мешкати в Ленінграді; тож оселялися в маленьких провінційних містах. Звичайно, можна було заплющувати очі на їхні долі, але будь-хто, у кому залишалося хоч трохи людяності, не міг би полишити їх в біді.

Тож я продовжувала займатися тими, кому потрібна була допомога. Щодо моєї зустрічі з Сахаровим, вона відбулася під час судового процесу Піменова та Вайля[3], в жовтні 1970 року. Щоправда Андрій Дмитрович казав, що вже бачився зі мною раніше у дисидента Валерія Чалідзе (я приходила до нього, щоб отрима-

[3] Дисиденти Револьт Піменов і Борис Вайль, які вже були засуджені на багаторічні ув'язнення за часів Сталіна, стали жертвами нового судилища восени 1970 року в Калузі за розповсюдження самвидаву. Обох засудили до п'яти років поселення.

ти інформацію про адвокатів, яким можна було б довіряти), але щодо цієї зустрічі я не маю чітких спогадів.

Андре Ґлюксман: Який момент відлиги став для Вас ключовим? Можливо, промова Хрущова на XX з'їзді партії?

Олена Боннер: У моєму оточенні всі знали про злочини Сталіна. Дивним чином, але дуже показовим моментом стала виставка Пікассо в Ленінграді у 1956 році. Саме в цей рік розігралися угорські події[4]. Справа не в самому факті можливості побачити Пікассо, що саме по собі було дивовижним, дивною була атмосфера, що панувала на виставці, така незвична: всі сперечалися на повний голос, було таке враження, наче, за якоюсь магічною силою, вуста, які були весь час стуленими, раптом відкрилися. Молодь нарешті отримала слово.

Андре Ґлюксман: У мене виникає запитання. Зберігати здоровий глузд в період після 1945 року – факт якогось фантастичного опору. В цей час люди були надто заідеологізовані, тим більше після перемоги над Німеччиною. Я пригадую, коли Сталін помер, люди у празьких трамваях плакали. Навіть ті, хто постраждав від сталінізму, підпали під вплив ідеології. Той факт, що Ви цього уникли, є вкрай показовим. Я сам себе запитую, а чи здатність зберігати здоровий глузд серед всезагальної маячні не була пов'язана для Вас із досвідом війни? Коли ти бачиш, як кровоточать тіла, як помирають люди, і розумієш, що ідеології можуть бути причиною цього. А ще з Вашим досвідом медсестри, досвідом медичної практики, коли головним є боротьба зі смертю, боротьба з хворобами, а не встановлення раю на Землі.

Олена Боннер: Звичайно. Саме в армії я почала над усім цим розмірковувати. І потім, я завжди відчувала величезне співчуття до хворих, страждених, помираючих…

Андре Ґлюксман: У Франції нам допомагали відійти від стереотипів марксистської ідеології саме медики, які поїхали до Африки між 1960 та 1970 роками, де вони ставали свідками жахливих подій. Бернар Кушнер разом зі своїми друзями поїхав туди від Червоного Хреста і побачив страшні вбивства, що скидалися на

[4] Криваве придушення Радянською Армією антикомуністичного повстання в Угорщині.

геноцид; це було в Біафрі[5]: католики, прибічники незалежності, були перебиті мусульманами. І тоді ці лікарі порушили пакт про мовчання, проголошений Червоним Хрестом: «Ти надаєш допомогу, але мовчиш». Так, в Аушвіц Червоний Хрест переправляв передачі з гуманітарною допомогою, але його представники ні словом не обмовлялися про знищення, які там проводилися. Кушнер, чиї дідусь та бабуся загинули в Аушвіці, відмовився повторювати ту ж саму помилку. Так почався рух «Лікарі без кордонів», результатом якого стало створення «Комітету проти геноциду в Біафрі». Говоріть, кажіть правду, публікуйте факти, адже це теж означає надавати допомогу. Мовчання скресло. По суті така позиція є подібною до Вашої: бути лікарем, бачити жахіття війни, відкидати ідеологію замовчування.

Олена Боннер: Тут я можу сказати, що перша маніфестація проти геноциду в Біафрі, про яку я чула в Росії, була організована Андрієм Амальріком[6] та його дружиною Гюзель. Вже не пам'ятаю, біля якого посольства вони її проводили. Дивно, але ніхто про це ніколи не говорив.

Андре Ґлюксман: Як Ви перейшли від передачі посилок ув'язненим до інших дій, спрямованих на захист прав людини?

Олена Боннер: У 1968 році, за посередництва Володимира Буковського[7] та його оточення, я познайомилася з редакторами «Хроники Текущих Событий»[8]. Я розповсюджувала це видання мало не скрізь. Наприклад, я їхала до Ленінграда, де давала його, скажімо, десяти особам. Трохи згодом вони робили машинописні копії у великій кількості, так що ніхто не міг сказати, скільки примірників було в обігу. Я займалася цим дуже активно.

[5] Республіка Біафра – самовиголошена країна в Південно-Східній Нігерії. Не була визнана ООН. Проіснувала з 30 травня 1967 р. до 15 січня 1970 р. (*прим. редактора*).

[6] Відомий дисидент і письменник, якого змусили залишити СРСР у 1976 році після багатьох ув'язнень у таборах та заслання.

[7] Інтелектуальний лідер радянського дисидентського руху, Буковський загалом провів у радянських таборах та психіатричних в'язницях 12 років.

[8] «Хроника Текущих Событий» – одне з головних видань самвидаву. Газета, що виходила двічі на тиждень з 1968 до 1983 року, давала підсумок діяльності правозахисників та їхнього переслідування владою.

Крім того, я багато їздила, збираючи якомога більше інформації для «Хроники». Чому я стільки подорожувала? За поясненням не треба ходити далеко. Всі ми були дуже бідними. Ті, кого заслали вглиб країни, знаходилися в неймовірно складних умовах існування. Дуже часто вони змушені були купувати будиночок, оскільки ніхто не наважувався здавати житло політичним засланцям. Для них потрібно було зразу назбирати необхідну суму, копійка до копійки… Але було вкрай важко організувати переїзди, бо, звичайно, ми мали покладатися на власні кошти… Проте я, як учасниця війни, мала право користуватися зниженими тарифами при пересуванні поїздами і літаками; більше того, раз на рік я мала право на безкоштовну подорож. І звичайно ж, я, не вагаючись, користувалась цим правом, не відчуваючи жодних докорів сумління. З Москви я легко могла їздити до Києва, Мінська або Ленінграда. Мені інколи траплялося їхати до Ленінграда в неділю вранці і повертатися назад нічним поїздом, аби в понеділок вранці приходити на роботу так, ніби нічого не відбувалося! І оскільки я мала можливість їздити за малі гроші, саме мене найчастіше посилали виконувати різного роду завдання.

«Хроника», так само як «Маніфест» Сахарова, були дітищем Празької весни. А до того часу з'явився лише один політичний документ, написаний Сахаровим. Це був лист, надісланий ним делегатам XXI з'їзду партії, що відбувся 1961 року. В ньому він закликав їх не реабілітовувати Сталіна. «Маніфест», який приніс йому міжнародне визнання, датується червнем 1968 року.

Фактично, період дисидентської діяльності почався з судового процесу над Андрієм Синявським та Юлієм Даніелем 1966 року[9]. До того суди над «смогістами»[10] не мали достатньо широкого громадського резонансу. Але у 1967 році виник новий феномен: до владних структур надходила величезна кількість петицій. Гори листів, наприклад, надходили до Москви від кримських татар[11].

[9] Письменники-сатирики, що критикували радянський режим і видавали свої твори на Заході під псевдонімами.

[10] Члени неформальної групи СМОГ (абревіатура від російського «Союз молодых гениев»): молоді прозаїки та поети, які сповідували свободу творчості у 1965–1966 роках.

[11] Мусульманський народ Криму, депортований Сталіним у 1944 році за «співробітництво з німцями». З 1960-х років кримські татари почали відстоювати своє право на повернення на землі предків з місць їхньої депортації у Казахстані та з інших територій.

Я ніколи не могла збагнути, яким чином татари могли розпочати цю акцію, кому вони могли надсилати ці листи, аби забезпечити їхню появу в самвидаві, але, як видно, це у них вийшло.

Під час згаданого судового процесу, багато моїх друзів зазвичай збиралися у мене вдома і вголос читали Синявського, оскільки на всю нашу групу був тільки один примірник його творів. Ми навіть не думали про те, що мікрофонами був наповнений увесь будинок! У той час моїй дочці було вже тринадцять або чотирнадцять років, і я не забороняла їй читати підпільну літературу – навіть тоді, коли моя матір протидіяла цьому і звинувачувала, буцімто я хочу відправити власну дитину до тюрми!

Андре Ґлюксман: Часто кажуть, що саме Ви прищепили Сахарову ідеологію захисту прав людини…

Олена Боннер: Я відповіла на це запитання у 1998 році в Москві під час конференції, що мала назву «Тридцять років роздумів Сахарова». «Маніфест» Сахарова був сприйнятий як елітарний текст, хоча б тому, що в ньому йшлося про інтелектуальну свободу. Принаймні, саме так його тлумачили. Річ у тім, що Сахаров говорить в ньому про свободу як таку, він говорить про особистість в її повсякденному житті, а не про якусь абстрактну «інтелектуальну свободу». Саме в цьому прагненні свободи і полягає сутність дисидентського руху.

А щодо впливу, який я могла мати на нього, то, я привертала його увагу до «єврейського питання». Слід знати, що Сахаров походив із середовища, головним чином, православного, проте абсолютно вільного від будь-якого антисемітизму. І ще – це дуже важливо, як він сам зазначав, – був дуже самотньою людиною. У нього не було друзів. Проте практично всі люди, з якими він мав добрі стосунки, включаючи товаришів дитинства, були євреями. У своїх «Спогадах» Сахаров пише, що євреї, котрих він зустрічав, вражали його своїм прагненням до знань, повагою до науки і, сказати б, здатністю використовувати теоретичні концепти. Такі риси характеру відразу наближали його до всіх цих молодих людей. Хоч я б ніколи не сказала, як пише автор однієї з біографій Сахарова, що він був «філосемітом». І справді, на багато речей,

котрі його оточували, він не звертав уваги. Після смерті Андрія я зібрала документи, присвячені його родині, й у книзі, яка залишилася непоміченою на Заході[12], написала, що майже всьому, що він розповідав про свою сім'ю, бракувало точності.

Як мені спало на думку написати цю книгу? Справді, коли я перечитувала «Спогади» Андрія, у мене складалося враження, що картина, яку він зображує, не відповідає дійсності. Наприклад, я перевірила деякі факти щодо його дідусів та бабусь, і виявилося, що Андрій був дуже далеким від істини. Я зацікавилася цим питанням через прізвище його діда по материнській лінії: Софіано. Йдеться про грецьке ім'я, ім'я одного з провідників грецького повстання, яке згадується в листах Пушкіна. Олександр Сергійович просить Жуковського клопотати перед імператрицею Марією про долю однієї дівчинки з прізвищем Софіано, яка втратила батьків під час бою[13]. Мені хотілося довести Андрієві, що ця дівчинка походить з тієї ж родини, що і він.

Загалом, Андрій майже нічого не знав про своїх предків. Гадаю, це було рішення, прийняте в родині: не розповідати дітям про їхнє коріння, не говорити їм всієї правди про минуле. Наприклад, якщо хтось з предків був генералом, дітям розповідали, що він починав свою службу звичайним солдатом – навіть, якщо кожному було відомо, що для того, аби стати генералом у царській армії, потрібно було мати благородну родину. Але в радянські часи батьки часто приховували від дітей своє аристократичне походження… Результатом такої напівправди стало те, що Андрій практично нічого не знав про свою сім'ю. І незважаючи на це, його «Спогади» відомі в усьому світі і перекладені кількома мовами, тоді як ніхто не знає про мою книгу, яка відновлює істину! Це означає одне: світ не знає правди про Сахарова. Мені траплялося переглядати друковані матеріали про нього і вигукувати: «Це казна-що!»

За натурою Сахаров був людиною розсіяною, постійно зануреною у свої думки. Потрібно було безупинно звертати його увагу на людей, на речі… і саме цим я займалася. Він був з тих, хто мислить дуже абстрактно, але якщо хоча б один раз його увагу привернуло щось конкретне, він міг з усією енергією присвятити себе цьому. Ніби еолова арфа, він реагував на найменше повівання вітерцю; але він часто не помічав якісь речі самостійно.

Андре Ґлюксман: І це вже була не справа вітру, а робота музи!

Олена Боннер: Жартома він називав мене «очима та вухами царя»[14].

Андре Ґлюксман: Сахаров відкинув «романтизм вченого», він почав ставити запитання і втратив довіру до всемогутності науки. У своїх «Спогадах» Сахаров розповідає, що тоді, коли він став батьком водневої бомби, то запропонував сконструювати торпеди, які б несли ядерний заряд, аби запускати їх з радянських підводних човнів і руйнувати порти супротивника, незважаючи на величезні людські жертви. Але, всупереч сподіванням, один радянський адмірал звинуватив його у нелюдськості. В той час Сахаров ще перебував під владою революційного романтизму. Цей пасаж з його «Спогадів» глибоко вразив декого, зокрема Карла Поппера, який все ж таки дуже любив Сахарова і дуже його підтримував. Що ж примусило його кардинально змінити свої погляди?

Олена Боннер: По-перше, не слід приймати за чисту монету те, що Сахаров говорив про радянський флот. Треба враховувати специфічність його особистості. Для мене така заява свідчить радше про наукові блукання. Втім, хоча він мав досить різкий характер, такий собі приклад Homo Ludens. Він розробив величезну кількість подібних ідей, які були надто далекими від того, що він хотів зробити насправді. Дехто жартома за столом або у місцях паління на роботі розповідає смішні історії про євреїв; хтось розповідає анекдоти про жінок; щодо Сахарова, то він любив запускати свою вчену фантазію. Однак, коли хтось записував його рефлексії і сприймав їх серйозно, люди, які дійсно знали Андрія, просто жахалися. Проте, це були пусті балачки, більше нічого!

А відносно того, справжнього, серйозного Сахарова, я можу процитувати один витяг з його щоденника. Під час випробувань бомби Андрія дуже турбувала можливість розповсюдження радіоактивності на територію, яка перевищує заплановану. Йому видавалося більш розумним евакуювати кілька тисяч осіб, які піддавалися ризику радіоактивного зараження. Маршал, який керував

[12] Бонер Е. Вольные заметки к родословной Андрея Сахарова. – Москва, 1996.

[13] Війна греків за незалежність, яку вони вели проти Османської імперії (1821–1832 рр.)

[14] Саме так називали в стародавній Персії царських шпиків.

випробуваннями, навідріз відмовився скасувати операцію. Тож була проведена екстрена нарада, під час якої Сахаров заявив, що евакуація населення є необхідною. Тоді військові, не припиняючи випробувань, впродовж однієї ночі зібрали сотні вантажівок, що дозволило їм евакуювати мешканців. Все це було цілковитою заслугою Сахарова.

На мою думку, не можна говорити про кардинальну зміну. Радикальним чином Сахаров ніколи не змінювався. На початку п'ятдесятих років один з його колег, Матес Агрест, був звільнений з їхньої робочої групи в Арзамасі-16[15], за те, що походив з єврейської релігійної родини і мав родичів за кордоном. Сахаров допоміг йому в практичному плані і навіть на деякий час надав Агресту та його сім'ї помешкання в своєму домі, оскільки вони не мали, де жити. І це не єдиний приклад. Кожного разу, коли когось з його співробітників звинувачували в ідеологічних гріхах, Сахаров захищав його перед владою щосили. Він завжди був таким! Було б страшною помилкою уявляти, що в якийсь момент його раптом осяяло, і він повернувся до своїх попередніх зобов'язань. Він не переставав стверджувати, що повне ядерне роззброєння було б небезпечним, але потрібно ліквідувати всю зайву ядерну зброю. Він вважав, що у XXI столітті певна частина ядерної зброї продовжить своє існування. Коротко кажучи, всі намагаються створити зовсім невідомого мені Сахарова.

Аби пояснити еволюцію людини, найпростіше сказати, що вона живе згідно з моделлю «нагрішив – покаявся». Але Сахаров грішив не більше від будь-якої іншої людини, що жила на світі відтоді, як з'явився *Homo Sapiens*. У своїй доповіді, виголошеній в Ліоні у вересні 1989 року, з якою я дуже рекомендую всім ознайомитися, Андрій говорить про те, що вчений завжди має потребу рухатися далі: первісна людина щось шукала в землі, знайшла хробака і зацікавилася, а як же цей хробак влаштований. На думку Андрія, неможливо перешкоджати людям ставити перед собою запитання щодо того, як функціонує Всесвіт – від земляного

[15] Засекречене місто, розташоване в Росії, на кордоні сучасних Нижегородської області та Мордовії, де з 1946 року проводилися наукові роботи зі створення радянської ядерної зброї. Саме місто і навколишня територія були закритими, оточені колючим дротом, а доступ до Арзамасу-16 суворо контролювався. Сахаров працював там впродовж вісімнадцяти років.

хробака до глибин космосу. Так само як неможливо примусити поета не писати, а живописця – не малювати.

Інша річ, що за часів Сахарова фундаментальна наука розвивалася по всій країні. Навіть якщо не було такого розмаїття публікацій, як сьогодні, читаючи ці крихти, розумієш, що з ними слід рахуватися, багато груп працювало над вирішенням одних і тих самих питань. Сахаров добре розумів, що коли він разом зі своїми товаришами не зробить водневої бомби, хтось інший її все одно зробить. Це було абсолютно ясно. Неможна зупинити прогрес. Але великого вченого від звичайного науковця відрізняє здатність долати стереотипи знань і переходити до наступного етапу. Таку здатність Сахаров мав завжди. Вже коли Андрій був студентом, він часто пропонував оригінальні рішення для традиційних задач. Крім того, він завжди мав сміливість висловлювати те, що думав, як у своїх наукових працях, так і тоді, коли йшлося про його участь у справах суспільних. Він ніколи не боявся відкидати висновки, зроблені його попередниками, якщо це допомагало йому наблизитися до істини.

Андре Ґлюксман: Безумовно, якби він не винайшов водневої бомби, це зробив би хтось інший. І тут зовсім не йдеться про гріх. Але йому належить відкриття або нове винайдення розуміння відповідальності вченого. Ця ідея така ж стара, як перше застосування техніки або винахід вогню. Людина може використати вогонь у два способи: для того, щоб зігрітися та підсмажити м'ясо, або для того, щоб підпалити домівку сусіда. У кожного технічного винаходу – вогонь, кремінь чи воднева бомба – може бути два способи застосування. Саме тут постає питання про відповідальність.

У XIX сторіччі гадали, що наука і техніка – це добре за визначенням. Тоді вважалося, що розвиток науки і техніки неодмінно веде до раю. Саме так думала просякнута освітою частина соціалістів: це називалося «науково-технічною революцією». Вони вірили в те, що ця революція вирішить всі проблеми. Особливість Сахарова полягала в тому, що він відкинув цей науковий оптимізмом і сам собі сказав: «Я несу відповідальність». Коли Сахаров пропонує обладнати підводні човни ядерною зброєю, він залишається на позиції «доброї» науки і при цьому зберігає зверхність ученого. Проте, коли Сахаров здійснює свій поворот, він не зраджує своєму характерові, зберігаючи всі риси, притаманні учено-

му, але при цьому усвідомлює власну відповідальність за наслідки своїх відкриттів.

Олена Боннер: Він напрочуд швидко зрозумів, що радянський уряд складається з дуже небезпечних осіб. У 1955 чи 1956 році під час бенкету у високому оточенні Сахаров підняв свій келих з побажанням, щоб ядерні бомби вибухали тільки на полігонах і ніколи в місцях, де живуть люди. Маршал Нєдєлін відповів йому на це дещо сальним жартом: «Перед тим, як лягти спати, дід та баба промовляють вечірню молитву. Дід каже: «Укріпи і веди мене, Боже». А баба на це йому відказує: «Хай Він тебе укріпить, а щодо того, щоб вести – тут і моєї руки достатньо». Маршал хотів сказати, що справа учених – збільшувати ядерну міць СРСР, а вже справа військових – вирішувати, де ці бомби мають вибухати. Сахаров проковтнув цей жарт, але він закарбувався в його пам'яті на все життя. Крім того, в той час, перебуваючи в дружніх стосунках з Ігорем Євгеновичем Таммом[16], він вже багато знав і багато зрозумів. Тож, гадаю, було б великим перебільшенням говорити про те, що в якийсь момент у нього відбувся справжній життєвий перелом. Правильніше було б сказати, що він розвивався поступово.

Його біографи ніколи не зосереджують уваги на тому, що сімейне життя Андрія було дуже складним. Наукова робота була чи не єдиним ковтком свіжого повітря. На щастя, у 1962 році його перша дружина, Клава, виїжджає з «засекреченого містечка» до Москви, забравши з собою дітей[17]. Навіть якби він частіше приїжджав до столиці, аби побачитися з рідними та у зв'язку з іншими справами, щоб там не було, останні шість років їхнього подружнього життя він провів у «засекреченому місті» сам. Цей період, безумовно, відіграв дуже важливу роль в його особистій еволюції. Саме тоді він пише свої суто теоретичні роботи з космології. Одним словом, саме в цей період він міг займатися чистою наукою. Він і сам казав, що і для написання наукових праць, і для його розуміння сучасної епохи ці роки були дуже плідними. 1968 рік для багатьох людей став як роком великих надій, так і роком великих розчарувань. Саме цього року Андрій почав писати свій «Маніфест».

[16] Ігор Євгенович Тамм (1895–1971 рр.) – видатний спеціаліст у галузі теоретичної фізики, лауреат Нобелівської премії з фізики за 1958 рік.

[17] Перша дружина Сахарова, яка була лаборанткою, мати трьох його дітей, померла в березні 1969 року.

Андре Ґлюксман: Чи саме в цей час йому стає близькою ідеологія прав людини?

Олена Боннер: У всякому разі не безпосередньо. У 1977 році я виїхала на конференцію до Італії. У мене взяла інтерв'ю одна американська журналістка, що приїхала до Флоренції спеціально для того, аби поспілкуватися зі мною. Саме того дня я вперше застосувала вираз «ідеологія прав людини», аби пояснити наше бачення світу. Сахаров перебував у Москві і почув це інтерв'ю по «Голосу Америки». Відтоді він також почав вживати цей вираз. У своєму щоденнику він зазначив, що я першою ввела в ужиток цей вираз. Багато людей вважають, що саме він є винахідником цього концепту. Через це на нього нападав Солженіцин, який з усім притаманним йому ентузіазмом писав: «Що це ще за ідеологія така, що це ще за винахід?!»

Андре Ґлюксман: Слово «ідеологія» вживають в Росії як зневажливе? Мені здається, що, в усякому разі, для Солженіцина цей термін міг мати негативну конотацію.

Олена Боннер: На конференції, про яку вже йшлося, я сказала, що ідеологія прав людини – єдина ідеологія, котра не роз'єднує людства. Навіть навпаки, вона дозволяє об'єднувати всіх людей. Оскільки її можуть сповідувати люди всіх національностей, незалежно від віри, кольору шкіри та місця проживання. Я вжила термін «ідеологія» свідомо, щоб протиставити ідеологію прав людини всім іншим ідеологіям, які роз'єднували людство: соціалізму, капіталізму, марксизму, комунізму, нацизму і т. ін. І я думаю, що саме ця універсальність не сподобалася Солженіцину. Бо він належить до тієї категорії російської інтелігенції, яка вважає, що в Росії та православ'я є месіанське призначення, що вони мають йти власним шляхом. Як наслідок, він відстоює думку про особливість Росії в людській цивілізації і відкидає будь-яку універсальну ідеологію.

Андре Ґлюксман: У Франції нас роз'єднують різноманітні теорії. Європеєць, взагалі, і француз, зокрема, вважають себе кращими з кращих, а інше ставлення сприймають як образу. Вони хотіли бачити себе моделлю ідеальної людини. Після всіх непростих подій XX сторіччя ідея людини як такої, що рівна Богові, була по-

ставлена як нагальне і гостре питання, і поняття «права людини» ми сприйняли з неабиякими коливаннями. «Людина» більше не цікавила як очевидність, «людина» стала питанням. Разом із Мішелем Фуко і ще кількома мислителями, котрі відчували творчий неспокій, ми вирішили, що по суті посилатися на права людини не означає нав'язувати позитивну ідею такої людини, якою вона має бути, як вона мусить поводитись, любити і таке інше, а радше як люди повинні об'єднуватися проти проявів «нелюдського». Тобто звести греблі, виробити гарантії, які б дозволили протистояти загрозам нелюдськості, кривавої бійні, різанини чи геноциду… Отже, права людини не включають в себе твердження на зразок Божого веління, тим більше вони не утверджують знання про те, а що ж таке людина і що ця людина повинна робити. Досить вже катехізисів! Посилатися на права людини означає говорити про більш скромні речі, оперуючи фактами, протистояти тому, що люди *не повинні* робити.

Візьмемо хоча б дуже просте право: право власності. Ідея про те, що приватна власність має бути недоторканою, тобто вона не може бути монополізована державою. Це саме та ідея, яка почасти гарантує свободу. Чеські друзі пояснювали мені, наприклад, що для того, аби організувати зібрання, присвячене захисту прав людини, потрібно було знайти зал. А щоб отримати цей зал в комуністичній Чехословаччині, потрібний був дозвіл влади. І не було ані власника ресторану, ані навіть фермера, які б насмілилися надати приміщення для зборів протестувальників. Саме таким чином слід розуміти права людини. Не тому, що людина хороша, чи така, чи сяка, а через те, що коли людина позбавлена елементарних прав, вона залишається беззахисною перед сваволлям тиранії. Йдеться про захист особистої свободи. Випадок Солженіцина не є якимсь ізольованим випадком. У русі дисидентів, так само як в антифашистському опорі, зустрічається багато людей найрізноманітніших поглядів. Їхня зустріч в єдиному русі обумовлена виступом проти нелюдськості. Між 1940 та 1945 роками люди виступали проти нелюдськості Гітлера. В часи дисидентства люди об'єднувалися проти нелюдськості Сталіна та його наступників. Так єднаються дуже різні особистості, які сповідують найрізноманітніші вірування та ідеології, вони збираються разом, щоб діяти *проти*. Проти реальної загрози та конкретної дикості, яка ріже їм очі.

Олена Боннер: Те, що Ви зараз кажете є дуже важливим для розуміння російського дисидентства.

Андре Ґлюксман: Люди, котрі підписали Хартію–77[18] були згодні виступати разом у своїй протидії комуністичному режиму. Всі також ризикували втратити свободу або роботу. Але водночас кожен був дуже гордий тим, що вони відрізнялися від інших груп, що не входили до Хартії–77, лібералів, соціалістів і так далі.

Олена Боннер: Щось подібне було й у нас. За винятком того, що російські дисиденти не досить чітко формулювали свої позиції.

Андре Ґлюксман: Пізніше, коли я зустрів польського дисидента Адама Міхніка, якого щойно звільнили, він сказав мені, що кампанія за Солженіцина, котра протистояла французьким лівим, сама по собі була відправним пунктом для єднання ліберальних інтелектуалів та християнських спілок в їхній спільній боротьбі проти комунізму. Це було складно ще й тому, що впродовж цілого століття, світські польські інтелектуали дивилися на Католицьку Церкву як на свого найзапеклішого ворога. Часто сини комуністів, молоді інтелігенти, залишалися дуже прив'язаними до власного атеїзму і проголошували вільнодумство. Об'єднатися з католицькими борцями проти комунізму означало зробити такий крок, якого ані їхні батьки, ані їхні діди навіть не могли собі уявити. Кампанія на підтримку Солженіцина у Франції допомогла їм зробити цей крок і, точніше, говорив Міхнік, – вибачте цю нескромність – написати мій есей про марксизм, державу та концентраційні табори, «Кухарка і людожер» (*La cuisiniere et le mangeur d'hommes*).

У Польщі це мало ефект снігового кому. Групи інтелігентів допомагали робітникам, що страйкували. Потім КОР розширилася в об'єднання «Солідарність». Ця здатність до перебудови старих підрозділів, які стали силою дисидентства, була вибуховою. Це було щось на зразок динаміту. Комуністична диктатура завжди любила гру у вікопомні розколи, користуючись старим правилом: поділяй і володарюй. І раптом, незважаючи на всі відмінності та з усіма своїми особливостями, дисиденти змогли створити об'єднаний фронт, скерований проти деспотизму. Добровільно-

[18] Хартія –77 – програмний документ групи політичних дисидентів Чехословаччини (1976–1992 рр.), прийнятий 1977 року. Вацлав Гавел, майбутній Президент Чехії, був одним з її творців.

му рабству настав кінець! Після того, як порвалися кайдани, як свобода перемогла, профспілки очевидним чином знову вийшли на перший план, але цього разу виявляючи себе в демократичній дискусії. Є велика спорідненість між «антизахідною» поведінкою Солженіцина та «антирелятивістською» позицією папи Івана-Павла II, в момент, коли він виїхав з Польщі з прагненням звернутися до всього світу. Так само вчинила німецька інтелігенція, котра у своїй більшості була налаштованою по-марксистськи, і з 1940 року її представники мешкали у Сполучених Штатах Америки як біженці, перечікуючи війну. З США вони повернулися після війни антиамериканцями, палкими, як ніколи раніше.

А тепер спробуємо збагнути, а що ж було спільного у православного Солженіцина, католика Івана-Павла II, комуніста Бертольда Брехта та геніального інтелектуала, радше за все, ліберально налаштованого, Томаса Манна, який також повернувся з Америки з антиамериканськими настроями. Всі вони звинувачують Сполучені Штати і весь Захід взагалі у відсутності ясного та чіткого визначення добра та у релятивізмі позитивних цінностей. Де ж вершиться найвище добро? Солженіцин відстоює найвище добро і благо вічної Росії; Папа відстоює благо Католицької Церкви; Брехт захищає примирене людство під егідою Маркса; а Томас Манн користується вищою мудрістю Гете. І кожен звинувачує Захід в тому, що він втратив єдину шкалу цінностей.

Я вважаю, що коли так складно віднайти єдину ідею добра, то залишається можливим об'єднатися проти проявів того, що є шкідливим, проти проявів зла, проти всякої мерзенності. Кожному своє добро, але всі мають можливість пересвідчитися у спільному досвіді зла. Саме звідси слід виводити межі поведінки, аби уникнути проявів зла. Отже, на Заході не існує єдиного і прийнятого способу та шляху життєвої поведінки. Це жахливо. Західна цивілізація кожного ставить перед особистою відповідальністю: слід вибирати власний життєвий шлях, вибирати, яким чином поводитись, як любити, творити, винаходити. Багато хто відчуває самотність як розпад цивілізації. Саме так думають люди в мусульманських країнах, в Росії, часто в Ізраїлі, де дехто розглядає Європу як спустошений край, в якому Гітлер здобув моральну перемогу.

Олена Боннер: Такий підхід є для мене новим. Навіть не знаю, як реагувати.

Андре Ґлюксман: Що таке угода між дисидентами? Тут можна навести приклад медиків: вони домовилися про те, що таке хвороби, але не домовилися про те, що таке здоров'я. Лікар виліковує певні хвороби, але тоді, коли хворий бажає не те щоб одужати, позбавитись хвороби, а набути ідеального здоров'я, він стає нібито обранцем свого «гуру». Міцне здоров'я – це інколи звичайна відсутність захворювань, а інколи ілюзорний імунітет мешканця кращого зі світів. Це дещо нагадує класичний вираз Черчіля згідно з яким «демократія є найгіршим режимом за виключенням всіх інших». «Гуру» обдурюють в ім'я ідеального здоров'я, режими, відмінні від демократичних, нагнітають жах в ім'я ідеального добра.

Олена Боннер: Якщо повернутися до теми дисидентів, я хотіла б додати, що наші друзі на Заході – письменники, правозахисники, філософи та інші інтелектуали – були дуже близькими до нашої позиції, але вони зовсім не розуміли однієї речі. Частково тому, що не були в курсі справ, а частково тому, що ми їм про це не надто багато говорили. Рух, спрямований на захист прав людини, виник як такий довкола судового процесу Синявського і Даніеля. Були петиції, написані на їхній захист, потім створення Ініціативної групи[19] і «Хроники текущих событий». Цей дуже строкатий рух об'єднував відмовників[20] – євреїв і німців, – принципових та жорстких правозахисників, письменників, таких як Володимир Войнович[21], які боролися за свободу слова, баптистів, адвентистів тощо. Проте поява Солженіцина в таборі дисидентства – це сталося не в час публікації «Одного дня Івана Денисовича», а пізніше, коли він став справжнім духовним лідером для частини дисидентів, – внесла розкол в цей рух. В усякому разі, я в цьому переконана.

Андре Ґлюксман: Чи можете Ви розповісти про це більш детально?

---

[19] «Ініціативна група із захисту прав людини в СРСР» створена в травні 1969 року в Москві. Це була перша незалежна асоціація в СРСР, яка розповсюджувала інформацію про політичні переслідування. Одинадцять з п'ятнадцяти її членів були жертвами репресій.

[20] Відмовниками (отказниками) називали євреїв та волзьких німців, які хотіли виїхати до Ізраїлю або Німеччини й отримували на це відмову радянських владних структур.

[21] Російський письменник, вигнаний з СРСР у 1980 році за свої твори, сповнені нищівної критики радянського режиму.

Олена Боннер: Солженіцин був одним з найбільших супротивників комунізму. Цього ніхто не може у нього відняти. Проте в якийсь момент він опинився перед вибором між демократичним шляхом – шляхом захисту прав людини – і шляхом націоналізму і державництва. Перший часто ще називають «західним шляхом»; я думаю, що це універсальний шлях. Але Солженіцин обрав інший шлях, який нам з Андрієм був чужим. Для тих людей, що думають, як ми, особистість, людина – важливіша за державу. В цьому полягає головна відмінність наших позицій.

Саме це є відправною точкою дискусії. Держава повинна служити суспільству, чи суспільство має служити державі? Повинна держава служити народу або світу? Зазначимо, що будь-яка держава прагне бути антилюдською. Але вона поступається, якщо громадянське суспільство є достатньо сильним. Саме в такому випадку держава може претендувати на звання демократії. Солженіцин ніколи не був захисником прав людини. Навіть в особистому плані, це не було якоюсь його «хитрістю». Він завжди виступав як пророк, до якого спільні норми не мали відношення. Зокрема він написав фразу, котра мене дуже вразила: він сказав, що міг би принести в жертву власних дітей в ім'я своєї антикомуністичної діяльності. Коли я це прочитала, я сказала собі, що він, безсумнівно, здатен принести в жертву також і дітей інших людей. Робити невідомо що в ім'я однієї ідеї. В більш широкому сенсі, його московський заклик «не жити більше у брехні» – це дуже добре, так само як його тексти в збірці «Голоси з-під глиб»[22], але водночас, він закликає весь світ приносити себе в жертву. Та неможна закликати інших жертвувати собою. Жертовність – те, що кожен вирішує для себе. Як на мене, цей заклик йде проти моралі.

Андре Ґлюксман: Ви маєте рацію, коли говорите, що Солженіцин – справжній пам'ятник. Він нас багато чого навчив. Щодо мене, я визнаю за письменниками право на нерішучість і право на протиріччя. Я знаю, що Ви не любите Достоєвського, тоді як я його люблю, втім, не заплющуючи очі на його неприємні риси – він був ультраконсерватором й інколи антисемітом. Це не заважає

[22] Колективна збірка есеїв, що вперше вийшла в Парижі російською мовою у 1974 році. Солженіцин надрукував в ній три есеї. Публікація його заклику з'явилася того ж року.

усвідомлювати, що його романи є пророчими щодо ХХ століття, щодо помилок революції та щодо тоталітарних режимів.

Я завжди був вражений здатністю Солженіцина вказувати на зло. Вочевидь, він не показує «всього» зла. Оскільки зло не є чимось одиничним, до того ж воно змінюється. Написавши «Архіпелаг ГУЛАГ», він об'єднав найрізноманітніших дисидентів. Не тільки в Росії, а й в усій радянській імперії. Люди, які підписали Хартію–77, дійсно трималися своїх відмінностей: праві, ліві, одні соціалісти, інші лібералі тощо. Їм подобалося бути різними. В цьому була їхня сила. Це те, що чеський філософ Ян Паточка[23] називав «солідарністю вражених». Всі вони були приголомшені одним і тим самим, тоталітаризмом. Вони були солідарні, що зовсім не означає одностайності в думках. Дотримання своїх відмінностей і належне сприйняття їх підкреслюють перевагу дисидентів над монолітною свідомістю комуністичної партії. Це була умова майбутньої демократії. Право бути іншим і право суперечити означають, що навіть якщо я не завжди погоджуюсь з Солженіциним, я все ж таки не є його ворогом. Оповідаючи про жахіття світу таборів, він залишається майстром ясності.

Олена Боннер: Визнаю велич Солженіцина в певних царинах, але як мислитель він не здається мені ані великим, ані глибоким. Можливо, незручно таке говорити, але його теорії мене просто не цікавлять. Це дежавю. Те, що він написав у «Двох століттях разом»[24] вже намічалося в його «Листі до вождів Радянського Союзу»[25]. Одразу після публікації цього листа Андрій Сахаров пише відповідь, що мала назву «Про лист Олександра Солженіцина до вождів Радянського Союзу». Не знаю, чи був цей лист надрукований на Заході. Сахаров у своїй відповіді спочатку дає схвальну оцінку першої частини листа Солженіцина, в якій той

[23] Один із перших підписав Хартію. Помер від крововиливу в мозок 13 березня 1977 року після тринадцятигодинного допиту про його дисидентську діяльність.

[24] Велика праця, присвячена зв'язкам між росіянами та євреями в XIX та XX століттях. Особливу увагу Солженіцин приділяє тут місцю євреїв в партії більшовиків та радянському репресивному апараті.

[25] Лист, відправлений Солженіциним радянському керівництву 1973 року, в якому він закликає відмовитись від комуністичної ідеології і трансформувати СРСР в національну російську державу.

констатує кризу радянського суспільства; потім Сахаров висловлює абсолютну незгоду з другою частиною листа, де містяться пропозиції Солженіцина. Сахаров вважав ці поради глибоко помилковими та небезпечними. Я хотіла б вам процитувати один уривок з його відповіді:

> «Дехто може сказати, що націоналізм Солженіцина не є агресивним, що має м'який захисний характер та переслідує цілі спасіння й відновлення однієї з багатостраждальних націй. Із історії, проте, відомо, що «ідеологи» завжди були більш м'якими за політичних практиків, що йшли за ними. У значної частини російського народу та у частини керівників країни присутні настрої великоруського націоналізму, які поєднуються зі страхом потрапити в залежність від Заходу та зі страхом демократичних перетворень. Потрапивши на цей живодайний ґрунт, помилки Солженіцина можуть стати небезпечними».

Ця цитата може стосуватися також і «Двох століть разом».

Андре Ґлюксман: Серед тих, хто вершив Жовтневу революцію було непропорційно багато євреїв. Ви замислювались про це?

Олена Боннер: Ні, це не є для мене особливою проблемою. Я можу легко зрозуміти чому відсоток євреїв серед революціонерів був таким високим. За часів царизму прагненням євреїв чинили перешкоди; і коли розпочалася революція, вони відчули себе звільненими. Але також треба згадати, що багато євреїв було також серед членів Конституційно-демократичної партії (так званих «кадетів») або серед адвокатів. Завжди згадують, що багато євреїв було серед більшовиків, але забувають, що їх так само багато було в усіх тогочасних прогресивних рухах. До речі, саме партія кадетів написала Конституцію 1905 року, яку не було прийнято, але вона викликала палкі дискусії серед співтовариства адвокатів. У цій Конституції було зроблено спробу дати євреям ті ж самі права, що мали інші громадяни Росії; вона передбачала скасування смуги осілості[26] і містила в собі велику кількість інших важливих пунктів. Проект цієї Конституції було прийнято на з'їзді партії кадетів, серед членів якої було багато адвокатів. Лише четверо проголосували проти. Тільки й розмов було, що про цю четвірку. І ось Солженіцин висуває свою версію цієї історії…

[26] Між 1791 та 1917 роками в Російській імпері території, поза межами яких євреї не мали права проживати.

Андре Ґлюксман: Мені здається, що у «Двох століттях разом» Солженіцин не виглядає антисемітом; навпаки, він замикається в романтичній концепції, яка походить з Німеччини XIX сторіччя, щодо понять народу і нації. Треба тільки запитати, чи існує єврейський народ, котрий як такий брав участь в революції і має поділяти відповідальність за неї!

Та облишимо Солженіцина… Розкажіть мені ще про Ваше життя з Сахаровим. Я думаю, що Ваші вчинки можна розглядати як безперервність: до Вашої зустрічі з Сахаровим, впродовж вашого подружнього життя і після його смерті Ви не припиняли тієї ж самої боротьби.

Олена Боннер: Так, життя минає, але фундаментальні ідеї не змінюються. Ми з Андрієм пройшли різні шляхи. Я йшла від конкретного до загального, тоді як він здійснював зворотний шлях. Але обоє прийшли до прагнення захищати слабких. Це, безумовно, одна з рис мого характеру, я Вам про це вже говорила. Навіть у дванадцять років, коли я ще мала обох батьків і жила у родині відносно щасливій, порівняно з нормою, що існувала в країні, я часто йшла до вчителів у нашій школі, аби взяти під захист моїх товаришів, однокласників, яких було покарано. Мій класний керівник, дуже симпатична жінка, котра давала дітям прізвиська, називала мене «головним адвокатом». Кожний підліток виявляє риси дорослого, яким він стане. Декотрі мають радше менталітет прокурора, інші – скоріше менталітет адвоката. І якщо я стала такою, то, певно, саме тому, що ніколи не могла б стати прокурором!

Коли ми одружилися, я дізналася, що Андрій Дмитрович пожертвував державі всі свої гроші (що на той час було значною сумою). Я просто вийшла з себе: я пояснила йому , що з такими грошима ми могли б надати світові величезну допомогу, тоді як уряд вже точно нікому не допоможе. Він не погоджувався, і довго намагався мене переконати, що так вчинити було найкраще. Але з часом і він зрозумів, що держава проковтне ці гроші і нічого не зробить для бідних. Це добре ілюструє те, що нас розрізняло: ми справді мали різні світогляди.

Коротко кажучи, я виходжу з багатьох конкретних випадків, аби дійти до бачення загального порядку щодо моєї країни, суспільства, світу. У Сахарова, навпаки, було розвинене абстрактне мислення. З юності він розмірковував про загальні історичні за-

кони. Саме це дало йому змогу перейти до конкретних випадків. У своїх «Спогадах» Андрій цитує текст Кайсина Кулієва, кавказького поета, якого я особисто не знала. Одного дня я прочитала ці рядки Андрієві: «Легко любити все людство; та спробуй полюбити свого сусіда». Практично від самого початку нашого спільного подружнього життя Сахаров з легкістю прийняв таку поведінку. Ми взаємно збагатилися: він почав помічати людей, а я почала розуміти, що за особистою долею відбуваються глобальні процеси.

Як Ви вже помітили, мені приписують величезний вплив на Сахарова. Але це перебільшення. Чого я тільки не читала на цю тему в пресі! Правда полягає в тому, що коли Сахаров написав дуже глибоку статтю, що називалася «Небезпека термоядерної війни», мені коштувало великих мук правильно набрати її на машинці! Втім, це правда, що частково своєю діяльністю із захисту прав людини ми зобов'язані нашому спільному життю. Не те щоб ми вели бесіди, торкаючись високих тем, подібно до того, як це робили гуманісти XVIII століття; просто я знайомила його з дуже конкретними людьми. До того, як почалося наше подружнє життя, він вів життя відлюдника. Він походив з родини, яка була замкнена в самій собі. У своєму щоденнику він занотовував, що шкільні та університетські друзі ніколи не приходили до нього. Однак, коли ми влаштувалися разом, він опинився в дуже відкритому домі, дослівно це було «відкрите суспільство» Карла Поппера. Тут перетнулися три покоління: друзі моєї матері, які практично всі пройшли через табори; мої друзі, багато з яких мали фронтовий досвід; і друзі моїх дітей, Тетяни та Олексія, які були в захваті від того, що розмовляють з нами – і vice versa. Для Андрія це було середовище, котре докорінним чином відрізнялося від того, яке він знав раніше, і немає жодного сумніву, що це середовище мало на нього певний вплив. Одного разу сталося так, що навіть мій син Олексій дав йому урок, якщо так можна сказати!

У той час, про який я вам розповім, Олексієві виповнилося п'ятнадцять років, і він навчався в дуже відомій «Московській математичній школі № 2». Математично обдарований хлопчик вступив туди без будь-якого блату задовго до того, як Сахаров з'явився в нашому житті. І справді він все робив сам: моя мати і я останніми дізнавалися про те, що він робив. У п'ятнадцять

років він мав отримати комсомольський квиток, оскільки приналежність до ленінської молоді була необхідним етапом життя кожного підлітка, котрий потім бажав бути прийнятим до університету. Тим не менш, він уже склав доволі критичне уявлення щодо радянської системи. За рік до того він взяв участь в якомусь всесоюзному конкурсі з історії, а оскільки він також любив і історію Росії, то прочитав праці наших великих істориків XIX сторіччя, таких як Ключевський та Карамзін. Але темою цього конкурсу було життя Леніна. З півгодини Олексій сидів перед чистим аркушем, на якому нарешті написав: «Ми підемо іншим шляхом» – знамениті слова Леніна, які той сказав після страти свого старшого брата-терориста; а потім Олексій пішов. І ось потрібно було вступати в комсомол… Крім нього в класі лишався ще один учень, який не був членом комсомольської організації: син Тетяни Вєліканової, однієї з учасниць маніфестації на Червоній площі у 1968 році[27].

І ось одного дня Андрій мені каже: «Я щойно говорив з твоїм сином, і він дав мені урок моралі». А слід сказати, що вони дуже любили сидіти на кухні і розв'язувати задачі, надруковані в журналі «Квант». Вони обговорювали різноманітні цікаві теми, не лише наукові, а й політичні також. Під час однієї з їхніх дискусій Андрій намагався переконати Олексія вступити до комсомолу, аби потім мати всі шанси для вступу в університет. Я сама ніколи не дискутувала щодо подібних питань з моїм сином; мені не хотілося якимсь чином впливати на нього. І ось що Олексій відповів Андрієві: «Ви дозволяєте собі мати розкіш бути чесним. Тож дозвольте і мені чинити так само». І в результаті він так ніколи і не вступив до комсомолу. І, вочевидь, коли він складав вступні іспити до університету, його тому з тріском завалили на творі з російської літератури. Випадково ми дізналися, чим закінчилася ця історія, оскільки у нас були спільні знайомі з жінкою-екзаменатором: вона поставила Олексієві погану оцінку під тиском голови екзаменаційної комісії. Звичайно, вона не знала, що цей абітурієнт був прийомним сином Сахарова. Коли пізніше вона дізналася,

[27] Сидяча демонстрація восьми дисидентів проти вторгнення до Чехословаччини в серпні 1968 року. Більшість з них було ув'язнено в таборах, засуджено до заслання або до примусового утримування у психіатричних лікарнях.

про кого йдеться, то сказала, що, якби була в курсі справ, то ніколи б його не завалила, незважаючи на всі труднощі, на які б мусила наразитися. Така поведінка, на перший погляд благородна, насправді є морально сумнівною: якщо викладач відчуває повагу до родини абітурієнта, якого має завалити, тоді він буде намагатися його врятувати; а коли йдеться про сироту, тоді… тим гірше для нього.

Андре Ґлюксман: Маю Вам сказати, що я належав до Спілки французької комуністичної молоді.

Олена Боннер: Андре, я весь час розповідаю про себе. Розкажіть мені про себе!

*

Андре Ґлюксман: Порівняно з Вами я жив у більш мирному світі. Я походжу з єврейської родини; моя матір покинула Відень і поїхала до Палестини дуже молодою, це сталося в 1920-ті роки. Вона була активісткою лівого руху. В кібуці мати зрозуміла, що ідеал не відповідає дійсності, а дійсність не відповідає ідеалу. Вона залишила кібуц і почала працювати куховаркою в їдальні. Одного дня вона зустріла чоловіка, який їй одразу сподобався. В кишені він мав журнал червоного кольору, це був австрійський журнал лівого руху, який називався «Факел». Це був привід, щоб зацікавитися. Так моя матір зустріла мого батька. І от Марта вийшла заміж за Рубена.

Марта зовсім не була інтелектуалкою. Вона народилася в Празі, де її батьків познайомили свахи, бо вже був час побратися, оскільки обоє мали по тридцять п'ять років; це були останні одинокі молоді люди з поважних сімей; вони були найбіднішими і найменшими на зріст. Марта, їхня дочка, не мала нічого проти свах і весіль, які ті готували, бо її батьки справді хоча й бідували, але обожнювали одне одного, і жили, немов «два голубки», казала вона. В чотирнадцять років Марта працювала офіціанткою в кондитерській у Відні; вона мала якийсь стихійний смак до культури, заощаджувала, щоб придбати квиток на гальорку в Опері. Народившись у Чернівцях, мій батько ще підлітком приїхав до Відня. Солдатом Австро-Угорської імперії він пройшов крізь окопи Першої світової війни, потім проїхав Європу та Близький Схід.

Я його не знав; все, що я успадкував від нього – це мандоліна та збірка казок Вольтера.

Отже, Марта і Рубен взяли шлюб у Єрусалимі і були серед членів-засновників комуністичної партії Палестини. Після 1930 року разом з двома доньками – моїми сестрами, які народилися у Палестині, – вони приїхали до Німеччини, оселилися між Берліном та Гамбургом. Тут, в осередку опору, вони боролися проти нацизму, що саме був на підйомі. Мій батько став членом ГРУ (радянські військові розвідувальні угрупування). Він був шпигуном, закамуфльованим під продавця виробів з хутра. Гестапо буквально наступало їм на п'яти. Марта і Рубен зуміли втекти в останній момент, в 1937 році. Я народився в Парижі. Батько помер у 1940 році. Він потонув у Ла-Манші під час обстрілу судна торпедами. Мама одна залишилася в Парижі, незабаром окупованому нацистами. У неї на руках було троє дітей та до того ж її матір. Вона погано розмовляла французькою, дуже добре володіла німецькою, івритом, російською та чеською, чому її було важко ідентифікувати.

Лише через десятки років я дізнався, що на початку 1941 року Москва запропонувала їй захист у Радянському Союзі. Хоча пропозиція і виглядала привабливою, вона сухо від неї відмовилася. З нею трапилось якесь чудо осяяння, сміливості і здорового глузду! Їй було відомо, що всіх начальників загиблого чоловіка разом із Тухачевським[28] було ліквідовано. Коли я довідався про її відмову, я був вражений такою силою характеру, оскільки вона знала про долю, яку готували нацисти єврейським біженцям та комуністам, так само як їхнім родинам. Після довгого розмірковування щодо всіх можливих ризиків вона вирішила не тікати до Москви. В СРСР, де вона нікого не знала, мама була б безпорадною в руках влади. У Франції вона була своєю серед бійців німецького та австрійського опору. Отже, ми залишилися.

Для дитини цей досвід виявився дуже корисним. Я мав дві національності, два прізвища (Рав'єр і Ґлюксман), крім того у мене

[28] Маршал Михайло Тухачевський, реформувавши Червону Армію в тридцяті роки, швидко втратив довіру Сталіна. Звинувачений у державній зраді разом із великою кількістю вищих військових осіб, був розстріляний у 1937 році. Після цього радянська армія була значно послаблена, що частково пояснює її розгром на початку німецького вторгнення.

було дві мови; нелегальність стала моїм звичним станом, мені довіряли ключі від будинку, де ховали зброю, а ще переховувалися біженці, які ані слова не знали французькою. Перед тим, як йти до школи, я був зобов'язаний замикати двері. У п'ять років, таким чином, я мав важливі обов'язки та мав відповідати не тільки за себе. Кінець кінцем мене сховали у католицькому пансіоні, де за додатковий бутерброд я ще й співав у хорі.

Ми заледве уникли депортації, що, до речі, сталося завдяки мамі. Це було у 1942 році, у «вільній зоні». Серед ночі нас розбудив поліцейський батальйон, потім нас тримали в розподільчому таборі (Бур Ластік), де французька жандармерія попередньо збирала євреїв для відправки на схід, до Аушвіца. Але моя матір не дозволила цього зробити, вона спровокувала заворушення серед затриманих, детально розповідаючи їм про страшну долю, що на них чекає. Злякавшись паніки, начальник табору, викликав її і уклав з нею своєрідну домовленість: «Ваш син народився у Франції, можна сказати, що ви всі троє теж французи». При сортуванні на пероні біля шляхів він швидко нас звільнив. Інші нещасні пішли до вагонів. Цей життєвий урок Марти я запам'ятав на все життя: відмова замовчувати зло може врятувати. Ви могли б сказати, що це початок «гласності»; і коли Кушнер відмовився приховувати жахіття Біафри, мені здалося, що я це вже проходив.

Після визволення мене влаштували в дитячий будинок для єврейських дітей, які приїхали з усієї Європи. Свідомість деяких з дітей була явно спотворена та перекручена, декотрі видавалися навіть божевільними. Я багато про що дізнався від цих маленьких вцілілих людей. Те, чого я не відчув на своїй власній шкурі, я почув з їхніх вуст. Там також я відчув незмірну дурість психологів. Для того, аби оцінити шкоду, завдану війною, вони вимагали від нас, щоб ми письмово змалювали наш моральний та фізичний портрет. Оскільки я не був аж надто незадоволеним своєю маленькою особою, щодо мене вони зробили висновок, що я являю собою тип дитини, котра нічого не бачила і нічого не зрозуміла у війні. Це залишило в мені деякі сумніви стосовно правдивості їхніх аналізів…

Переживши страшний відчай під час війни, після її закінчення моя матір перестала бути комуністкою. По-перше, тому що її осередок опору було знищено, по-друге, тому що вона втратила чоловіка, і по-третє, вона вже не вірила у великі ідеали вчорашнього

дня. Пригадую, як проглядаючи радянський фільм «Падіння Берліна», де Сталін з білою шевелюрою, яка нагадувала ореол, широкими рухами малював стріли наступу на мапі світу, Марта просто вибухнула сміхом, дивлячись на жінку, яка стежила за фільмом з дуже войовничим виглядом; їй Сталін нагадував «Диктатора» Чарлі Чапліна. Вочевидь, для неї Гітлер і Сталін робили одне й те саме. Я швидко це зрозумів.

Остаточний розрив з комунізмом стався для мене 1956 року в світлі повстання в Будапешті. Так само, як ваш син, я посилався на ленінську цитату: «Молоді люди підуть до соціалізму лише їм відомими дорогами». Таким чином, група юнаків, одним з лідерів якої я був, відмовилась розповсюджувати комуністичну пресу, котра вихваляла вторгнення радянських танків до Угорщини. «Іншою дорогою» стало моє негайне виключення. У мене була ще одна причина не любити комуністів: цією причиною була війна в Алжирі. Комуністична партія підтримувала соціалістів, які опинившись при владі, розв'язали і вели останню чи не найбільшу колоніальну війну нашої милої Франції. Вони штовхнули під кулі ціле покоління, власне, моє покоління. Саме в той час я вивчав філософію. Трохи згодом я вступив до CNRS (Національного центру наукових досліджень), запропонувавши для дослідження тему загрози ядерної війни. Раймон Арон взяв мене під свою опіку – тоді він був єдиним з університетських учених, хто займався філософією війни.

Олена Боннер: Я не знала, що Ви розпочали свою кар'єру філософа темою війни.

Андре Ґлюксман: Після миру, підписаного у 1918 році, французькі інтелігенти не бажали нічого чути про війну. Перша світова війна була такою катастрофою, що вони не могли повірити, що тема війни може зацікавити справжнього гуманіста. Нічого, крім презирства, така тема викликати не могла, а інакше це сприймалося як дурниця. Вони вважали, що прогрес тісно пов'язаний з розвитком промисловості (радше в марксистському сенсі) у сполученні з еволюцією моралі. На противагу класичній історії битв та великих особистостей, народилася Школа анналів, котра надавала перевагу вивченню людини, дослідженням розвитку її існування, звичаїв та обрядів. Мій друг, якого Ви добре знаєте, видатний російський історик Юрій Афанас'єв, якраз належить до цієї школи.

Війна залишилася поза увагою інтелектуалів. Вона належала до сфери політики, вузьких місцевих новин, але аж ніяк не до філософії. Коли Раймон Арон взяв мене до себе, він сказав: «Тепер нас двоє серед університетських учених Франції, хто читав Клаузевіца і хто займається проблемами війни». Наші погляди не завжди співпадали, зокрема в питаннях щодо американської стратегії у В'єтнамі та її шансів на успіх. Його «друг Макнамара»[29] був не в моєму смаку. Незважаючи на це, він ставився до моїх поглядів досить поблажливо, погоджуючись з тим, аби я продовжував свої дослідження, за умови, що вони будуть серйозними.

Наші дискусії не мали ідеологічного характеру – я дотримувався більш лівих поглядів, він – більш правих. Це були справді глибинні розбіжності. Наші аналізи фактів не узгоджувалися. Він, наприклад, вважав, що американці виграють війну у В'єтнамі, оскільки вони мали технічну та воєнну перевагу. Я з цим не погоджувався. 1967 року я видав свою першу книгу, «Міркування про війну», де я досліджував безвихідь, в яку потрапила американська армія, і висловлював непевність щодо її перемоги, виходячи з комуністичної стратегії «народної війни». Я спирався на тези Клаузевіца. Отже, це була своєрідна стратегічна суперечка. Я доводив, що народна війна, герілья, була дуже могутнім засобом, якому американці нічого не протиставили. Саме завдяки цій книзі я став відомим у Парижі; власне, моя «популярність» була дуже світською, дуже елітарною, дуже скороминущою. Жак Лакан, який був тоді архіпастирем психоаналізу у Франції, дуже схвально відгукувався про мою книгу, читаючи свій курс у магістратурі в *Еколь нормаль сюперйор*[30]. Ефект був миттєвим, весь інтелектуальний Париж почав копіювати мій твір. Ця книга вплинула навіть на викладання у Військовій школі.

А незабаром вибухнув травень 1968 року. Я був асистентом у Сорбонні. Студенти бунтували. Не можу сказати, що це відразу наповнило мене ентузіазмом. Але я сильно закохався в свою майбутню дружину, і вона поставила мені ультиматум: або ми разом з нею ходимо на маніфестації, або розходимося. То ж я й почав

[29] Роберт Стрендж Макнамара – Міністр оборони США з 1961 по 1968 рр.

[30] Вищий державний учбовий заклад, розташований у Парижі. Заснований 1794 р.

ходити. І я помітив, що студенти, хоча й були налаштовані дуже революційно, проте водночас виступали… проти комунізму! Завжди думають, що вони протистояли виключно де Голлю. Це помилкове судження. Вони були ще й проти «старечої Москви», говорячи словами поетів-сюрреалістів. А ще точніше – проти французької комуністичної партії, прислужниці Москви. Звичайно ж, там було ще багато групок троцькістів, маоїстів та інших, але найбільше було неорганізованих студентів, які просто марили свободою. Їхня ворожість до комуністичних профспілок та ФКП, які намагалися загнуздати робітниче повстання, цементувала лави маніфестантів. Я тоді подумав, що ще 1956 року хотів вийти з ФКП. Я особисто не належав до якогось угрупування. Я писав для вуличної газети «Аксьон», котра виходила у Латинському кварталі і продавалася щоденно: в ній перехрещувалися усі позиції, знаходилося місце для будь-якої точки зору.

Після 1968 року боротьба тривала ще два роки, викликаючи ризик того, що групки навіженої молоді могли перерости в терористичні угрупування. Німеччина вже пройшла крізь досвід своєї «Фракції Червоної Армії» Андреаса Баадера; Італія мала «Червоні бригади». Франція цього уникла, дякуючи багатьом обставинам. По-перше, загальна атмосфера була доброзичливою, країна не протиставляла себе студентам-бунтівникам шістдесят восьмого року. В Німеччині – навпаки – їх вважали «ворогами суспільства». У Франції невільний ватажок бунту Даніель Кон-Банді публічно докоряв великому поету-комуністу Луї Арагону: «На твоїй сивині – кров!» Голос радянських дисидентів сприймався віддаленим відлунням, а комуністичний терор свідомо заперечувала переважна більшість протестувальників. У Парижі молоді бунтарі виступали в серпні 1968 року проти радянського воєнного вторгнення до Чехословаччини. Аби стати терористом, потрібно було бути жорстоким, поставала особлива необхідність виправдовувати свою жорстокість. Радянські дисиденти відсували нас від терористичного шляху. Це не захищало мене, як і багатьох, від деяких явних ідеологічних помилок – наприклад, від захоплення лібертаріанськими ілюзіями сумнозвісної «культурної революції Мао», сюрреалістичною лебединою піснею марксистської революційності, як писала у Києві 1920-х років Надія Мандельштам. Але в Парижі зброя була паперовою, і все це тривало недовго.

У 1973 році я був у Відні, в Австрії. Я приїхав туди на похорон матері. Там я купив німецьке видання «Архіпелагу ГУЛАГ» – його іще не видали французькою. Я прочитав. І був просто приголомшений. 1974 року з-під мого пера вийшла «Куховарка та людожер. Есеї про марксизм. Держава і концентраційні табори». Головна ідея цієї роботи полягала в тому, що не слід заміщувати Радянський Союз Китаєм, Кубою, Албанією чи, навіть, Ефіопією. Ці приклади також мерзенні, існує чіткий зв'язок між марксистською утопією та концентраційною системою. Тоталітарна думка про переродження людини з допомогою сили переходила від Леніна, Троцького і Сталіна до Гітлера. Така теза набула у Франції скандальності, проте видавничий успіх був значним, а кілька осіб приєдналися до моєї боротьби, серед них був Бернар-Анрі Леві та інші.

Олена Боннер: Дивовижно, наскільки інтелектуальний розвиток на Сході і на Заході йшов паралельними шляхами, незважаючи на «залізну завісу». Події 1956 року в Угорщині і для нас також були вкрай важливими, оскільки вони дали початок радянському дисидентству – навіть, якщо вважати правдою те, що воно змогло виявити себе як справжній рух лише кілька років по тому, під час суду над Синявським та Даніелем. І, звичайно, 1968 рік, а потім «Архіпелаг ГУЛАГ» мали на нас дуже глибокий вплив.

Андре Ґлюксман: Пригадую, як я прочитав в газеті «Монд» славнозвісну доповідь Хрущова про злочини Сталіна, виголошену на XX з'їзді КПРС. Однак, газета «Юманіте», орган ФКП, не тільки не опублікувала її, а й оголосила, що цей текст наскрізь сплетений з брехні…

Олена Боннер: До речі, чи знаєте Ви, що ця доповідь спровокувала перший судовий процес проти дисидентів, суд над Піменовим та Вайлем 1956–1957 років? Ці люди були звинувачені в тому, що розповсюджували доповідь Хрущова. Який ганебний злочин, чи не так? Повторювати офіційну доповідь керівника держави! Гаразд, ці «злочинці» отримали відповідно десять та сім років тюремного ув'язнення. Доповідь була секретною, тобто читати її могли тільки члени партії; текст їм давали, якщо вони зверталися до своїх регіональних комітетів. Їм суворо було заборонено виносити цей документ з будівлі райкому чи комусь розповідати про нього. Інші громадяни не мали до нього доступу. Але Андрій, хоча і не був членом партії, вважався важливою особою. Хтось передав йому копію доповіді, і Сахаров був глибоко вражений. Саме тоді, після XX з'їзду, я вступила до КПРС. Чому? На відміну від Вас, я не була засмучена цією доповіддю. Я була в курсі щодо її змісту. Мої батьки належали до комуністичної еліти і добре знали, що відбувається в таборах. Мене взяв за живе саме той факт, що про це нарешті почали говорити. І саме з цієї причини я сказала собі, що маю приєднатися до партії.

Андре Ґлюксман: Сміливість дисидентів дозволила нам поглибити критику марксизму, який на той час безроздільно панував в університетах та колах французької інтелігенції. Повагу до марксизму відчували найкращі мислителі, сліпі та глухі до волання жертв. Перед тим, як видати «Куховарку та людожера», я написав для лівого щотижневого видання «Ле Нувель Обсерватер» статтю, яка називалася «Марксизм робить людей глухими та сліпими». Я запитував своїх колег-інтелектуалів: «Якщо обурення викликали у вас нацистські концтабори, тоді чому ви не відчуваєте того ж самого до ГУЛАГу?» Звичайне запитання, продиктоване здоровим глуздом, як сказав би Декарт…

Олена Боннер: Як тільки для людей Заходу стало можливим приїжджати до СРСР, мій дядько приїхав з Франції, де він жив, аби відвідати своїх сестер, які залишилися в Росії, і познайомитися з новим поколінням, тобто з нами. І от, коли він повернувся, то сказав своїй сестрі, котра мешкала в Парижі і була переконаною комуністкою: «Ну, тепер ти маєш до них поїхати». Проте вона відмовилася, пояснюючи, що не хоче їхати, через страх втратити ідеали та розчаруватися. То ж моя мати так з нею і не познайомилася.

Андре Ґлюксман: За кілька років марксизм занепав у свідомості багатьох французів. Це сталося значно раніше, ніж впала Берлінська стіна. Коли 1978 року Брежнєв приїхав до Франції і Жискар д'Естен приймав його в Єлісейському палаці, ми з Мішелем Фуко організували в театрі «Рекам'є» зустріч Жана-Поля Сартра, Сімони де Бовуар, Раймона Арона, Йонеско і багатьох видатних французьких письменників з радянськими дисидентами, щойно визволеними з таборів та психіатричних лікарень, такими як Володимир Максимов, Леонід Плющ, Володимир Буковський

і Наталія Горбаневська[31], а також з поляками, чехами, румунами – учасниками опору тоталітарним режимам, чия доля була не кращою. Міжнародна преса на це відреагувала належним чином, і у нас в театрі журналістів зібралося значно більше, ніж в Палаці Республіки. Сартр був ціннішим за Брежнєва. Слід визнати, що зустріч старого філософа, який колись виголосив знамените «Кожний антикомуніст – собака», з дисидентами, поборниками антикомунізму, які нещодавно вийшли з «холодних обіймів пекельного режиму», могла їх здивувати. В усякому разі, це їх таки вразило. Того вечора політика схилилася перед етикою прав людини. Присутність поруч Арона і Сартра, цих старих супротивників, що виступали один проти одного впродовж двадцяти п'яти років, стала вінцем «паризького здивування».

Доти в колах французької інтелігенції панувала дика епоха суцільних диспутів та взаємних анафем. Камю та Мерло-Понті, які досить швидко зрозуміли, що Радянський Союз не був ідеальним суспільством, стали своєрідними «вигнанцями»; вже не кажучи про Арона. Холодна війна на довгий час розділила інтелігентів на два табори. Війна часом комічним та абсурдним чином торкається найбільших мислителів. Привіт, Йонеско![32] Ворушили брудну білизну, обмовляли один одного тільки за те, що хтось не підписав ту чи іншу петицію. Прийом, влаштований радянським дисидентам, поклав край холодній війні між французькими інтелектуалами. Ця зустріч викликала також інший інтерес: ідеологія відійшла на другий план, натомість вона зробила наголос на трагедіях світу і повазі до фактів. У той самий час, 1979 року, підтримка «людей у човнах», в'єтнамців, які рятуються від диктатури В'єтміна, наробила багато галасу. Кушнер разом з «Лікарями світу» на «Острові світла» намагалися врятувати нещасних, половина з яких потопала. Арон, Сартр і я пішли до Єлісейського палацу, щоб вимагати віз для біженців. І знову Арон і Сартр, друзі-вороги, були разом.

Олена Боннер: Це дозволяє мені провести ще одну паралель: вже 1975 року, після взяття Сайгону, Андрій написав листа, в якому вимагав допомоги для цих «людей у човнах».

[31] Імена видатних радянських дисидентів, жертв переслідувань, яких силоміць змусили емігрувати і котрі в той час мешкали в Парижі.

[32] Посилання на театр абсурду (*ред.*).

Андре Ґлюксман: Я особисто поїхав до Малайзії, аби розвідати та вивчити ситуацію і дізнатися, яку конкретну допомогу ми могли б надати «людям у човнах». Я відкрив Пуло Бідонг, заборонений острів, де знаходилося 40 000 врятованих, у яких не було нічого. В Парижі був створений комітет «Човен для В'єтнаму», який підтримували сотні людей найрізноманітніших поглядів. Бріжіт Бардо долучила до комітету Ірвінга Брауна з AFL-CIO[33]… Ми зафрахтували корабель «Іль де Люм'єр» (Острів світла), який кинув якір у Китайському морі недалеко від Пуло Бідонгу і слугував лікарнею. Технічно порятунок нещасних, котрі перебували у своїх майже непридатних для плавання човниках серед відкритого моря, був неможливий, хіба що траплялося якесь диво. «Іль де Люм'єр» здійснював також нагляд за ситуацією. Присутність судна заважала малайському керівництву відкрито чинити свавілля, наприклад, топити тих нещасних, які тільки-но дісталися берега і перебували у жахливому стані. Французам з великою щедрістю було надане право на рятівні роботи. Цей епізод заохотив велику кількість запеклих комуністів до нового вибору: бідні люди кидалися в море на вутлих човнах з небезпекою для життя, тільки б уникнути жахливих в'єтнамських таборів перевиховання.

Олена Боннер: Мені здається, що особисто для Вас це стало поворотним моментом. Від філософії, отже, від абстрактної діяльності, ви перейшли до конкретних вчинків. Так само, як Сахаров…

Андре Ґлюксман: Будемо зберігати потрібні пропорції. Я – не Сахаров. Для мене саме лікарі та їхні конкретні дії з часів Біафри слугували прикладом. Я міг лише дати деякий розголос їхнім вчинкам. Якось одразу поборники антиколоніалізму, поставлені перед фактом в'єтнамської ситуації, втратили багато своїх ілюзій. У Франції це спричинило великий пацифістський рух, коли в Європі розміщували американські ракети «Першинг», націлені проти СРСР, аби протидіяти радянським ракетам СС–20[34]. Гаслом німців стали слова: «Краще червоні, ніж мертві». Наша відповідь,

[33] Абревіатура – від *The American Federation of Labor and Congress of Industrial Organizations* – найбільша федерація американських профспілок.

[34] На початку 1980-х років рух проти розміщення американських ракет «Першинг-2» у Європі набув значного розмаху в багатьох європейських країнах, особливо в Західній Німеччині.

виголошена Івом Монтаном, була такою: «Ані червоний, ані мертвий». Врешті, бути червоним зовсім не означало, що це врятує від смерті. Перед нами поставали жорстокість фактів та страждання людей. Саме це мало значення і робило нас серйозними. Сартр і Арон могли сперечатися годинами, так і не домовившись, але вони були разом у своїй солідарності з тими, хто страждає.

Набагато пізніше я дізнався, що подібна солідарність між небожителями, людьми книги, письменниками та приземленими лікарями існувала вже в 1892 році. Страшний голод прокотився тоді Росією, зарадити якому царський уряд був безсилий; цілі родини помирали на вулицях Самари та в інших місцях. Толстой і Чехов закликали до допомоги. Громадянське суспільство Росії – особливо студенти, але також буржуазія та робітники, люди світські та релігійні – відповіло на цей заклик і почало діяти, зумовивши діяти й уряд.

Олена Боннер: Я хочу розповісти, що відрізняло цей голод на Волзі від страшного голоду, який спустошив Україну в 1930-ті роки. Тоді як царський уряд не приховував фактів – що і дозволило російському суспільству швидко мобілізуватися і прийти на допомогу жертвам, – комуністи сорок років по тому старанно замовчували те, що відбувалося на Україні. Вони оголосили, що ці території перебувають під карантином. Мільйони людей ставали жертвами… але ніхто в країні про це не знав! Я далека від того, щоб вихваляти царський уряд; але цей приклад добре демонструє різне ставлення до цінності людського життя, котре було в цих двох системах…

Андре Глюксман: Дуже показовим в історії голоду на Волзі був виступ одного чоловіка в Самарі, який опирався цьому широкому рухові солідарності. Він виголосив: «Революціонери, ви помиляєтесь, приходячи на допомогу жертвам. Потрібно, аби селяни відчули на власній шкурі, що держава їх покинула напризволяще. Треба, щоб вони втратили віру в Царя і в Бога. Лише тоді відбудеться революція». Цього поборника політики балансування на межі громадянської війни звали Володимир Ульянов, псевдонім Ленін. Єдиним вибаченням для його слів може бути той факт, що за рік до описуваних подій його брата було страчено.

Таке ставлення більшовиків до людей стає постійним: допомога, милосердя – це зайве, радше шкідливе, оскільки вони затримують революцію. Вирішальне обговорення в колах російських революціонерів щодо використання голоду як засобу геноциду стало визначальним для історії XX століття. В Самарі Ленін не був єдиною людиною, що мала подібні думки. Звичайні бойовики, якобінці з крайніми поглядами поділяли його упертість. На відміну від них Плеханов[35] висловився за допомогу. Сварка між Леніним та соціал-демократами тривала недовго. Вона швидко трансформувалася у критику тред-юніонізму. Чому ж Ленін почав наступ на тред-юніони? Здавалось би, в Росії, де профспілок не існувало, це не мало ніякого сенсу. Ленін фактично критикував гуманітарну діяльність, ту саму, яку провадили студенти, закликаючи допомагати селянам. Гасло «Ні – реформізму!» означало, що саме людяність була приреченою. Ленін виступав проти самоорганізації громадянського суспільства: для нього підтримувати подібні речі було рівнозначним зрадити революцію, зробити її непотрібною, марною.

Таким чином, в Самарі розпочинається протистояння між, з одного боку, Чеховим, письменником і лікарем, котрий переймається стражданнями народу, і – з іншого боку – Леніним, революціонером-догматиком, який жадає влади в державі, нехтуючи долями людей. Чехов є своєрідним попередником Кушнера і його «загону» (я підлещуюсь!). Письменник відправляється на Сахалін, який був для царизму чимось на зразок ГУЛАГу. Він хоче дослідити умови життя засуджених, тортурованих холодом, бійками та комарами. Дорогою він захворів на туберкульоз, а відразу після повернення він починає кампанію, скеровану проти голоду та жахливих умов пенітенціарної системи. На відміну від «моделі Леніна» «модель Чехова» (нехай і поступово, повільно) розвинулась у Франції.

[35] Георгій Плеханов – один з лідерів російських соціал-демократів, філософ, ідеологічний супротивник більшовизму, помер у 1918 році.

Бесіда друга

РОСІЯ ЗА ПРАВЛІННЯ ПУТІНА. ІСТОРИЧНЕ КОРІННЯ «ПУТІНІЗМУ»

Андре Ґлюксман: СРСР зник наприкінці 1991 року. З точки зору історії, відтоді минуло зовсім небагато часу. Але за цей період країна зазнала гігантських змін. Була демократична смуга, що, безперечно, відрізнялася безладдям, нерівністю та дикою приватизацією, потім нарешті Путін узяв владу до своїх рук і відновив чимало радянських методів управління. Що Ви думаєте з приводу такої еволюції? Мене цікавить саме Ваша думка, оскільки Ви присвятили багато років захисту прав людини.

Олена Боннер: Доволі складне питання! Як на мене, рішучий поворот у розвитку нової Росії стався у грудні 1994 року, саме тоді розпочалася Перша Чеченська війна. З того часу у країні відбувається щось на зразок «реставрації». Навіть якщо та будівля, яка нині зводиться, насправді не нагадує Радянського Союзу. Проте це також не має жодного стосунку до демократії. Паростки цієї нової формації були помітні ще за часів Єльцина. Спалах Чеченської війни дійсно став ключовою подією, але насправді повернення до імперських практик почалося ще раніше. Чому все почало розвиватися саме таким чином? Важко сказати. Одне з пояснень полягає в тому, що ми, дисиденти, спричинили небагато істотних змін в період правління Горбачова і на початку єльцинської епохи. Та чи справді ми мали засоби для суттєвого впливу?

Спочатку мені хотілось би поговорити про епоху Горбачова і розповісти Вам про один важливий епізод. У 1989 році під час Першого з’їзду народних депутатів, на якому Андрія жорстоко критикували за його позицію щодо Афганістану[1], хтось запропонував його кандидатуру до Конституційної комісії. Оскільки вже стояло питання про проведення конституційних реформ, Андрія обрали без жодних ускладнень. Це сталося на ранковій сесії. Вдень я прийшла по нього, аби пообідати. За столом він розповів мені, що його обрали, сказав, що це дуже важливо і що він негайно візьметься до роботи. Що він насправді завжди і робив. Я відповіла йому: «Ти добре знаєш, що тебе так легко обрали, тому що вони щиро сміються з Конституції. До всього, що стосується права, вони завжди ставились як нігілісти, і вони не змінилися. Якби ця комісія мала хоч якесь значення, вони б тебе ніколи не обрали». Андрія дуже засмутили мої слова. Потім він багато разів звертався до Анатолія Лук’янова (голови Верховної Ради), аби дізнатися, коли ж Конституційна комісія нарешті збереться. Кінець кінцем її було офіційно створено 3 або 4 червня 1989 року, а перше засідання відбулося 27 листопада 1989 року, шістьма місяцями по тому, доти у них не було часу організувати засідання! Він повернувся додому з тоненькою папкою, в якій був його власний проект Конституції, промова Горбачова і дуже короткі виступи двох чи трьох інших членів комісії. І це все! Впродовж шести місяців ніхто, крім Андрія, не відчув необхідності подумати про Конституцію.

Все це чудово ілюструє правовий нігілізм Горбачова, Лук’янова і всіх інших. Їм було просто наплювати на прийняття нової Конституції. Але найважливіше те, я в цьому глибоко переконана, що якби Конституція Сахарова була прийнята відразу після закінчення з’їзду, Радянський Союз міг би вижити. Це була б інша держава, конфедерація, всі об’єкти якої могли б користуватися значним суверенітетом, але всередині якої усі економічні зв’язки підтримувались би належним чином. Я впевнена, що всі республіки, за винятком прибалтійських та Молдавії, воліли б залишитися в подібному союзі. Просто через те, що це було би в їхніх інтересах. Але загальні нігілізм, недбалість і халатність радянської політичної еліти до такого фундаментального документа, яким має бути Конституція, зруйнували всі доцентрові сили і, врешті, сам Радянський Союз.

---

[1] З’їзд народних депутатів СРСР був вищою формою державної влади СРСР у 1989–1991 роках. Під час Першого з’їзду Сахаров звинуватив радянські війська у військових злочинах, скоєних в Афганістані.

Щодо епохи Єльцина, то, по-перше, ми припустилися помилки, повіривши цим молодим «апаратникам», які оголошували себе демократами. По-друге, ми проґавили початок приватизації – надто пізно зрозуміли, що іще до її офіційного оголошення представники радянських еліт, лідери комсомолу, КДБ та директори великих державних підприємств, яких називали «червоними директорами», повною мірою скористалися нею. По-третє, ми не наполягали на необхідності реальної люстрації[2] з тим, щоби принаймні п’ять або десять років колишні радянські високі чиновники не мали права бути обраними та обіймати важливі посади в державному апараті. Інша колосальна помилка нашого суспільства: ми не виступили з вимогою про створення Установчих зборів для напрацювання нової Конституції, так само, як ми не зробили спроби прийняти нову Конституцію наприкінці радянської доби. Особисто я саме в цей момент прокинулася і зрозуміла, що все йде не на добре.

Андре Ґлюксман: Це нагадує ще коротший період правління Тимчасового уряду з лютого до жовтня 1917 року…

Олена Боннер: У грудні 1991 року Радянський Союз остаточно припинив своє існування. Росія вимагала нової Конституції, аби перебудувати законні підвалини держави. В той час від багатьох та звідусіль чулися вимоги про скликання Установчих зборів, як улітку 1917 року… В тогочасній пресі це питання широко обговорювалося та дискутувалося. І громадська думка підтримувала цей проект. Але потроху, підступно ідея про скликання Установчих зборів була підмінена ідеєю організації Установчої конференції. Я гаряче сперечалася з цього приводу з демократами, оскільки в мене склалося враження, що це не що інше, як шахрайство, навіть якщо всю цю справу представляють як ультрадемократичну, оскільки будь-яка організація могла делегувати своїх представників на Установчу конференцію. Це виглядало чимось на зразок клубу добровольців.

Ми з друзями весь час дискутували на цю тему. Вони мені казали: потрібно, аби ти взяла участь у цій Конференції, бо ти є представницею Сахаровської комісії[3]. Я заперечувала і говорила, що ідея цієї Конференції народилася на Старій площі, в колишній штаб-квартирі Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу; що ми могли написати найпрекраснішу Конституцію у світі, не знаючи, проте, хто буде відповідальним за її прийняття, так вона, радше за все, буде підмінена іншим документом, який матиме силу закону. Слід сказати, що для мене цей час був особливо складним. Я ще не отямилася після смерті Андрія (він помер у 1989 році). І саме тоді в мене стався конфлікт із його найближчими друзями, та що казати, з моїми власними друзями, які взяли участь у роботі цієї Конференції.

На превеликий жаль, час показав, що я мала рацію на 100 відсотків. Російська Конституція містить чудову статтю про права людини; але вона також узаконює президентську республіку з надзвичайно сильною президентською владою, яку ніщо не може обмежити. Сергій Ковальов[4] розповів мені, що після прийняття Конституція була відредагована владою, яка надала ще більше прав Президентові. Всі органи, покликані охороняти порядок, «силові міністри» залишаються абсолютно неконтрольованими. Натомість права органів законодавчої та судової влади значною мірою обмежені. Але і цього виявилося замало. Тоді влада почала вносити до Конституції поправки. Верховна Рада[5] практично займалась тільки цим. Як наслідок, остаточний результат був уже ні на що не схожим. Насамкінець виникла криза осені 1993 року. Вона була спровокована відсутністю справжнього Основного закону. Потім рамки законності були перевищені, було застосовано силу, і все це викликало ефект снігової лавини[6].

Паралельно з цим у Росії під маркою приватизації розпочалося справжнісіньке розграбування. Багато колишніх радянських

[2] Процедура, що практикувалася в багатьох країнах Східної Європи, де колишні співробітники секретних служб та сановники комуністичного режиму були виключені з політичного життя.

[3] Після смерті Андрія Сахарова Олена Боннер створила Міжнародну громадську організацію «Фонд Андрія Сахарова – Громадська Комісія із збереження спадщини академіка Сахарова».

[4] Відомий радянський дисидент, близький друг Сахарова та Боннер, який продовжує боротьбу за права людини в посткомуністичній Росії.

[5] З 1990 до 1993 року – російський парламент, обраний З’їздом народних депутатів Російської Федерації.

[6] Посилання на парламентську кризу 1993 року, коли Президент Росії Єльцин застосував силу, щоб придушити повстання депутатів-комуністів.

керівників опинилися в Парламенті, як у нижній, так і у верхній його палатах. Численні колишні комсомольські ватажки накопичили величезні кошти, скориставшись капіталом, раніше отриманим від Комуністичної партії. Зараз я поясню цей механізм. Скажімо, Михайло Ходорковський хоче організувати підприємство. Але з якими грошима? Гаразд, з тими грошима, які держава ладна йому надати безвідсотково. Але безкорисливо ці гроші йому не дадуть. А це означає, що деякі представники влади зацікавлені, особисто або корпоративно, в тому, щоб ця транзакція відбулася. Ходорковський діяв у згоді з владою і, можливо, навіть з її благословення. Чому ж із мільйонів молодих комсомольців обрали саме Ходорковського? Та тому, що він був динамічною особистістю й обіймав дуже престижну посаду голови одного з московських райкомів. Якщо подивитись на біографії більшості інших олігархів, можна побачити, що вони пройшли аналогічний шлях. Сьогодні Кремль хоче, щоб ми повірили в те, ніби Ходорковський вкрав ці гроші[7]. Та ж ні, він їх не крав! Саме держава в той час дозволила такого роду позику. Ось чому я гадаю, що найбільшою помилкою, якої припустилася наша невеличка демократична група, було те, що ми дали себе спокусити легкістю зносин із владою, яка, насправді, практично не змінилася.

Андре Ґлюксман: І Чеченська війна це довела…

Олена Боннер: Коли у грудні 1994 року почалася Перша Чеченська війна, я негайно залишила свою посаду в Комісії з прав людини при Президенті, хоча цією Комісією керував Сергій Ковальов, якому я абсолютно довіряю. Я написала відкритого листа Єльцину, в якому пояснювала, що не можу залишатися поряд з Президентом, котрий розв'язує подібну війну. Серед членів означеної Комісії було двоє інших колишніх дисидентів: Борис Золотухін та Лариса Богораз. Усі інші були введені до Комісії, їх запропонували Сергієві, особисто він їх не знав. За кілька днів після мене Золотухін своєю чергою також покинув Комісію. Сам Сергій Ковальов перебував у цей момент у Грозному в палаці Джохара

[7] Під час першого судового процесу (2004–2005 рр.) Михайло Ходорковський, колишній Генеральний директор великої нафтової компанії «Юкос», був засуджений на вісім років тюремного ув'язнення за крадіжку та шахрайство. Ходорковський одразу більшістю російських недержавних організацій був визнаний політичним в'язнем.

Дудаєва[8]. Коли він повернувся, ми мали тривалу нічну розмову. Він був вражений тим, що побачив у Грозному. Місто було зруйновано повітряними бомбардуваннями. Треба сказати, що всі ми були дуже пригнічені через ці події. Ми відчували свою провину, тому що співпрацювали з цим режимом. Тоді я спитала Ковальова, як він може надалі головувати в цій єльцинській комісії. І він, маючи неабиякий досвід політичного в'язня, правозахисника, набутий у найважчі роки, відповів мені, що має залишатися на цій посаді і зберігати зв'язок, нехай навіть мінімальний, із владою; він сподівався, що в такий спосіб зможе припинити бійню. Інстинктивно, це здалося мені абсолютно безнадійним. Проте розум підказував мені, що його не слід відмовляти. А якщо, всупереч усьому, йому все ж таки вдасться це зробити? Коротко кажучи, я відчула щось на зразок роздвоєння особистості. І ще це глибинне почуття провини.

Незважаючи на війну, Єльцин усе ж таки залишав дірки, крізь які поширювалася гласність. Щодо Конституції, він не був таким нігілістом, як Путін. Він залишив дві палати Парламенту, аби вони здійснювали такий собі взаємний контроль. Згідно з Конституцією, він не виступав проти обрання губернаторів загальним голосуванням. Звичайно, всі добре розуміли, що «адміністративний ресурс» відігравав головну роль у перебігу виборів; обраний одного разу губернатор майже напевно мав бути переобраним на наступний термін. Але, принаймні формально, процедура існувала.

Далі влада рухалася в абсолютно антидемократичному напрямку, проти чого західні політики протесту не висловлювали. Чи пригадуєте Ви свистопляску з прем'єр-міністрами? В той час усі говорили, що Єльцин перевіряє своїх потенційних наступників. Але незабаром усе стало неконтрольованим. Прем'єр-міністри змінювали один одного: Кирієнко, Примаков, Степашин і, нарешті, Путін[9].

[8] Перший Президент Чечні, що оголосила себе незалежною (1991–1996 рр.), він був застрелений російськими спецслужбами.

[9] Сергій Кирієнко, прем'єр-міністр з квітня по серпень 1998 року; Євген Примаков обіймав ту ж посаду з вересня 1998 року до травня 1999 року; Віктор Степашин – та ж сама посада належала йому з травня по серпень 1999 року. Володимир Путін був призначений прем'єр-міністром у вересні 1999 року, а в грудні 1999 року Президент Єльцин іде у відставку і проголошує Путіна виконуючим обов'язки Президента. Путін був обраний Президентом у березні 2000 року.

Андре Ґлюксман: Мені здається, що наші погляди щодо Володимира Путіна збігаються.

Олена Боннер: Відтоді, як Путін став Президентом, він навіть не робить вигляду, що поважає Конституцію. Без жодних сумнівів він практично звів до нуля верхню палату Парламенту, Ради Федерації. Спочатку члени цього органу обиралися шляхом загальних виборів; тепер їх призначає уряд. Путін навіть не намагався показати, що має повагу до законів. Пізніше він діяв так само, коли вирішив, що губернатори певних областей не будуть більше обиратися на загальних виборах. Проте в областях, де губернатори були дуже сильними фінансово, або набули свою силу завдяки організованій злочинності, він дотримувався виборного принципу. Потім він поділив Росію на сім регіонів, які отримували дотації з бюрократичного апарату, котрий нашаровувався на вже існуючі структури. Практично він продублював велику кількість російських бюрократів. Цей другий апарат є не що інше, як «око Москви»…

Для того, щоб Володимир Путін, ще недавно зовсім невідомий, колишній співробітник КДБ, став Президентом, мало статися щось надзвичайне. Слід сказати, що в нас кадебістів завжди зневажали та ненавиділи. І раптом, ніби випадково, в той самий час, коли Путін був оголошений прем᾽єр-міністром, улітку 1999 року, в Москві сталися вибухи житлових будинків і почалася Друга Чеченська війна[10]. Ці події дійсно стали йому у пригоді.

Андре Ґлюксман: Олександр Литвиненко звинуватив ФСБ в організації цих вибухів[11].

Олена Боннер: Я відмовляюся вірити, принаймні через повагу до презумпції невинуватості, в те, що ці вибухи були справою ФСБ. Але, здається, все вказує на це. Більше того, з того часу, як Путін перебував при владі, він зробив кілька красномовних кро-

[10] Сумний підсумок двох вибухів у Москві, 9 і 13 вересня 1999 року: 216 загиблих. За офіційною версією, ці вибухи були справою рук кавказьких екстремістів. Після цих вибухів громадська думка стала прихильною до ведення другої війни проти Чечні, що проголосила свою незалежність.

[11] Колишній співробітник ФСБ, Литвиненко перебував в опозиції до путінського режиму. Написав дві книги, в яких звинувачує російські спецслужби в організації вибухів житлових будинків, був отруєний радіоактивними речовинами в Лондоні у 2006 році.

ків до минулого. Росія отримала державний гімн, музика і почасти слова якого повторюють гімн СРСР часів Сталіна. Військова підготовка була повернута до шкільної програми, в чому ніхто не відчував жодної потреби. Натомість нічого не робиться щодо прийняття реального закону стосовно альтернативної служби. Юстицію формально було реформовано, але фактично вона залишається підпорядкованою владі. А скільки зникло телевізійних програм, скільки газет перестало існувати! Декотрі нібито залишаються, але водночас змінилися до невпізнанності. Наприклад, щоденна респектабельна газета «Известия» стала вкрай правим виданням. А що казати про «Литературную газету»? Впродовж всього радянського періоду вона була голосом російської інтелігенції та культури… Сьогодні і вона також потрапила до рук затятих націоналістів. Газети виходять під тими ж назвами, що й і доти, але їхній зміст змінився радикальним чином. Не проходить жодного дня, щоб країна не робила нових кроків у напрямку, протилежному демократії та гласності.

Як на мене, найстрашніше те, що дискредитовано вибори, головне знаряддя демократії, бо вони слугують для того, щоб іменем народу визначити керівників країни. Як і за сталінських часів, наперед відомо, кого буде «обрано». І, як за часів Сталіна, ми маємо найкращу Конституцію… на папері. Проте і її не дотримуються. Великий російський письменник Василь Гроссман сказав якось, що Росія – великий театр. Я би вдалася до невеликого уточнення: театр, де глядачі завжди паралізовані страхом.

У цьому сенсі дуже красномовною стала трагедія Чорнобиля. Вона продемонструвала, до якої міри гнилим виявилося радянське суспільство, і, зокрема, до якої міри його охоплює постійний страх. Експеримент, який там було організовано в 1986 році і який викликав вибух, був дозволений Міністерством енергетики. Аби отримати залишкову енергію в момент зупинки реактора, дирекція наказала вимкнути систему безпеки. Інженер з обслуговування відмовився це зробити, оскільки це прямо суперечить усім правилам безпеки. Тоді його начальник сказав йому: «Тебе звільнено, від сьогодні ти тут більше не працюєш». Інженер відповів: «Добре». Він припинив керування експериментом, але все ж таки залишився в блоці. Систему безпеки було вимкнено, і за кілька хвилин стався вибух. Усі, хто там перебу-

вав були компетентними інженерами, які добре розуміли можливі ризики відключення системи безпеки на атомній станції. Проте страх перед дирекцією був сильнішим за страх перед неприборканим атомом. І потім ця російська звичка сподіватися, що «може, все минеться», також відіграла свою роль. Ось так описує чорнобильську трагедію Григорій Медведєв у своїй книзі «Ядерна засмага». Цей текст з'явився у 1987 році, коли ще й року не минуло з часу вибуху. Автор передав рукопис до журнала «Новый мир», але той відмовився його публікувати. Тоді Сахаров і головний редактор «Нового мира» Сергій Затулін написали Горбачову, після чого книгу дозволили надрукувати, але у «затвердженому» варіанті. Андрій Сахаров написав до неї передмову.

За кілька років до цього вибуху ядерна аварія сталась у Сполучених Штатах, у Пенсильванії[12]. Там не було викидів радіоактивності в повітря, але американці, перестрахувавшись, евакуювали населення, і все минулося добре. Та після Чорнобиля радянські керівники і європейські ліві скористалися трагедією, щоб притамувати критику, якій піддавався СРСР, кажучи, що Сполучені Штати мали ті ж проблеми і що ситуація там була гіршою за радянську. Вони представили інцидент у Пенсильванії як справжню трагедію! Захід був дуже чутливим до радянської пропаганди, наведена історія добре це демонструє.

Андре Ґлюксман: Я можу розповісти Вам продовження. Коли стався вибух в Чорнобилі, екологи та пацифісти організували на Заході маніфестації, спрямовані проти ядерної енергетики. Австрійські екологи проводили демонстрації проти німецьких станцій. Німці маніфестували проти німецьких та французьких станцій. А французи, своєю чергою, виступали проти французьких станцій. Ів Монтан і я спробували привернути увагу безпосередньо до Чорнобиля. Ми казали: існує певний ризик, що криється в ядерній енергетиці, але такий ризик стає значно більшим у недемократичних суспільствах, украй бюрократизованих та корумпованих. Як завжди, нас звинуватили в тому, що ми надто політизуємо ситуацію… Ані пацифісти, ані екологи ніколи не піклувалися про жертв Чорнобиля.

[12] Трагедія на станції Трі-Майл-Айленд у 1979 році.

Олена Боннер: Представники радянських владних структур подавали брехливі відомості про ситуацію на станції і заборонили розповсюджувати інформацію щодо санітарного стану населення. Саме Андрій Сахаров розкрив таємницю Чорнобиля у 1989 році.

Андре Ґлюксман: В сучасній Росії та сама заборона говорити правду населенню повторювалася багато разів, зокрема з приводу «Курська»[13].

Олена Боннер: Ханна Арендт розрізняє дві головні риси тоталітарного режиму: масовий терор і брехню. В Росії масовий терор залишився в минулому. Але брехня завжди залишається характерною для неї. І вона стає дедалі більш масштабною. Візьміть вибори, один з найважливіших атрибутів демократичної держави. У нас це чиста фікція!

Андре Ґлюксман: З часом життя в тоталітарному суспільстві примушує дещо втрачати, причому від цієї хвороби дуже важко вилікуватися. Особливо страшною є втрата сенсу говорити правду. Різниця між брехливою інформацією та інформацією правдивою, а також різниця, котра їх відділяє одну від одної, звично скасовується. Завжди питають: «Кому це вигідно?» або «А хто це сказав?»; не питають, правда це чи ні. Подібне бажання змішувати правдиве й фальшиве легко можна застосувати до Путіна.

У Брюсселі[14], коли кореспондент газети «Монд» поставив Путіну звичайне запитання, чи не думає той, що боротьба проти тероризму в Чечні ризикує стати боротьбою проти цивільного населення, – класичне запитання, яке ставлять з приводу будь-якої колоніальної війни з 1945 року, – Путін вибухнув: «А! Ви на боці мусульман! Гаразд, якщо ви на боці терористів, приїжджайте до Москви, і там вам відріжуть, що треба – у нас є великі умільці щодо цього, – і я вам гарантую, що це більше не відросте». Всі російські функціонери, котрі були при цьому присутні, мало не вмерли зі сміху.

[13] Російський атомний підводний човен, на борту якого сталося кілька вибухів боєприпасів у серпні 2000 року в Баренцовому морі. Російський уряд відмовився від іноземної допомоги для порятунку вцілілих. Увесь екіпаж, 118 осіб, загинув у підводному човні. Офіційна інформація щодо цього випадку була неповною або просто фальшивою.

[14] Це сталося в листопаді 2002 року після саміту Росія–ЄС.

У Римі[15] Путін відповів на питання, що стосувалося олігархів і Ходорковського, таким чином: «Ви прекрасно бачите, що роблять олігархи: вони дають гроші для того, аби ставили подібні запитання». Коротше кажучи, Путін не намагається відділити правду від брехні, а завжди іде в наступ: «А хто за цим стоїть? Для чого про це питають?» Це суто поліцейська, чекістська концепція діалогу з журналістами.

Олена Боннер: Є одна думка, яка вже давно засіла мені в голові. Довго вона мене непокоїть. Захід боявся Радянського Союзу, тому що він міг здійснити ядерне бомбардування західних міст. Але дуже скоро ядерна зброя стала не тільки знаряддям нападу або захисту, а засобом залякування. І до такої міри, що один якийсь божевільний може розв'язати ядерну війну. Цей страх, який пронизував мешканців Заходу, поза сумнівом, показував, що вони вважають всіх радянських керівників божевільними. Тож у мене склалося враження, що в їхніх вчорашніх дискусіях з радянськими керівниками, навіть із російськими сучасними, лідери Заходу, хоча і вважають їх нібито рівними собі, насправді гадають, що мають справу з людьми некомпетентними і небезпечними, божевільними, подібними до шагідів. І це скидається на жах перед терористами…

Андре Ґлюксман: Ви маєте рацію, коли відходите від звичного пояснення. Західні керівники або маніфестанти-пацифісти хочуть вірити в те, що Росія є країною, котра стоїть на спокійному і демократичному шляху розвитку, є країною мирною, другом Заходу. Проте, як на мене, Ваше тлумачення є дуже проникливим: насправді, завжди відчувається панічний страх перед тими, кого вважаєш потенційно неконтрольованим, хто хворіє на буйне божевілля. Помилка мешканців Заходу полягає не в тому, що вони не бояться, а в тому, що вони бояться власного страху і заплющують очі на те, що дійсно має лякати.

Олена Боннер: Є такі небезпеки, які слід долати, всупереч ризикам, що вони собою насправді являють.

Андре Ґлюксман: Де криється небезпека? По-перше, Росія володіє величезним арсеналом ядерної зброї, яку вона контролює… більш-менш. І коли знову починаєш думати, а чого ж Чорнобиль нас навчив, це непокоїть. По-друге, Росія є другою державою на

[15] Прес-конференція 6 листопада 2003 р.

планеті за обсягом постачання зброї; вона озброює будь-кого. По-третє, вона має фінансово дуже потужну владу, яка не реінвестує у власну країну прибутки своєї нафтогазової імперії; що врешті робить цю владу нечувано корумпованою…

Олена Боннер: Ми говорили про можливі ризики. Чи пам'ятаєте ви Карибську кризу 1962 року? Американський Президент Джон Кеннеді показав себе тоді дуже сміливою людиною, бо він пішов на ризик конфронтації, заперечуючи проти розміщення радянських ракет з ядерними боєголовками на Кубі. Це було найголовнішим: якби Хрущов досяг своєї мети, співвідношення сил у світі змінилось би…

Два роки тому мені було присуджено премію Ханни Арендт. Того дня я виголосила промову, в якій сказала, що страх іще не полишив нас і що брехня вже повернулася. Потім Жорж Ніва написав в «Известиях», що я перебільшую. Але далі в Росії сталися такі неприємні речі, що, на мою думку, навіть Жорж Ніва не міг не погодитися зі мною.

Ось наша сучасна Росія. Для Заходу вкрай необхідно бачити її серед своїх союзників. Путін є важливим партнером в антитерористичній боротьбі, і Захід не хоче бачити, що він сприяє створенню небезпечного режиму. Звичайно, ми далекі від сталінського режиму, але я без коливань можу назвати цей режим «націонал-більшовицьким». Певною мірою це націонал-соціалізм у новій формі. Це – поліцейська держава, яка над усе ставить патріотизм та православ'я. Я могла б відповісти Жоржу Ніва, цьому великому русофілу, що люблю Росію не менше від нього. Я прив'язана до неї так само, як він, якщо не більше. Але це не та Росія, якої я бажаю. Те, що відбувається сьогодні, небезпечно для росіян, але так само і для всього світу.

Андре Ґлюксман: Я не буду розповідати вам про Росію. Картина, змальована Вами, вражає. Але для Західної Європи ця картина залишається незрозумілою, її неможливо зрозуміти. Наприклад, американський совєтолог Стівен Коен, біограф Бухаріна, стверджує, що все йде від атлантичної політики, і якщо Росія обирає хибний шлях, це відбувається через помилку американської дипломатії, дуже ворожої. Отже, московський Кремль тут ні до чого.

Подібне нерозуміння почалося здавна. Від самого початку падіння Радянської імперії не знаходило місця в західних концеп-

ціях. У всіх книжках, які вийшли після 1945 року, про соціалізм або про капіталізм, у всіх промарксистських або ліберальних університетах (європейських чи американських), скрізь було лише одне питання – про перехід від капіталізму до соціалізму. Одні говорили, що перехід має відбутися, другі говорили «обережно!», а треті – що можливо прийти до такого марксизму, який не буде сталінізмом і т. ін. До 1989 року, коли Радянський Союз почав розхитуватися і впала Стіна, зворотне питання про перехід соціалізму в капіталізм ніколи не обговорювалося. Якщо не враховувати кількох робіт, написаних у Польщі про елементи ринкового суспільства, яке можна запровадити, встановивши соціалізм з людським обличчям, ніколи не виникало й гадки про якісь режими переходу від соціалізму до капіталізму. Все це означає, що всі – антикомуністи, комуністи і ті, хто між ними, – припускали, що Радянський Союз не міг еволюціонувати в напрямку капіталізму.

Найзапекліші антикомуністи не думали про те, що потрібно буде робити, коли комунізм розвалиться. Виникала така собі концептуальна лакуна, не знали що думати. В момент повалення комуністичних режимів мене було запрошено до Ватикану разом з кількома іншими особами, серед яких була Симона Вейль, котра підтримувала дисидентів та критикувала Радянський Союз. Нас було тридцятеро. Іван-Павло II бажав отримати хоч якусь ідею, бо навіть у Ватикані ніхто не знав, як осмислювати майбутнє того, що тільки-но розвалилося. Звідки випливало рішення про обрання найкоротшого шляху. І найкоротший шлях полягав у тому, щоб сказати: все скінчено. Соціалізм закінчився, партія закінчилася… Знову треба було починати з нуля, якщо нічого доти не існувало, дужки XX століття були закриті. Вирішили, що Росія еволюціонуватиме до ринкового суспільства, до нормального капіталізму, до ринкової економіки. Наприклад, у Гарварді дехто порівнював Росію після виходу з сімдесятирічного комунізму з Чилі Піночета. Взагалі-то Чилі до Піночета, Чилі часів Піночета і Чилі після Піночета не мала нічого спільного з Росією кінця 1980-х років. Апогеєм цього абсурдного перенесення чилійських рецептів було переконання, що все в Росії прийде до порядку, все розвиватиметься раціонально, й економіка буде раціональною. Єдині, хто не погоджувався з цим ідилічним баченням, згідно з яким усе починатиметься з нуля, що під минулим буде підбито риску, були

ті, хто спілкувався з дисидентами, хто до них дослух*а*вся і хто їх підтримував.

Олена Боннер: Чому?

Андре Ґлюксман: 15 жовтня 1989 року у Франкфурті я виголосив промову під час вручення Вацлаву Гавелу Премії миру. Цю промову я назвав «Вийти з комунізму, означає повернутися до Історії». Немає кінця Історії, немає переходу до постісторії, де між розумними людьми залишається тільки владнати майбутнє людства економічно і раціонально. Пригадую жарт, народжений у Польщі: «Історія – це холодильник. Але, коли після падіння комунізму, відкривають цей холодильник, в ньому знаходять всі ті давні проблеми: тільки вони гнилі, тому що час від часу цей холодильник не працював».

Коли в 1990 році в Москві я зустрівся з істориком Юрієм Афанас'євим, я відзначив, – і він це підтвердив, – що все значно ускладнилося, що все починати слід не з нуля, що російське суспільство було зруйноване не лише економічно, а також і ментально. І саме це змусило мене налаштуватися проти «коричнево-червоних».

У той час найбільше боялися комуністичного відродження, але більш загальна ідея про повернення коричнево-червоних, тобто про союз того, що було найгіршим у нацистському тоталітаризмі і тоталітаризмі більшовицькому, вже опанувала у світ. Ця ідея вже жила в Москві, вона запалила нас. Це було повернення найгіршої Історії, що я зрозумів уже за короткий час, після югославських подій кінця 1991 року, коли Мілошевич розпочав свої війни проти цивільного населення.

Відвідуючи розбитий бомбардуваннями Дубровник, я збагнув, що існують два шляхи виходу з комунізму: чи то шлях більш складний, яким ішов Гавел, чи то шлях, яким ішов Мілошевич. Шлях Гавела – це шлях прав людини, шлях правової держави і мирного розділення двох народів однієї країни в разі, коли між ними виникають непорозуміння, в даному випадку Чехії та Словаччини; це – шлях цивілізованого виходу з комунізму. На відміну від цього, є шлях Мілошевича, який полягає в поєднанні всіх старих апаратів – армії, поліції, адміністрації – заради збереження влади, відмовляючись від трьох чвертей марксистської ідеології. Він вийшов з комунізму для того, щоб розв'язати своєрідну про-

блему «російського салату», що являла суміш крайніх правих та крайніх лівих поглядів (дружина Мілошевича була затятою марксисткою крайніх поглядів, а помічниками Мілошевича були найлютіші праві расисти).

Мілошевич був ідеальним зразком коричнево-червоного. Для свого народу він зробив геніальне відкриття: для того, аби народ мав традиційну армію радянського типу, потрібна війна. І якщо йому вдалося втримати владу та врятувати всі різновиди бюрократичного апарату, не маючи панівної ідеології, то сталося це лише завдяки війні. Саме з цієї причини я одразу зайняв позицію, що полягала в тому, аби зупинити Мілошевича. Я був переконаний, що його дії призведуть до ефекту «снігової лавини», що все йтиме дедалі гірше. І справді, ситуація погіршувалася з блискавичною швидкістю. Я ще боявся, що приклад Мілошевича – і той факт, що йому дозволили все це зробити, – стане жахливою моделлю для повторення на територіях колишнього СРСР. Бо, якщо форма виходу з комунізму, запропонована Мілошевичем, працює, вона може захопити багатьох людей на пострадянських теренах.

Олена Боннер: Справді, тоді Росія дуже активно підтримувала Мілошевича. І якби росіяни були сильнішими, то, можливо, вони би влізли в цей конфлікт на боці Мілошевича. Це було поривання комуністичної солідарності з домішками чистого панславізму кінця XIX сторіччя.

Андре Ґлюксман: Я гадаю, що найбільш важливим тут була саме солідарність «силових структур». В Югославії, так само як у Росії, силовики[16] хотіли врятувати свою владу і свої гроші. Коли Ви кажете, що початок війни в Чечні був великим поворотом в історії єльцинського режиму, я можу тільки погодитися з Вами. Навіть якщо обстріл прокомуністичного Парламенту в 1993 році за наказом Єльцина вже нічого доброго не міг провіщати.

Звичайно, в Росії «цивілізовані сили» так просто не дають себе викорінити. Країна продовжує стояти на роздоріжжі. Проте такий подвійний вихід з комунізму, то дорогою демократії, то шляхом війни (або дуже агресивної політики), є тією альтернативою,

[16] «Силові структури» – термін, що вживається, аби вказати на сукупність збройних сил, поліції та секретних служб. «Силовики» – суто російський термін, який вказує на тих, хто обіймає командні посади в цих структурах.

перед якою Росія перебуває з часу розпаду СРСР. Нерішучість, коливання між цими двома шляхами є постійними, це зберігається з доби Петра Великого. Є два шляхи для озахіднення – слід або модернізуватися, або ж цивілізуватися. Модернізуватися – означає будувати заводи, реорганізувати адміністрації, споряджати армію, проводити електрифікацію тощо, хоч би яких людських втрат це коштувало. Це шлях Петра Великого, шлях Сталіна, це варіант, яким користується Путін. Другий шлях – це шлях цивілізації, тобто розвиватися має не лише економіка, а й культура, критичне мислення, права людини. І на це Росія також здатна. Якби не було війни 1914 року і революції 1917, Росія могла би культурно домінувати в Європі. Щоразу, коли я критикую Путіна, кажуть, що я русофоб. Це абсолютно безглуздо. Путін – не Пушкін. Я абсолютно переконаний, що Росія могла б стати центром європейської культури: в музиці, в театральному мистецтві, в мовознавстві, в математиці, в усіх галузях! У 1914 році Європа культурно збиралася бути російською!

Олена Боннер: Я також у цьому переконана. Наприкінці XIX і впродовж перших десяти років XX століття зростання в Росії відбувалося дуже швидко, незважаючи на революцію 1905 року та всупереч Російсько-японській війні. В цей період країна перебувала на тому ж рівні промислового розвитку, що і Сполучені Штати. Я б хотіла сказати дещо з приводу того, що Ви тільки-но говорили про два шляхи виходу з комунізму – шлях Гавела і югославський шлях, між якими коливається Росія. Я думаю, що ми були дуже близькі до того, щоб піти югославським шляхом. Коли у 1999 році розпочалися бомбардування Югославії, Захід не очікував вибуху панславізму в Росії. Цей рух знаходив істеричних прихильників серед демократів так само, як серед консерваторів. Цей момент був украй небезпечним для Росії.

Андре Ґлюксман: Коли експерти думають, що єдиним шляхом виходу з комунізму є демократичний капіталізм, ринкове суспільство, коротко кажучи, західний спосіб життя, вони думають вкрай наївним чином. Тому що зрештою існують інші сучасні варіанти суспільства. Так, наприклад, Японія або Німеччина початку XX сторіччя, напрочуд сучасні та ефективні з огляду на економіку, як одна, так і інша показали себе справжніми варварами. То ж чи потрібно згадувати про експертів, якщо немає жодного авто-

матичного зв’язку між – з одного боку – економікою, яку можна вважати ліберальною, а з іншого боку – демократією. Ідея про те, що Захід не повинен боротися, аби втримати західну демократію і робити так, щоб вона розповсюдилася в Росії, як і в усьому світі, заради своєї ж безпеки – є хибною. Існувала теорія про «кінець Історії» а-ля Фукуяма: достатньо було вчинити раціонально, було б краще видати кілька чеків Мілошевичу, аби заохотити його до економічного розвитку країни замість розв’язання війни, і Мілошевич був би цілком задоволений такою ідеєю тощо. Те саме триває і з Путіним, думають, що відтоді, як Кремль висловився за ринкову економіку, не залишилося жодних проблем. Ось чому, незважаючи на своє варварство, Путін залишається великим другом Заходу. Це свідчить про те, що з уроків історії не роблять жодних висновків.

Олена Боннер: Головним доказом наївності подібного підходу стала війна в Чечні.

Андре Ґлюксман: Коли Ви кажете, що початок Чеченської війни став головним поворотом єльцинської одісеї, ви маєте абсолютну рацію. Безумовно, в пострадянській Росії не було громадянської війни, як це сталося в Югославії. Але слід пригадати історію Пугачова[17]. Як закінчився його бунт, «кривавий і нещадний», якщо говорити словами Пушкіна? Пугачова привезли до Москви у клітці і виставили на споглядання і повчання народові. «Подивіться, ось чудовисько у своїй клітці, знайте, той, хто замахується на царську особу, перетворюється на монстра!» Я впевнений, що дикий похід на Чечню був не просто колоніальною або расистською війною. Безумовно, це було і тим, і тим, але так виявлявся ще й метод виховання, гігантська педагогічна вистава з бомбами і трупами для російського народу. А нумо, зверніть увагу на непокірних!

Олена Боннер: Ця війна слугувала для залякування автономних республік: Башкортостану, Татарстану і кавказьких республік. Марне, звичайно.

Андре Ґлюксман: І навіть більше. Кавказці, і зокрема чеченці, впродовж віків втілюють дух бунтарства, ненависті до рабства. І

[17] Омелян Пугачов – донський козак, проводир Селянської війни 1773–1775 рр. у Російській імперії.

як наслідок, ідеться не тільки про виховання інородців, а й про виховання всього російського народу. Кремль намагається продемонструвати, що стається з непокірним. Він намагається витравити бунтарський дух.

Олена Боннер: Це давня історична традиція, яка триває з часів Єрмолова[18]. На початку Першої Чеченської війни я вивчала архівні документи щодо переслідувань чеченців у Радянському Союзі перед самою депортацією і Другою світовою війною[19]. Наприклад, у 1937 році, щоб забезпечити святкування двадцятої річниці революції 1917 року, було віддано такі накази: танкам увійти в таке-от село, розгорнути кавалерійський ескадрон в такому-от селі… Назви місць такі самі, що й ті, довкола яких точилися бої під час двох недавніх Чеченських війн: Бамут, Гудермес, Шалі… І люди ті самі, що тоді, тільки покоління змінилися. Тоді ще не було ракетних установок або гелікоптерів, але методи вже були такі ж самі. І чеченці не слухалися Москви, вони любили свою свободу. Саме через цю любов до свободи Сталін і депортував їх, стверджуючи, ніби вони допомагали нацистам під час війни. Таке звинувачення було необґрунтованим. Можливо, і було декілька індивідуальних випадків, але ж не можна стверджувати, що вся республіка перейшла на бік нацистів – на відміну від кількох інших регіонів, як Західна Україна або балтійські республіки, де нацистська адміністрація отримувала суттєву допомогу від місцевого населення*.

Андре Ґлюксман: Я все питаю себе, чи не стався «путінський поворот» Росії в 1940–1945 роках. Адже і доти все було не надто м’яким: терор, придушення селянства, колективізація, розкуркулювання і таке інше. Але все це коїлося під прикриттям марк-

[18] Генерал Олексій Єрмолов (1777–1865 рр.) – командувач кампаній завоювання Північного Кавказу між 1816 та 1827 роками, який запроваджував тактику терору до кавказьких народів.

[19] Навесні 1944 року чеченці, так само як деякі інші народи Кавказу, були депортовані до Середньої Азії, за звинуваченням у співробітництві з німцями і в зраді. Майже половина депортованих померла під час перевезення або в самому вигнанні. Ті, хто вижив, змогли повернутися додому тільки після 1957 року.

* Ці народи сподівалися на захист від переслідувань окупаційної радянської влади (*ред.*).

систської ідеології, ідилічна обіцянка виправдовувала ріки крові. Однак до 1945 року, разом з розпуском Комуністичного Інтернаціоналу, славнозвісного Комінтерну, Сталін змінився. Тобто він більше не вірив у можливість повалення капіталізму на Заході. Більше того, атомна бомба давала щось на зразок гарантії Західній Європі та Америці. Починаючи з цього моменту, Сталін трансформує Росію в центр війни, але такої війни, яка б дозволяла контролювати Захід. Він побоювався, наприклад, що кавказькі республіки можуть відчути прихильність до турків такою мірою, аби почати війну або принаймні конфлікт.

У мене склалося враження, що, починаючи з 1944 року, радянські керівники так мало думають про марксизм (тим не менше продовжуючи видавати із себе марксистів), що стають без найменшої наївності, відкинувши теоретичну маску, безпосередніми бандитами та вбивцями. Яскравим зразком цього може бути Берія. Коли його син передає його слова, сказані у приватній розмові, читач усвідомлює, наскільки ця людина не має нічого спільного з марксистом[20]. Берію не хвилювала ідеологія. Він мав ментальність убивці, втім, убивці розумного.

Олена Боннер: Оскільки Ви заговорили про Берію, я дозволю собі один невеличкий відступ. Мій вітчим, який був для мене замість батька, дуже добре знав Берію. В часи Бакинської комуни[21] мій батько був відповідальним за один із районів міста. Слід пам’ятати, що деякі з комунарів були членами соціал-демократичної організації Тбілісі. Оскільки у Тбілісі переважали меншовики, майже всі більшовики поїхали до Баку, аби перебувати серед своїх. Серед них були Мікоян, Берія та мій вітчим. І я знаю, як члени цієї групи дивились на Берію. Ніхто його не поважав. Усі ці соціал-демократи були відданими марксистами. А Берія ніколи не поділяв їхніх переконань. Понад те, він мав репутацію нечесної людини. В період Бакинської комуни мій вітчим прилюдно дав йому ляпаса. Ця історія була пов’язана з однією дівчиною.

[20] Посилання на книгу «Берія, мій батько» Серго Берії з коментарями Франсуази Том (Plon\Critérion, Париж, 1999 рік).

[21] Бакинська комуна з революційним урядом радянського типу проіснувала 97 днів, починаючи з 25 квітня 1918 року. Керівники комуни спиралися головним чином на вірменське населення міста, цілком зневажаючи азербайджанське мусульманське населення.

Застосовуючи термінологію, запозичену в Чернишевського, скажемо так: Берія ніколи не належав до тієї російської молоді, перед котрою поставало питанням «Що робити?»[22]. В той час молоді люди поділилися на дві категорії: тих, хто намагався віднайти відповіді на фундаментальні запитання типу: «Як побудувати комунізм?», і тих, хто питав себе, як стати мільйонером. Берія, беззаперечно, належав до другої категорії. Звичайно, моє сприйняття особистості Берії багато в чому завдячує моєму вітчимові. І враження мого вітчима щодо Берії дуже позначене смертю Ханджяна, який, так само, як Мікоян, був одним із найближчих друзів мого вітчима. Він був секретарем Центрального комітету Комуністичної партії Вірменії з 1926 року і аж до своєї смерті в 1936 році. Ханджян помер за дивних обставин під час свого візиту до Грузії. На той час Берія був першим секретарем Центрального комітету Комуністичної партії Грузії. Офіційно, під час свого перебування у Тбілісі Ханджян покінчив життя самогубством, викинувшись із вікна. Мій вітчим ніколи не вірив цій версії. Він був переконаний, що Ханджян був убитий Берією[23].

У будь-якому разі, правда, що за сталінської доби радянська еліта відійшла від багатьох марксистських догм. Однак, мені здається, що ця зміна відбулася не під час війни, а якраз напередодні, після апогею масового терору, тобто після 1937–1938 років. На той час ідеалісти, які в молоді роки запитували себе: «Як побудувати комунізм?», були ліквідовані або відправлені до таборів. На їхнє місце прийшли люди менш освічені, що походили здебільшого з робітничих кіл і яких щиро потішали великі питання теорії.

Хоч би як там було, я не можу кинути камінь у тих, хто робив революцію. У своїй масі ці люди палко вірили у свою ідеологію. В ту саму ідеологію, яка привела їх до переконання, що грандіозна мета виправдовує всі засоби. Вони були, з одного боку, великими фантазерами, але, з іншого боку, щирими та охопленими добрими почуттями. Здебільшого це були люди напрочуд культурні,

[22] Алюзія з написаним у 1863 році, знаменитим романом Миколи Чернишевського «Что делать?», який пропагував революційну ідеологію.

[23] Зараз стало відомо, що в липні 1936 року за наказом Берії Ханджяна було вбито в його готельному номері. Напередодні він був усунений зі своєї посади. Вбивство Ханджяна позначає собою початок масового терору на Кавказі.

готові відмовитися від усього, аби тільки купити книги; палкі інтернаціоналісти. В них не було ані граму націоналізму або антисемітизму. А водночас саме ці люди привели країну до страшних чисток 1937 року! Треба додати, що в Комуністичній партії були прихильники Сталіна й послідовниками Кірова[24]. Мій батько та його товариші були прихильниками Кірова.

Андре Ґлюксман: Існує щось на зразок природного відбору в усіх революціях XX сторіччя, революціях страшенно жорстоких і варварських. Ви самі кажете, що в ім'я великих ідей дозволяються і великі засоби. Більшовицька революція стала великою ідеалістичною подією! І що більша справа, то більше дозволено. Це підтверджують тексти Леніна і Троцького: єдиною мораллю є «наша» мораль, і якщо в її ім'я потрібно загасити сонце, «нехай воно згасне!» Єдине, з чим слід рахуватися, – ефективність революції. Результатом стає те, що революція перетворюється на дикунство, і найбільш дикий дістається вершини. Механізм покоління вчинив так, що у 1940 році найцинічніші, найжорстокіші домінували в СРСР. Тоді надійшло царство жорстокості без ідеалу.

Олена Боннер: Більше того, нова сталінська доктрина, яка вже не спирається на засади інтернаціоналізму та світового соціалізму, збігається з виникненням державного антисемітизму. Виявивши себе як психолог, Сталін чудово зрозумів, що йому знадобиться не лише православна ідеологія, допомогти йому може також ідеологія антисемітизму, оскільки до євреїв ставилися як до космополітів, а відтак – як до агентів впливу на користь сильних іноземних держав у момент розв'язання Холодної війни. Дехто вважає, що Сталін був природженим антисемітом. Це дуже можливо. Але передусім, він був великим прагматиком, і якщо він не міг би скористатися антисемітизмом для своїх потреб, він його б і не пропагував.

Андре Ґлюксман: Прагматизм Сталіна стає свідомим. З того моменту Путін уже існує в зародку. Коли Путін зустрічається з американським Президентом, він побожно пестить хрестик, подарований йому матусею; коли він їде до Північної Кореї, він підтверджує перед маленьким місцевим диктатором свою радянську віру; коли він відвідує арабські країни, він вихваляє антиколоніалізм; коли він гостює у Франції, він постає антиамериканцем тощо. На фотографіях він послідовно виглядає то адміралом флоту, то дзюдоїстом, то кавалеристом, то пілотом винищувача, хоча може видатися й автогонщиком, і лижником, і співаком вар'єте… Путін є таким, яким співрозмовник хоче його бачити. Хамелеон пристосовується до будь-яких обставин. Але саме через те, що він пристосовується до всього, він ні у що не вірить, хіба що в себе самого. Ось така чистої води гнучкість. І ось чому він може однаково добре цвісти як на могилі Сахарова, так і на могилі Андропова[25].

Олена Боннер: Під час першого чи другого візиту Путіна до Сполучених Штатів американці спитали його, що він думає про Сахарова, він відповів такими дифірамбами, на які навіть я була не здатна! Тоді впродовж цілого дня мій телефон не замовкав: друзі питали мене, чи була я вражена. Я їм відповіла, що не треба вірити жодному слову, котре сказав Путін.

Узагалі-то психологія людей не перестає мене дивувати. Наприклад, коли під час останніх російських президентських виборів мій син супроводжував мене до виборчої дільниці, призначеної для росіян, які мешкають в Бостоні, він зробив невеличке опитування серед присутніх виборців. Здебільшого йшлося про старих радянських емігрантів, які покинули СРСР після виснажливих сутичок з державною службою безпеки; з них велика кількість була відмовниками; і незважаючи на все, майже всі вони віддали свої голоси за Путіна! Це радянська психологія, котрої я не в змозі пояснити.

Андре Ґлюксман: Саме цей справжній талант хамелеона, яким володіє Путін, саме менталітет шахрая може склеїти будь-яку ситуацію, аби краще обкрутити людей, аби ці люди йому вірили. Великий хронікер ГУЛАГу Варлам Шаламов описує цих шахраїв, що населяють «злочинний світ» як у самому пеклі, так і в ЧК, прикриваючись своїми званнями. Саме такі офіційні чекісти контролюють весь ГУЛАГ. Путін є їхнім спадкоємцем: «Той, хто одного

[24] Сергій Кіров – радянський політичний діяч, керівник Ленінградської партійної організації, вбитий у 1934 році. Існує припущення, що таким чином Сталін усунув конкурента, дуже популярного серед членів партії.

[25] Реальний епізод травня 2000 року. Юрій Андропов був керівником КДБ з 1967 до 1982 року і виявив себе як переслідувач дисидентів, серед яких були Андрій Сахаров і Олена Боннер.

дня став чекістом, залишається ним назавжди», – виголосив він, виступаючи перед підлеглими з ФСБ–КДБ.

Такий тип шахрая воліє правити світом, він ладен загарбати місце для себе, влаштовуючи неприємності, ладен руйнувати все довкола. Він давно облишив більшовицький ідеалізм та мрії про кращий світ. Колись Хрущову хотілося наздогнати та випередити капіталізм. Його бажання було ілюзорним, але конструктивним, навіть якщо я не певний, чи сам Хрущов справді в це вірив. Але в цей час виростає інша ідея сили, яка полягає не в конструктивному началі, а у здатності руйнування: що більше я можу зруйнувати, то більшою силою я володію.

Олена Боннер: Справді, Хрущов був останнім комуністом. Певною мірою він був ідеалістом. Він мучився тим, що йому довелося бути причетним до знищення мільйонів людей, що брав участь в організації голоду в Україні тощо. Він був глибоко вражений цими трагедіями. Проте люди, які прийшли йому на зміну, не були справжніми руйнівниками; радше вони були здирниками. І весь нескінченний час правління Брежнєва був епохою здирників. Ці індивіди здобули владу і побудували свій дрібнобуржуазний добробут на крові попередніх поколінь. Адже сміялися з ідеології. І якщо вони загрожували Заходу, розвиваючи військово-промисловий комплекс, то лише для того, аби забезпечити власний добробут і добробут своїх дітей. Вони думали тільки про себе. Державні концепції могутності, біполярного світу торкалися їх лише тією мірою, що це захищало їхні привілеї. І чи не єдиний, хто думав про велич та могутність держави, був Андропов, котрий не мав ані часу, ані необхідних сил, аби втілити свої ідеї. Черненко був солом'яним опудалом, людиною, яка опинилася біля керма влади випадково[26]. У порівнянні з ними Горбачов був ідеалістом.

Андре Ґлюксман: Саме через це він поклав край цій системі.

Олена Боннер: Гадаю, що Олександр Яковлев, який був дуже близьким радником Горбачова, відіграв у цьому основну роль[27]. Його присутність поруч з Горбачовим була щасливим випадком

[26] Посаду генерального секретаря КПРС Юрій Андропов обіймав з 1982 по 1984 рік, потім на цій посаді опинився диспепсичний Костянтин Черненко (1984–1985 рр.).

[27] Політичний діяч та есеїст, Олесандр Яковлев сприймався як «архітектор Перебудови».

для Росії, оскільки сам Горбачов не зміг би створити Перебудови. Він не був глибоким мислителем. Це була просто обдарована радянська людина; той факт, що він піднявся так високо, свідчить про його здібності. Більше того, він мав певні ідеали. І якщо його ідеали змогли себе виявити, то сталося це значною мірою завдяки Яковлеву. Проте Горбачов був також більш культурною людиною у порівнянні зі своїми попередниками. Він був першим Генеральним секретарем, який отримав справжню університетську освіту, а не тільки диплом Вищої партійної школи.

Андре Ґлюксман: І потім, можна сказати, що він був суперего. Випадок Горбачова – перший в історії, коли Генеральний секретар визнавав інтелектуальний авторитет, який мало чого був вартий у партії. Як на мене, той, створений ним, можливо, навіть проти власної волі, тандем із Сахаровим був вирішальним: коли Хрущов викривав злочини Сталіна, він виступив одночасно і як влада, і як критик. Цього разу критиком був Сахаров, людина, котра не мала жодної влади; а владу уособлював Горбачов, якому вже не належав духовний авторитет.

Олена Боннер: З одного боку, протистояння, що виникло між критикою та владою, було помітним для всієї планети; з іншого ж – певні аспекти не були знайомі широкому загалу. Навіть, якщо Горбачов часто критикував Сахарова, навіть якщо він часто переривав його виступи, навіть якщо він інколи примушував його мовчати, його дії дуже часто залежали від точки зору Сахарова. Вплив Андрія на Горбачова був незаперечним. Я можу навести вам багато прикладів такого впливу. Це дуже цікаво, оскільки не підлягало оприлюдненню.

В лютому 1987 року, через два місяці після нашого повернення з Горького[28], в Москві було організовано форум, присвячений ядерному роззброєнню. Цей аж надто офіційний форум проводився у Кремлівському палаці. Більшість західних учасників були вочевидь зацікавлені виступами Сахарова. В міжнародному плані це ще була епоха протистояння Рейган – Горбачов. Якщо говорити більш конкретно, це означало, що якщо американці вирішать створювати протиракетну оборону, тоді СРСР припинить роз-

[28] Андрій Сахаров провів сім років у засланні в м. Горький, з 1980 до кінця 1986 року. Більшість часу Олена Боннер перебувала поруч із чоловіком.

зброюватися. Однак у своєму виступі Сахаров заявив, що слід розділити ці два питання. Роззброєння, з одного боку, та протиракетна оборона, з іншого, – мали би розглядатися окремо. Слід було «розібрати пакет»[29], як тоді говорили. На той час напруга між Рейганом та Горбачовим була такою, що жоден із них не бажав роззброюватися… Заступник міністра закордонних справ СРСР, так само, як інші представники цього міністерства, знаходилися за кулісами форуму. Вони почули промову Андрія і негайно доповіли про неї своїм начальникам. І за два тижні Горбачов запропонував «розібрати пакет», слово в слово застосовуючи текст виступу Андрія! Я про це добре знаю, оскільки саме я друкувала на машинці промову, яку він виголосив на форумі.

А ось інший приклад: дебати з приводу вірменоазербайджанського конфлікту, що відбувалися на З'їзді народних депутатів у 1989 році[30]. Одного вечора Горбачов оголосив з трибуни з'їзду, що оскільки жодне мирне вирішення конфлікту віднайти не вдалося, не залишається нічого іншого, як запровадити надзвичайний стан на всій території Радянського Союзу. Таке рішення означало би кінець вільної преси і надавало би державі можливість діяти так, як вона вважатиме за краще, без жодного контролю з боку суспільства. Того вечора, повернувшись додому, Сахаров негайно написав листа Горбачову. Цей лист ми навіть не передрукували на машинці, оскільки було вже дуже пізно. Наступного дня він прийшов на з'їзд о восьмій годині, тоді як сесія мала починатися тільки за годину. Йому вкрай необхідно було побачити Горбачова якомога раніше, аби пояснити йому свою точку зору. Він спромігся віддати йому свого листа, попросивши негайно його прочитати. Вони сіли на диван у коридорі, і Горбачов прочитав лист. Потім Андрій пішов до депутатської зали, а Горбачов пішов порадитися з Анатолієм

[29] У лютому 1987 року СРСР погодився виключити з переговорів про роззброєння питання про ракети середньої дальності в Європі, що дозволило продовжити радянсько-американський діалог.

[30] Виголошення 1988 року вимоги незалежності Нагірного Карабаху (азербайджанський анклав, населений вірменами) спровокувало вірменські погроми в Азербайджані й азербайджанські погроми у Вірменії. В підсумку за два роки загинуло близько 20000 людей, сотні тисяч осіб стали біженцями.

Лук'яновим, як він це часто робив. А поки що депутати чекали, аби проголосувати з питання запровадження надзвичайного стану. Проте термін «надзвичайний стан» уже не згадувався на цьому з'їзді. Крім мене, Горбачова і, можливо, Лук'янова, ніхто не знав про цю історію. Все це ілюструє, який вплив мав Сахаров на Горбачова. Навіть якщо неодноразово вони і протистояли один одному публічно, Сахарову вдавалося «виправляти» деякі кроки Горбачова, який рахувався з критичними зауваженнями та коментарями Сахарова.

Андре Ґлюксман: Це вкрай важливо. З американської точки зору, революція Горбачова та падіння радянської системи зумовлені рішучістю Рейгана та завдячують його програмі «зоряних війн». І почасти це дійсно так. Тільки американці забувають про інший бік медалі; половина цього успіху належить тій силі, яку втілював собою Сахаров і тривалий дисидентський рух. Влада партії і влада духу почали цю справу. Існував поділ між духовною та світською владою.

Олена Боннер: Я пригадую, як у той час до нас прийшов один приятель, і він побачив, що Андрій порається на кухні. Тоді приятель йому й каже: «Не грайся в домогосподарку, Андрію! Всі добре знають, що ти літаєш дуже високо, на рівні Генерального секретаря!» На що Андрій відповів: «Можливо, я й літаю на рівні Генерального секретаря, але по інший бік вікна…»

Андре Ґлюксман: Фантастичний випадок, оскільки марксизм є політичною релігією, котра не відділяє інтелектуальну владу від влади світської, дуже короткочасної. За часів Леніна і Сталіна ці дві влади були поєднані. Можливо, і не так щільно, але за часів Хрущова та Брежнєва таке єднання тривало. І коли в період Горбачова вони розділилися, це стало найважливішим моментом для розуміння краху Радянської імперії. Але довго цей поділ не протримався, тому що Путін знову поєднав ці дві влади.

Проте тепер ця єдність має інший відтінок. Для Путіна абсурдно говорити про якусь єдність між тим, що він робить, і тим, у що він вірить, оскільки він ні у що не вірить. Ця тенденція почала виявлятися між 1940 та 1945 роками з причин, про які вже згадували: «шахраєкрати» взяли владу, Комінтерн скасовано, і будь-яка перспектива світової революції зникла. Ідею марксизму заступає ідея тотального нігілізму, яка ґрунтується на гаслі: «Я ні у що не

вірю, і мені все дозволено». А що з’явилося замість ідеї революції? Ідея того, що світ базується на певних зв’язках. Девізом стали слова: «Я насолоджуюся». Це гасло здирників, як Ви кажете. А сила здирників у тому, що вони можуть робити зло іншим, заради того, аби зберегти свої власні прерогативи. Для них заподіювати зло комусь є нормою, якщо це необхідно для збереження своєї влади. Чинити внутрішнє зло означає спиратися на корупцію, значить руйнувати природу. Скоювати зовнішнє зло – це підтримувати підривні рухи, різноманітні деспотичні держави, а отже, живити тероризм, котрий впадає у все більший нігілізм.

Путін установив союз між «я беру своє за будь-яку ціну» і «я втримую владу, загрожуючи знищенням». Фактично, це і є мета. Якщо Росія долучилась до Великої вісімки, то зовсім не тому, що її економіка постала серед восьми найбільш розвинених економік світу, і не через те, що вона втілює краще майбутнє чи абсолютно кращу культуру. Це тільки тому, що вона являє дуже незручну силу, саме через її потенціал руйнування, і в питаннях ядерної загрози, і в питаннях, пов’язаних з традиційною зброєю, і в питаннях корупції. Ця можливість руйнування, яку втілює собою Росія, якраз і є причиною її інтеграції до Великої вісімки. Путін це добре розуміє.

Олена Боннер: Саме цей страх та слабкість Заходу дозволяють Росії поводитися так, як вона забажає. Отже, саме страх перед тероризмом, страх ядерної загрози розв’язує Росії руки.

Андре Ґлюксман: Існує щось на зразок спадкоємності між 1945 роком і сьогоденням: керівництво СРСР, а тепер Росії, підтримує абсолютно все, що може зашкодити Заходу, все, що може стати предметом шантажу. Це означає не бажання зруйнувати Захід, а просто отримати певні переваги над ним. Наприклад, підтримуючи найгірше, що є в національно-визвольному русі.

І тепер, коли Стіна впала, і СРСР перестав існувати, Захід гадає, що революції застаріли, що все повернулося до порядку, що епоха між 1917 та 1989 роками остаточно закінчилася. Це цілковита ілюзія! Є безумовна спадкоємність між злетами і падіннями Росії, що вийшла з Другої світової війни, і Росією Путіна. Є період Горбачова, є період Єльцина, але існує найвища спадкоємність, що лежить в основі розвитку держави. Те, що Путін відмовився від марксизму, здається новиною, якщо не брати до

уваги той факт, що з 1940–1945 років марксизм керівних кіл був марксизмом лише з фасаду. Єдина велика відмінність полягає в тому, що офіційно Росія до 1989 року функціонувала за принципом колективної власності – але всі знали, що насправді вона колективною не була: вона концентрувалась в руках номенклатури і тісно пов’язувалася з чорним ринком, який успішно розвивався. Після 1989 року Росія все ще не стала капіталістичною, втім, і до ринкової економіки вона не прийшла. Її економіка стала відверто мафіозною. Фасад колективної власності зник, але насправді приватизація відбулася у мафіозний спосіб, а приватна власність стала «мафіозною».

Олена Боннер: Так, за часів старого режиму також були багаті і бідні. Проте в радянську епоху багаті були скромнішими. А сьогодні їхня поведінка стала зухвалою та відвертою. Вони купують будинки в Іспанії, будують багаті вілли біля Москви, мають квартири за 15 мільйонів доларів.

Андре Ґлюксман: Справді, відбулися великі зміни: якщо досі нігілізм ховався за універсалістськими гаслами та марксистською ідеологією, то сьогодні ми маємо справу з відкритим, відвертим та виголошеним нігілізмом.

Олена Боннер: В основному, сьогодні Росію сприймають як звичайну авторитарну країну…

Андре Ґлюксман: Експерти та політичні діячі мають тенденцію порівнювати Росію зі слаборозвиненими країнами. Для Європейського союзу Росія заступає місце Саудівської Аравії як постачальник нафти та газу. Коротко кажучи, її безглуздо зараховують до країн третього світу, тоді як насправді це висококультурна країна, яка не має нічого спільного з економіками, що тільки-но виникають. Росію було індустріалізовано; і якщо вона живе серед руїн, то руїни ці залишилися у спадок від примусової індустріалізації, а не від доіндустріального суспільства.

Сучасна російська еліта закорінена в керівництві, яке сформувалося після великих чисток та після Другої світової війни. Тоталітарний терор використовувався як принцип селекції; в боротьбі за владу перемогли головорізи. Спочатку ще були ідеалісти, які вірили в те, що все дозволено в ім’я великої справи; наприкінці залишилися ті, хто вже не вірить у справу, але й надалі вважає, що їм дозволено все. Отже, є еліта, котра намагається скористатися

владою і яка, не вагаючись, вдається до руйнування, аби тільки зберегти цю владу для себе.

Після війни, у 1945 році, разом зі скасуванням Комінтерну, а потім і Комінформу[31], Радянський Союз мовчазно визнає, що впродовж життя одного покоління революції на Заході не відбудеться і що Америка перемогла у війні – Сполучені Штати володіють атомною бомбою і стають таким чином першою державою світу. Віднині головна проблема Кремля полягає в тому, щоб стати другим номером. Це потрібно для того, аби використовувати свою силу, руйнувати, шантажувати та становити загрозу для першої держави. Отже, Радянський Союз бере на себе роль другої держави світу, зокрема у стратегії щодо країн третього світу. Це означає, що єдиний його інтерес полягає в тому, аби шкодити країні номер один, підтримуючи рухи, котрі протистоять «американському імперіалізму», цього разу без жодних упереджень. До війни ідеалісти ще вважали проблематичними союзи з феодалами, релігійними лідерами або військовими диктаторами. Після 1945 року, з огляду на німецько-радянський пакт Гітлера–Сталіна, всі заборони скасовуються. В союзники проти Вашингтона беруть будь-кого. Так починає укорінюватися новий антисемітизм, який вважають лівим. Ізраїль незабаром, після короткого періоду сумнівів 1947 року, починає розглядатися як придаток Америки.

Паралельно з новим антисемітизмом починає розвиватися новий тероризм: не те щоб терор доти не існував, але цього разу йдеться про чистий терор. Такий тероризм ще більше вимагав виправдання, оскільки єдиною метою його було завдати шкоди першій державі світу. Чи не був Ясір Арафат креатурою Східної Німеччини? Він був ретельно створений секретними службами НДР, тобто російськими шпигунами. Пригадаймо: саме японська Червона армія зчинила стрілянину в аеропорті Лод[32]. Конкретизацією та матеріалізацією цієї еволюції стали терористи-смертники. Все це надихалося поворотами та змінами, що сталися в Росії між 1937 та 1945 роками.

Починаючи з цього часу, з'явилися подвійні стандарти щодо прогресивної думки: ми боремося за мир і водночас підтримуємо військову окупацію половини Європи, ми забуваємо виступати проти продажу та виробництва зброї масового враження Радянським Союзом і т. ін. Так само, як сьогодні пацифісти-антиглобалісти спокійно ставляться до терористів-смертників. Достатньо критикувати капіталістичну систему, американський імперіалізм, джерело всіх нещасть і таке інше. Колишній соціалістичний дух трансформувався в маніхейство: ліквідуємо цю «систему», і все піде добре, ми житимемо в найкращому зі світів! Більше немає потреби думати про те, що робити, достатньо просто зламати і знищити Америку. Таким чином виникає теоретичний нігілізм, який бере від Маркса лише шкідливі гасла.

А звідси нігілізм без кордонів, а йому до пари – тероризм без кордонів. Так, Північна Корея співпрацює з Лівією, Лівія – з африканськими деспотичними режимами, «світська» Лівія – з релігійною організацією Хезболла і так далі під високим патронатом Москви і Пекіна. Немає більше жодних критеріїв істинного і хибного. Все тільки просторікування. Хижаки всіх країн, єднайтеся!

Олена Боннер: Тож Ви вірите, що існує спадкоємність між СРСР та сьогоднішньою Росією в зовнішній та внутрішній політиці?

Андре Ґлюксман: Якщо взяти у дужки Єльцина та Горбачова, Кремль ніяк не змінився. Володимир Путін надсилає телеграму співчуття щодо 11 вересня 2001 року, він був першим керівником іноземної держави, хто зателефонував Бушу, але це аж ніяк не слугує доказом його проамериканізму, це було звичайним проявом вічної подвійної гри. Константа. Путін не більш прозахідний, ніж Кремль з 1945 року.

Олена Боннер: Мені також здається, що така спадкоємність існує. Сьогодні, незважаючи на видимі прояви дружби між російськими та американськими президентами, російська політика

[31] Комуністичний Інтернаціонал (скорочено Комінтерн) – міжнародна організація, яка об'єднувала комуністичні партії під керівництвом Москви (з 1919 по 1943 рр.).

Комінформ – інформаційне бюро комуністичних та робітничих партій (1947–1956 рр.), міжнародна організація що об'єднувала десяток комуністичних партій, так само під проводом Москви.

[32] Терористичний напад в аеропорті Лод (зараз – Міжнародний аеропорт ім. Бен Гуріона) в Ізраїлі 30 травня 1972 року, вчинений трьома членами японської Червоної армії разом з Національним фронтом визволення Палестини. 26 осіб загинуло, 72 особи поранено.

полягає в тому, щоб відокремити Європу від Сполучених Штатів. Росія підступно намагається підживлювати антиамериканські настрої європейських народів.

Андре Ґлюксман: Російський уряд розділяє, аби володарювати. Путін бажає віднайти якомога краще місце для Росії в порівнянні з країною номер один, адже за відсутності СРСР, якому належало друге місце, воно залишається вакантним.

Олена Боннер: Я все ж таки хотіла би повернутися до нападу в аеропорті Лод. Мене завжди вражала підтримка, яку мали від СРСР усі підривні режими. Оскільки я не бачила, яку ціль ці режими переслідують, за винятком руйнування вже існуючих систем. Принаймні сьогодні палестинські терористи мають одну цілком конкретну мету: покінчити з Ізраїлем, скинути євреїв у море. Але ж у японської Червоної армії, італійських червоних бригад або груп Баадера-Майнхоф в Німеччині немає жодної чіткої мети, крім руйнування.

Андре Ґлюксман: Я знав Андреаса Баадера. Він запитав мене, як вийти з пекельного кола, в якому він опинився зі своїми товаришами. Даремно. Його група, сповнена ідеалізму, бажала зруйнувати буржуазне суспільство. Хитросплетіння їхнього протесту дуже швидко привело їх до тотального нігілізму. Значно швидше, ніж це було з російськими революціонерами минулого століття. Ви маєте рацію, коли говорите про цих терористів: часто кажуть, що терорист-смертник є ісламською «спеціалізацією», але з цього прикладу зрозуміло, наскільки це хибно та применшено. Група Баадера вимахує таким собі штандартом: це фотографія бідного, більш-менш божевільного в'язня, якого звали Хольґер Майнс. Заарештований поліцією, цей хлопець оголосив голодування, яке призвело до його смерті. Німецькі студенти, що симпатизують цьому руху, вимахували опудалом, яке нагадувало померлого Хольґера Майнса, що виглядало як така собі апологія самогубства. Апологія виявилася заразною, оскільки члени групи Андреаса Баадера покінчили з життям у тюремній камері. *No future!* Такою вже була схильність терористів-смертників, яку пізніше запозичили ісламісти. Нігілістична правда перевершує релігійне спасіння.

Дивна доля! Дивна іронія долі! Виступи німецької молоді почалися після смерті одного студента, Бруно Онезорга, вбитого за дрібницю поліцейським під час демонстрації проти іранського шаха. Був суд, поліцейського виправдали. Гудрун Еслінг, подружка Баадера, була обурена, весь час вигукувала: «Це свині, а не судді, такі, як вони, зробили Аушвіц!» Одержимість цієї молоді говорила про те, що Німеччина та її народ – тобто, приблизно, їхні батьки – поступилися мораллю і згуртувалися довкола Гітлера, що суспільство залишилося у своєму фашизмі і що, таким чином, його слід революціонізувати, а також переслідувати наступників Гітлера. Коли впала Берлінська стіна, та архіви Штазі було відкрито, ми дізналися, що ця справа була подвійною операцією радянських секретних служб. З одного боку, агенти Штазі, які проникли до берлінської поліції, підштовхували студента до вбивства; з іншого боку, Ульріка Майнхоф, мозковий центр групи Баадера, була комуністкою, якою маніпулювало керівництво НДР. Вони були радикалами й антифашистами, а виявилися звичайними пішаками на московській шахівниці.

Олена Боннер: В їхньому випадку йшлося про дійсну групу, котра скотилася до невмотивованого насильства. Сьогодні все людство котиться до цього. Скрізь, навіть у «цивілізованих» країнах, усе частіше спалахують акти невмотивованого насильства, які інколи закінчуються вбивством. І що найгірше, насильство завжди знаходить своїх прихильників. Під час суду над Будановим не тільки нікому не спадало на думку порівняти його з нацистом, навпаки, тисячі людей сприймали його як героя і обурювалися тим, що його можуть засудити[33].

Андре Ґлюксман: Групи ультралівих від'їжджають на своєрідну практику до Сирії та Лівану. Результатом цього навчання стало те, що кілька синагог у Німеччині було підірвано. Уславлення Буданова, який зґвалтував і вбив юну чеченку, з одного боку, а з іншого – уславлення спроб закласти вибухівку в синагоги. Великої різниці я не бачу. Вихваляються своєю приналежністю до славної антигітлерівської фаланги і водночас перетворюються на справжніх есесівців.

Щодо Франції, то порівняно з Італією, Японією або Німеччиною тут було небагато проявів тероризму. Зокрема, завдяки та-

[33] У 2003 році полковника Юрія Буданова було визнано винним у викраденні і смерті молодої чеченки, Ельзи Кунгаєвої. Засуджений до десяти років позбавлення волі, він був звільнений достроково у 2009 році. Проте у 2011 році його було вбито невідомими особами.

ким людям як Ви, оскільки російський дисидентський рух дозволив нам сказати: ось бачите, до чого веде радикалізм!

Володимир Буковський розповідав мені після свого звільнення, що він та його друзі мали одну й ту саму спокусу, а потім одні й ті самі думки, коли їхні зібрання на площі Маяковського були заборонені. Вони ставили перед собою питання: що слід робити? Чи треба переходити до збройної боротьби? Він запевняв мене, що вони знайшли, у який спосіб можна висадити в повітря Верховну Раду. Але одного разу, коли в них виникла така можливість, вони спитали себе: чи слід таке чинити? По зрілих роздумах вони дійшли висновку: ну, і що в тому хорошого? Старший брат Леніна був повішений за те, що був терористом, але на його місце прийшов Ленін, якому на зміну прийшов Сталін, а після Сталіна… І, відкинувши хибне коло терору, вони обрали інший шлях.

Олена Боннер: Те, що Вам сказав Буковський, цілковита правда. Перший судовий процес над молодими людьми, які збиралися на площі Маяковського, щоб читати там вірші, не затверджені цензурою, відбувся в жовтні 1962 року. Було троє звинувачених: Володимир Осипов, Ілля Бакштейн та Едуард Кузнєцов; Буковського засудили шістьма місяцями по тому[34]. Один з пунктів звинувачення стверджував, що вони хотіли висадити в повітря Кремль. І що цікаво, потім вони зовсім віддалилися один від одного, кожний пішов своїм шляхом. Бакштейн залишився поетом і виїхав до Ізраїлю в 1970-ті роки, тоді як Осипов став російським націоналістом; пізніше його було засуджено вдруге за співробітництво з газетою «Вече»[35]. Що стосується Кузнєцова, то він став єврейським націоналістом.

Андре Ґлюксман: Тут проходить демаркаційна лінія між тероризмом і боротьбою за права людини. Буковський вимагав дотримання радянської Конституції («найдемократичнішої у світі», за словами Сталіна) та гельсінських угод. Цей шлях коштував йому примусового лікування у психіатричній тюрмі, а потім ГУЛАГу.

Олена Боннер: З усіх цих молодих людей, котрі читали вірші та виголошували промови біля пам'ятника Маяковському в 1960-ті роки, лише двоє стали справжніми захисниками прав людини: Олександр Гінзбург[36] і Володимир Буковський. Інші стали російськими націоналістами та побожними православними. І ніхто інший не став захисником прав людини у прямому розумінні слова. Я була старшою за них і бачила, як виростало та розвивалося це покоління.

У мене тут є метрика Едуарда Кузнєцова, якого всі називали Едиком. Уявіть собі, що мене мали за його тітку. Ось яка була історія: у моєї матері була подруга дитинства, така собі Людмила Красавіна. Слід знати, що в Сибіру, на відміну від інших регіонів Росії, часто траплялося так, що росіяни та євреї були друзями, так бувало і до революції. На решті території країни до революції такого не було. Євреї повинні були жити в «межах осілості» на території Імперії. Обидві, моя матір і Людмила, стали більшовичками. Підпільне ім'я Людмили було «Настя». Ми взяли звичку називати її тільки цим іменем. Настя була одружена двічі чи тричі. Але в цій історії нас цікавить лише один її чоловік: Петро Тошкаров, який був одним з авторів підручника з історії Комуністичної партії Радянського Союзу. Коли Петро і два його співавтори передали свій рукопис Сталіну, той поставився досить критично до їхньої роботи. Сталін образив їх. Петро повернувся додому і пустив собі кулю в скроню. В той час Настя чекала на появу другої дитини. Коли вона народила, її немовля безпосередньо з пологового будинку потрапило прямісінько до нас, бо Настя не могла ним займатися. Його назвали Фелікс. Мені тоді було чотири чи п'ять років. На все життя ми залишилися друзями. Цей чоловік практично все своє життя провів у таборах як політичний в'язень. Коли він звільнився у 1968 році, то прийшов просто до нас разом зі своїм другом, з яким познайомився там. Це і був Едик Кузнєцов.

Саме того дня я і познайомилася з Едиком. Чому він привів з собою Едика? А тільки через те, що Едик не мав права проживання у великих містах, так само, як і інші ув'язнені за «політичні» злочини. Він прекрасно розумів, що якщо йому майне фантазія

[34] Заарештовані та засуджені за «антирадянську пропаганду», вони отримали по кілька років таборів кожний.

[35] Видання патріотичної та православної орієнтації, що виходило у самвидаві з 1971 до 1974 року.

[36] Відомий дисидент, тричі засуджений до великих термінів покарання у таборах, потім, у 1979 році, був обміняний на радянського шпигуна в Америці.

повернутися додому, до своєї московської квартири, його брат, який співпрацював з КДБ, негайно донесе. Пізніше він оселився в місті Александров. Незважаючи на ризик, він регулярно приїздив до Москви і день чи два проводив у компанії своїх друзів. А зупинявся він завжди у нас. Коротко кажучи, ми були дуже близькими друзями.

Згодом Едик вирішив емігрувати до Ізраїлю. Звичайно, для цього він мусив звернутися по допомогу до адвокатів. Усім цим займалася саме я. Його мати боялася робити будь-який самостійний крок. Коротко кажучи, він зробив довіреність на моє ім'я. Ми вирішили, що я буду називатися його тіткою. Справді, це виглядало дещо дивно: я – єврейка, а він – росіянин. Але його мати пригадала, що Едик був євреєм за батьком. Коли той помер, Едик був іще дитиною, вона змінила прізвище сина, щоб той мав одне прізвище з нею. Всі кинулися шукати метрику Едика, де б могло фігурувати ім'я його батька. Маючи таке свідоцтво про народження, він отримав би законну причину виїхати до Ізраїлю.

У вересні 1970 року Едик та його дружина, Сильва Залмансон, які отримали відмову на їхню заяву про еміграцію, разом з групою друзів, усього шістнадцять осіб, вирішили захопити літак, аби досягти Ізраїлю. Всі вони були заарештовані в аеропорті перед тим, як здійснити свій задум. За вироком суду Едика було засуджено на смерть.

Я була присутня на суді як «тітка», і саме я передала суддям знаменну метрику. Ми знайшли її напередодні смертного вироку[37]! Я робила записи впродовж усього процесу. Про цей суд можна дізнатися тільки з моїх записів. Упродовж багатьох років я піклувалася про нього, поки він був у таборі. Коротко кажучи, я грала роль справжньої тітки. І коли, нарешті, Едика та ще кількох осіб обміняли на радянських шпигунів, заарештованих у Сполучених Штатах, я подумала: «Дякувати Богові, я втратила племінника!» Бо насправді ця епопея, яка почалася перед моєю зустріччю з Сахаровим, була дуже обтяжливою.

Андре Ґлюксман: Пригода Буковського та інших дисидентів

[37] Його покарання було замінено на 15 років ув'язнення під тиском міжнародної спільноти. У 1979 році Едуарда (Едика) Кузнєцова обміняли на радянського шпигуна, заарештованого у США. Зараз Е. Кузнєцов проживає в Ізраїлі.

зберігає своє значення і сьогодні, тому що схильність до тероризму веде від комунізму до ісламізму. Франція має перед очима показовий приклад сумнозвісного Карлоса, що сидить нині за гратами – вчора він був прибічником Кастро, а сьогодні, за його власними словами, він «бенладеніст», який демонструє спадкоємність між культом Че Гевари та прославлянням Бен Ладена.

Отже, впродовж цієї розмови ми ідентифікували та визначили два непримиренні типи поведінки: терорист і дисидент. Терорист, особа, схильна до маніхейства, хоче все довкола себе висадити в повітря, бо його обурює зовнішність ворога – це може бути Америка, може бути Ізраїль, імперіалізм, і ще Бог знає що. Натомість дисидент звертається до відповідальності кожної людини – до відповідальності вченого Сахарова, до відповідальності радянського офіцера, до відповідальності письменника Солженіцина, врешті, до відповідальності звичайного громадянина, добре втіленої в тих, хто підписав Хартію 1977 року, до відповідальності небагатьох маніфестантів, які зібралися на Червоній площі у 1968 році, аби протестувати проти радянських танків, що вторглися у Прагу; їхнім девізом завжди було сократичне: «Пізнай себе самого».

Бесіда третя

ЯК БОРОТИСЯ ПРОТИ НАВАЛИ ТЕРОРИЗМУ? СУЧАСНІ НІГІЛІСТИ – ХТО ВОНИ? ЯК СТВОРИТИ ПАЛЕСТИНСЬКУ ДЕРЖАВУ?

Андре Ґлюксман: 11 вересня 2001 року літаки, скеровані на вежі Всесвітнього Торговельного Центру, вжахнули людство і стали своєрідним індикатором. Назвати «Ground Zero» спустошений центр Нью-Йорка означає очевидне посилання на перші атомні випробування в пустелі Невада. Демонстрація відбулася: віднині всьому світові підвладна руйнівна сила, котру можна порівняти з руйнівною силою атома, оскільки достатньо однієї-єдиної зграї озброєних самогубців, аби здійснити напад на Пентагон або, а чом би й ні (!), на атомну станцію. В той же час кожен несе відповідальність за можливість скористатися цією силою. Ми перебуваємо в ситуації, коли якраз зіштовхнулися між собою великі дослідники, великі винахідники, великі вчені, великі політики. І чи не стосується кожного з нас перевтілення Андрія Сахарова, батька радянської водневої бомби, який став батьком захисту прав людини в Росії?

Олена Боннер: По суті, Ви ставите питання про особисту відповідальність і про бажання гарантувати власну безпеку, власне виживання. Ми звикли до того, що слід будувати таку державу (і тут не має великого значення політична система), яка б гарантувала нашу безпеку. Це нормально, це є прерогативою держави скрізь, де сама держава не загрожує особистості. Але сьогодні ми живемо в такий час, який можна називати епохою тероризму, і слід констатувати, що жодна держава – нехай це навіть найсильніша держава планети, Сполучені Штати, або будь-яка інша країна, така, як Туреччина, Саудівська Аравія, Індонезія і так далі – не може більше гарантувати безпеку на своїй території або ж захистити своїх громадян у світі. Я не знаю, що потрібно зробити, щоб кожна людина включилася в антитерористичну боротьбу. Чи треба узагальнювати повідомлення та донесення? Неможливо довкола кожного з нас звести стіну особистої безпеки.

Щодо винаходу водневої бомби, то тут питання відповідальності поставало дуже по-різному. Радянські науковці, так само, як їхні американські колеги, працювали головним чином в ім'я ядерного паритету, який би унеможливлював ядерний напад. Сьогодні ми опинились у радикально новій ситуації. Наш світ ризикує зруйнуватися не внаслідок ядерної війни, а через те, що кожний новий терористичний акт руйнує нашу психіку. Ми постали перед неминучістю змін, але ми не знаємо, куди ці зміни можуть завести людство. А тероризм паралельно з цим також змінює свою природу.

Тероризм існував завжди, але як засіб боротьби, спрямованої проти конкретних цілей. Так, наприклад, один російський революціонер убив царя Олександра II, але у нього не було на думці висадити в повітря натовп з трьох тисяч невідомих йому осіб, як це було у Всесвітньому Торговельному Центрі. У мене складається таке враження, що ніхто не знає, як боротися з цим новим тероризмом. У всякому разі, рекомендації, запропоновані державами, є малоефективними, якщо не сказати неспроможими, але надто дорогими для збуреного населення. Більше того, сучасні політичні еліти часто вдаються до подвійних стандартів. Здається, Черчілль якось сказав, що існує велика різниця між політичними та державними діячами. Політичні діячі думають про наступні вибори, про рівень своєї популярності, тоді як державні діячі думають про те, що буде краще для їхнього народу, нації, всього людства. Особисто я не бачу жодного політичного діяча у світі, якого могла б назвати справжнім державним діячем.

Андре Ґлюксман: Справді, є величезна різниця між ядерною загрозою, котра обмежується «грою» між країнами сімки, і всесвітньою терористичною загрозою, посталою сьогодні. Справді, ядерне стримування обмежує цю гру кількома дійовими особами, тоді як з виникненням і посиленням тероризму руйнівна сила доступна відтепер кому завгодно. Більше того, як Ви слушно каже-

те, цей новий тероризм не обмежується ні конкретними цілями, ні територіально. За останні десятиріччя світ далеко переступив ту стадію тероризму, яка практикувалася в дев'яності роки XIX сторіччя в Росії, тому що тоталітарні режими вже перейшли до масового тероризму, не зупиняючись лише на актах, націлених на ту чи іншу конкретну особу. Державний тероризм XX століття все ж таки залишався в певних кордонах. Гітлер – то особливий випадок, комуністичні режими застосовували масовий терор в СРСР, у Китаї, у В'єтнамі, в Камбоджі проти свого власного населення, але не переносили його на ворожі території, в Нью-Йорк, Париж або Лондон. Сьогодні жертвами масового терору можуть стати людські скупчення чи окремі безневинні одиниці в будь-якій точці Землі, потрапити під приціл люди можуть майже випадково.

Тож я повертаюся до свого питання. Сахаров та інші вчені в 1960-х роках зрозуміли, що не можуть довірити державі відповідальність за використання ядерного потенціалу на свій розсуд, що потрібно знайти противагу в правах і свободах громадянського суспільства. В той час радянські та американські керівники іноді виявлялися безвідповідальними, маючи безпрецедентну можливість покласти край самому існуванню людства. Відчуваючи ескалацію загроз, деякі вчені, такі, як Сахаров чи Айнштайн, вирішили втрутитись у перебіг подій. Чи можна було, заплющивши очі, доручити безпеку народів перед спустошувальною силою бомби ненадійним або безвідповідальним державам, які цією зброєю володіли? Так на порядку денному першочерговою постала особиста відповідальність.

Для мене перетворення Сахарова є найвищою мірою символічним. Він був серед тих учених, котрі працювали на державу і виготовляли зброю масового знищення так само, як інші виготовляють меблі. Аж ось раптом він починає відчувати – і це принаймні можна розглядати як глибоку зміну! – що він є відповідальним за фатальне використання зброї, котру він винайшов. Поворот на 180 градусів, моральна революція, вчений вирішує, що він не лише впроваджує наукові знання і відповідальний за добре виконану роботу, а на ньому лежить також і *етична* відповідальність за владу і силу, яку він передав до рук політиків. Той же самий досвід пережив Оппенгеймер. Той же досвід торкнувся також і письменників, таких, як Паточка і Солженіцин. Проти великих ядерних держав виступило кілька особистостей, що усвідомили загальну небезпеку. Для пересічних смертних усе це дійство лишалося на периферії свідомості. Сьогодні, оскільки руйнівною силою може оволодіти будь-хто, відповідальність самого тільки Сахарова повинна стати відповідальністю кожного. Знову-таки щодо Сахарова, Олено, Ви були стрижнем цього перетворення.

Олена Боннер: Ні, коли ми зустрілися, Сахаров уже написав свій знаменитий маніфест 1968 року. Тож він уже зробив перший вирішальний крок у цьому напрямку. Так що я зустріла нового Сахарова. Фактично, мої стосунки з Андрієм розвивалися дуже повільно, наше взаємне зближення тривало довго. Одного дня він показав мені свої фотографії, і зокрема ту, де він сфотографувався з академіком Ігорем Курчатовим[1]. Я йому сказала, що це фото мені не подобається: «Ви на ньому маєте вигляд надто впевненої в собі людини, надто самодостатньої, зверхньої, здається, ви зневажаєте світ». І він відповів мені досить характерним чином: «Люсю[2], ці мої якості вже в минулому». Ось це фото. На ньому ясно видно цей вираз обличчя; навіть постава свідчить про його вищість.

Андре Ґлюксман: Представник радянської молоді!

Олена Боннер: Так, радянський чоловік, впевнений у собі, якому все вдається; коротко кажучи, людина, котра мене не могла зацікавити.

Андре Ґлюксман: Солженіцин подібним чином згадує свою молодість: молодий радянський офіцер, дуже гордий собою і своїми погонами, що погано ставиться до своїх підлеглих, навіть, якщо вони втричі старші за нього. І саме в цьому полягає проблема. Молоді люди надто впевнені у своїй геніальності та власній невразливості, таких мільйони на цій планеті. Тоді як же відбулася ця зміна, яка належить суто дисидентському рухові, чи це сталося через когось і лише з небагатьма?

Олена Боннер: Відверто кажучи, я не маю відповіді. Всю Другу світову війну я пройшла серед рядових бійців – це були солдати і сержанти, – я не була серед військової еліти. Ця солдатська маса складалася з дуже різноманітних елементів: майже неписьменних

[1] З 1943 до 1960 року – директор Інституту атомної енергії, в якому були сконцентровані роботи з ядерних досліджень, як у військовому, так і в цивільному напрямах.

[2] Саме так близькі називали Олену Боннер, уроджену Лусік Аліханян.

селян, робітників, школярів, студентів. Але навіть якщо вони мали дуже різне світосприйняття, їх поєднувало істинне почуття єдності. Сьогодні нічого подібного я не відчуваю. Я прожила дуже довге життя, майже століття, і в мене складається враження, що я стала свідком певного розпорошення особистостей. Справжні стосунки, справжні обміни стають крихкими, розпадаються і практично перестають існувати. Безумовно, люди мають безліч зв'язків, вони запрошують одні одних в гості, збираються на вечірках. Багаті демонструють свої діаманти, бідні збираються на пиво; однак не виникає справжнього діалогу, справжнього обміну. Отже, я не знаю, про які перетворення можна говорити за подібних умов.

Проте я хочу зазначити, що Сахаров уже попередив про небезпеку тероризму у своєму знаменитому маніфесті 1968 року. В той час він уже звинувачував держави в тому, що вони підтримують тероризм. Зокрема, він критикував Радянський Союз, який для того, щоб дестабілізувати інші країни, створив тренувальні центри, подібні до шкіл тероризму, і заохочував дії численних терористичних груп. Мені здається, що однією з основних цінностей нашої цивілізації є повага до життя (незважаючи на світові війни), як це проголошує Загальна декларація прав людини. І в цьому плані наша повага до життя, наше сприйняття самогубства як гріха, протиставляються моралі камікадзе. Ці «мученики», всі до останнього, готові померти заради того, щоб якомога більша кількість невинних загинула разом з ними. І ця ідеологія поширюється на планеті, мов епідемія, як щось на зразок іспанського грипу. Наш моральний обов'язок – привернути увагу нашої громадської думки до феномену спроб самогубства. Майже два роки тому я намагалася, маючи дуже обмежені засоби, звернутися до світової громадської думки. Я запропонувала всім людям доброї волі підписати петицію до ООН, закликаючи визнати смертників новою зброєю масового знищення і ставитися до сліпих терористичних актів проти цивільного населення як до злочинів проти людства. З мого боку йшлося про намагання протистояти цьому жахливому феномену і дати йому нове, сучасне визначення. Старі визначення тероризму – того, який практикували члени «Народної волі»[3]

[3] Революційна організація, створена у 1879 році, яка мала на меті примусити царський уряд провести реформи і вчиняла теракти проти сановників режиму. Цар Олександр II був убитий членом цієї організації.

або анархісти, – не відповідає новій ситуації. Але цей текст мав лише слабкий відгук.

Андре Глюксман: Існування сучасних терористів-смертників висвітлює патологію, відому Заходу ще з часів Троянської війни: це *зверхність* воїнської люті. Давні греки про це знали: воїн кидається в полум'я сутички і бере участь у битві у найвищій екзальтації, водночас стаючи і жертвою, і самогубцем, він у крайній спосіб проявляє себе. Так само відбувалося в усіх цивілізаціях, коли вони стикалися з моментом військового безумства. Однак традиційні суспільства намагалися обмежувати це безумство, «дисциплінувати» лють воїна: коли він повертався переможцем, ритуальні церемонії були покликані стежити за цим запалом. У ХХ, а потім у ХХІ столітті, *зверхність* примножується та вивільняється; межі її брутально переступаються есесівцями, червоногвардійцями, але також юродивими та різноманітними ксенофобами, націоналістами, расистами тощо. *Viva la muerte!* Цей вигук фалангістів розповсюдився світом.

Олена Боннер: Я дуже добре розумію те, що Ви кажете з приводу люті в бою. Але в минулому ця лють була обмеженою: не бий лежачого, не вбивай пораненого. Порушення цих вимог сприймалося як гріх, тоді як лютість у битві розглядалася як героїчна поведінка. Сьогодні шагіди не підпорядковуються правилам війни. Йдеться про радикально новий феномен.

Я хочу вам дещо нагадати. Якихось тридцять років тому палестинський повітряний пірат, наприклад, вимагав звільнення палестинських в'язнів, яких утримували в ізраїльських в'язницах. Сьогодні психологія терористів цілковито відрізняється від цього. Єдиною метою повітряного пірата є вбивство якомога більшої кількості людей, він не має інстинкту самозбереження, такого природного для людини. Солдат у бою не втрачав цього інстинкту – я воюю за те, в чому впевнений. Він знає, що може загинути, але водночас уся його психіка, вся його психологія концентрується на ідеї вбити ворога, уникнувши при цьому смерті. Це була абсолютно інша психологія. Зараз «шагідизація» свідомості справляє на мене як на медика враження тяжкої патології. Що більше вона розповсюджується по планеті, то більше божеволіє світ. У людини є два вроджених інстинкти: продовжувати свій рід та зберігати власне життя. Коли один із цих інстинктів, а тим більше обидва, руйнуються, зникає людський образ.

Андре Ґлюксман: Ви щойно згадували іспанський грип, аби проілюструвати загальне зараження. Я радше говоритиму про *чуму*. Чума – це той момент, коли зникають дві основні заборони. Заборона безмежного насильства, яку можна сформулювати таким чином: ти не вбиватимеш кого завгодно. Та статеву заборону: ти не злягатимешся з ким завгодно, інцест не дозволяється. Найбрутальніше надбання сьогоднішніх війн – ліквідація цих двох табу. Вбивають кого завгодно, в основному цивільних, і ґвалтують усіх довкола – це етнічна чистка.

Ще Фукідід писав, що під час війни Пелопоннесу, який протистояв грецьким полісам, війна між містами вилилась у громадянську війну всередині міст, аби закінчитися найгіршим, що взагалі могло бути. Чумою. В Афінах уже ніяких заборон не дотримувалися, не залишилося поваги ні до чого. Кохалися на вівтарях, убивали і злягались в храмах. Якщо простежувати перехід від Першої до Другої світової війни, а потім до Холодної війни (яка була дуже гарячою війною поза межами європейського континенту), то нарешті опиняєшся перед ескалацією того найгіршого, про що згадує Фукідід. І коли Ви говорите, що під час Другої світової війни лютість була обмеженою і що існували якісь табу, то відбувалося це лише тому, що для росіян це була війна оборонна, патріотична війна. Але паралельно в самій Росії відбувалася Громадянська війна, що відзначалася значно більшою дикістю: війна ЧК проти власного народу. Поділу між знаряддями вбивства не існувало, так, як це трапилося пізніше в Камбоджі. Там колективне божевілля було загальним. Ворогами оголошувалися всі – особи чоловічої та жіночої статі, яким виповнилося більше чотирнадцяти років, усі, хто носить окуляри, всі, хто мешкає в містах, – це була переможна чума.

Олена Боннер: Здається, що всі кордони стерті… Як воювати? Хто правий, хто неправий? Хто кат, а хто жертва? Що таке мораль? Не залишається більше жодних заборон. Чи мають іще сенс Десять Заповідей?

Паралельно відбуваються два процеси. На мою думку, обидва вони спрямовані проти людства як такого. Ці два процеси – боротьба між Заходом і Сходом, з одного боку, дегуманізація західного суспільства – з іншого. Коли я кажу «західного», то вживаю це слово в його сучасному значенні: я зараховую до нього і Росію.

Андре Ґлюксман: Усі країни віднині є частиною Заходу. Саме це я хотів сказати, коли наводив приклад В'єтнаму. Країни, котрі були антизахідними, водночас, виходячи з їхньої боротьби, з їхніх війн та деспотизму, який вони привели до влади на своїх теренах, сьогодні зовсім озахіднилися. Вони модернізуються за західною подобою, але заперечують права людини.

Олена Боннер: Не тільки. Вони озахіднилися, але водночас залишаються налаштованими проти Заходу. Ви самі про це кажете. То звідки ж походить таке збочення?

Андре Ґлюксман: Щоразу, коли люди, навіть «дуже освічені», приїжджають на Захід, вони відчувають щире розчарування від відсутності досконалості, на яку сподівались. Я маю на увазі і Івана-Павла II, коли він виїхав з Польщі, і Олександра Солженіцина, загубленого у Вермонті. На Заході, де процвітає релятивізм, цінності швидкоплинні, смаки і кольори змінюються. Все змінюється, відштовхується, все стає доволі незручним.

Однак нічого кардинально нового теж немає. Релятивізм цінностей на Заході існує з давніх-давен. Кожне грецьке місто стверджувало свою ідею Добра. А також свою власну концепцію демократії. Кожне місто насаджувало політичний ідеал, який відрізнявся від інших. Та й сама Європа ніколи не була реальним чином об'єднаною. Коли у Середні віки вона була християнською, вона була то грецькою православною, то римською католицькою. Не забудьмо про те, як римляни пограбували Константинополь, як лютерани приймали участь в облозі Рима. Пізніше, коли виникли нації-держави, Європа була поділена, як ніколи. Словом, Європі ніколи не вдавалося об'єднатися на основі значної кількості вищих цінностей. Добро завжди залишалося відносним.

І тільки нинішня чума, про яку ми говоримо, смертоносна чума терористів-смертників, це вже інша річ. Не те, щоб їхній світогляд був позбавлений концепції Добра, але в ньому відсутнє поняття Зла. Ніщо не повертається до того, що вже було: справжньою проблемою нашого часу, як на демократичному Заході, так і на решті планети, є все більша нечутливість до Зла, до жорстокості, до страждань. «Герніка» ще наробила багато галасу в 1937 році. Бомбардування міста під час ярмарку шокувало, і Пікассо це намалював. Сьогодні Грозний, столичне місто з населенням у 400 000 мешканців, яке зрівняли з землею, не бентежить світ. *That*

is the question. Сьогодні люди вже не хочуть бачити, не вміють бачити Зла.

Хіба так важливо знати, який зі світів є кращим, чи не ліпше утриматися від хрестового походу заради Добра – дорога до пекла брукована добрими намірами. Чи не доречніше перешкоджати тому, що простує від поганого до ще гіршого. Цивілізація має скласти шкалу проявів зла, подібно до Ріхтерової шкали сейсмічних поштовхів. Немає нічого рівноцінного. Деякі прояви зла є більш руйнівними порівняно з іншими. Найбільшим злом на сьогоднішній день є геноцид. На зразок сейсмологів, можна градуювати цю шкалу злочинів, починаючи з геноциду, аби поступово спускатися до менш значущих проявів зла. Можна порівнювати одне зло з іншим. Наприклад, можна поставити питання: яке зло є більшим – розв'язання війни, щоб скинути Саддама Хусейна, або залишення Саддама Хусейна (чи подібного йому) у спокої, аби він знищував свій народ? Чи є війна, що покликана припинити різанину, меншим злом, ніж сама та різанина?

Олена Боннер: Знаєте, я, так само як і Ви, не виступала проти війни в Іраку. Але мені здається, що цілі цієї війни були погано окреслені американською адміністрацією. Повалення режиму Саддама Хусейна та побудова демократії – звучить не надто серйозно, це радше свідчить про брак політичної культури. Сказавши «А», Америка повинна була сказати «Б». «Б», на мою думку, це те, що американці мали би йти до кінця. Дати незалежність Курдистану, який став би тоді їхнім найвідданішим союзником. Але Америка поводиться непослідовно. Зокрема, вона дозволила Туреччині досить вільно порядкувати на півночі Іраку. Як наслідок, курди не підтримали американців, так само, як і шиїти. Бо, якщо обіцяєш демократію, потрібно дійсно втілити цю обіцянку в життя. Однак Америка, можливо, й отримала військову перемогу, але при тому вона дискредитувала саму ідею демократії.

Андре Ґлюксман: Це цілком слушно, американці згрішили через відсутність політичної підготовки, нехтуючи стражданнями післявоєнного періоду, висуваючи фальшиві причини (зброя масового ураження так і не була знайдена). Справа могла розтягтися ще на десятки років, та американці щойно почали змінювати курс.

Припущення, за яким свобода є неодмінною умовою безпеки, зовсім не є ментальною революцією для людей, таких, як Сахаров, як дисиденти, як Кушнер, зрештою, для таких, як я. Але парадоксальним чином ця ідея є новою для Сполучених Штатів. Під час Холодної війни катехізис Білого Дому проголошував, що залякування є достатнім чинником для міцного миру і що кожен з таборів може на дозвіллі врегулювати свої внутрішні проблеми, не має значення, за допомогою яких методів. Після падіння Стіни запанували ті самі хибні погляди. Спочатку мир, а за ним уже прийде свобода. Таке ж припущення пронизує офіційні західні доповіді щодо війни проти чеченців: треба дозволити Путіну, нашому великому другові, робити, що він хоче, він обов'язково, хоча і повільно, але без ризику демократизує Росію. І – бац! Раптом сталося 11 вересня! Нарешті стало зрозуміло, що країни, де панують деспотичні режими, можуть стати підґрунтям для тероризму. Чи не складалася група камікадзе переважно з громадян Саудівської Аравії? Можливо, гаряче обіймаючись із Путіним, американці припускаються тієї ж самої помилки, яка тяжіла над ними впродовж десятиріч, коли вони вважали своїм найближчим союзником Саудівську Аравію?

Олена Боннер: До речі, у преамбулі Всесвітньої декларації прав людини записано: «Важливо, щоб права людини були захищені правовим режимом, аби людина не була змушена, в крайньому разі, почати повстання проти тиранії та переслідувань». Ця фраза виправдовує використання насильства проти панівного насильства. Вона ясним чином доводить, що слід виступати проти таких режимів, як режим Саддама Хусейна.

Андре Ґлюксман: Важливо скласти шкалу проявів зла і навчитися дивитися йому в обличчя.

Олена Боннер: Це європейське (і почасти американське) боягузтво, яке заважає дивитися в обличчя Злу, можливо, пояснює охолодження стосунків з Ізраїлем, яке ми спостерігаємо в останні роки. Найбанальніша причина продиктована простою ідеєю: хай вони там борються між собою, а ми, з нашого боку, і надалі житимемо спокійно. Це точка зору більшості населення Європи та Сполучених Штатів. Люди виходять з такої логіки: якщо ми кинемо кролика крокодилові до пащі, тоді він нас не чіпатиме – принаймні досить довго, аж поки того кролика перетравить. Друга

причина полягає в тому, що політичні еліти ніколи не випускають з уваги майбутні вибори; вони намагаються підлаштуватися під думку більшості населення. І з цього боку лідери нових політичних рухів, орієнтованих на третій світ, як, наприклад, Хомський та всі його прихильники, знайшли в цих ідеях засіб для збільшення своєї власної популярності.

Андре Ґлюксман: Ваш вислів про кролика та крокодила – це про своєрідний спосіб вигнання нечистої сили. Коли ти зіштовхуєшся з ускладненням, яке не можеш подолати, то звертаєшся до чаклунки або до ворожки, щоб скористатися її допомогою. Можна вирішити проблему за допомогою великих голок, які потрібно встромити в маленьку ляльку. Замість того, щоб протистояти супротивнику, обколюєш ляльку в його подобі, а потім сподіваєшся, що магія таки подіє. Дуже не хочеться окреслювати фундаментальну проблему стосунків арабських деспотичних режимів із Заходом, але думають, слід тільки видалити Ізраїль з Близького Сходу – скажемо без фальшивої сором'язливості, вилучити його з географічної мапи, – і конфлікти дивовижним чином зникнуть, а світ нарешті зможе насолоджуватись гармонією.

Цей метод автоінтоксикації є стратегією паніки. В цьому сенсі можна провести паралель між Кавказом та Ізраїлем. Усі бояться, що Чечня – тією мірою, котрою населення залякане таким жахіттям, яке мало з чим можна порівняти, – може вдатися до ще більш екстремальніших терористичних акцій, ніж ті, з якими ми маємо справу сьогодні. Незважаючи на ні з чим незрівнянну ціну жертв, ми ще не перебуваємо тут на стадії «палестинізації». Однак сто тисяч чеченців проживає, власне кажучи, в Росії, і вони можуть будь-якої миті запалитися, аби вбивати перехожих і висадити в повітря атомну станцію. А поки що вибухи житлових будинків у Москві в 1999 році видаються радше справою ФСБ–КДБ.

Офіційні особи Заходу, які, як здається, відчувають деяку паніку, бажають, аби Путін якомога швидше здійснював на Кавказі свою велику чистку, а також до смерті колов своїми чаклунськими голками невеличку територію, щоб викорінити ісламський тероризм у цілому. Тоді карт-бланш убивці. Паніку з приводу Чечні можна назвати двосічною: з одного боку, ми бачимо чеченський тероризм, а з іншого – тероризм Російської держави. Війна в Чечні є воістину чумою Росії, як каже нам видатна журналістка Анна Політковська[4].

А якщо страшно, то ліпше віддати кавказького кролика крокодилові Путіну. А, може, зробити те саме з Ізраїлем, маленькою територією, де проживає п'ять мільйонів євреїв, оточених деспотичними державами з півмільярдом безсловесних підданих?

Олена Боннер: Тож потрібно, як я вже казала, віднайти нове визначення для тероризму.

Андре Ґлюксман: Для нього існує два визначення. Перше подали завойовники на зразок Наполеона або диктатори в нацистському, радянському чи путінському стилі, як у разі Чечні: терорист – це людина, що живе поза законом, чинить опір окупантам або здійснює напади на чинну владу. Тобто, йдеться про партизанів, макізарів, герільєрос. Це терорист, виплеканий автократом. У другому визначенні, я сказав би «демократичному», терорист замальовується як озброєна людина, яка навмисно нападає на невинних беззбройних осіб, убиває або ж шантажує їх. Це той, хто вбиває беззахисних людей; він з власної волі веде навмисну війну проти цивільних. Такий тероризм є явищем, що дедалі більше розповсюджується. Слід згадати такі цифри: між 1914 та 1918 роками, під час Першої світової війни, 80% жертв конфлікту були військовими; між 1939 та 1945 роками, під час Другої світової війни, кількість жертв становила 50 на 50 відсотків; а після 1945 року, якщо спиратися на статистичні дані ЮНІСЕФ, датовані 1992 роком, і враховуючи тільки війни (без революцій), налічується 80% цивільних на 30–40 мільйонів ідентифікованих загиблих. Тероризм не є справою суто індивідуальною, існують терористичні держави.

Олена Боннер: І ці статистичні дані були зібрані ще до Руанди! Візьміть також будь-який терористичний акт в Ізраїлі, де жертвами стають головним чином цивільні. Те саме відбувається у Чечні, де жертв серед цивільного населення незрівнянно більше, ніж військових в обох таборах, що воюють. Я хотіла би поставити Вам одне питання, Андре. Я говорила Вам, що в мене немає відповіді на питання яким чином відбувається ця «сахаровська» зміна у сві-

[4] Цю журналістку, яка систематично викривала військові злочини в Чечні і жорстоко критикувала режим Путіна, було вбито в жовтні 2006 року.

домості мешканців Землі. Але, можливо, Ви самі маєте відповідь або якусь пропозицію щодо цього?

Андре Глюксман: Повернімося до згаданого Вами прикладу про частину, в якій Ви служили під час війни. Ви говорили, що дещо об'єднувало цих людей, котрі представляли найрізноманітніші верстви населення. Дійсно, коли читаєш роман Василя Гросмана «Життя і доля», бачиш, що кожна військова частина складалася з дуже різнорідних елементів: люди, котрі вийшли з ГУЛАГу, зеки[5], переслідувані кавказці, змушені мовчати інтелігенти, селяни, що стали жертвами колективізації, робітники і т. ін. Деякі з них, можливо, були антикомуністами, звичайно, не насмілюючись цього показувати. Декотрі виказували себе комуністами. Їх поєднувала не якась спільна ідеологія, їх єднало радше відчуття того, що всі вони перебувають за крок від прірви, що нацисти уособлювали собою знищення всього живого і смерть, звідки немає вороття.

Візьмімо інший приклад. Коли Сахаров зрозумів, що Радянська держава, володіє ядерними бомбами, поводиться дещо безвідповідально, якщо не сказати агресивно, чи не відчув він необхідності зупинити її в ім'я виживання російського суспільства, всього людства, в ім'я Історії? Чи не відчував він того, що сам перебуває на краю прірви? Чи не в цьому полягав секрет його перевтілення? Сахаров побачив прірву і виступив проти загрози цієї прірви. Він не став шантажувати радіаційним майбутнім, навпаки, показав, що якщо і надалі йти тим самим шляхом, це закінчиться дуже, дуже погано.

Олена Боннер: Ви майже слово у слово повторили саме те, що часто говорив сам Сахаров. Як він казав, найвища хоробрість полягала не в тому, аби перепливти Дніпро або вполювати тигра, а в тому, щоб іти до кінця у своїх роздумах, в своїх критичних зауваженнях. Утім, я – песимістка. Ми не можемо зобов'язати весь світ думати. Існують теми, роздумуючи над якими, я сама відчуваю, що не спроможна дійти до кінця в міркуваннях. Я дивлюся телевізор. Ізраїльтяни в бронетранспортері просуваються палестинською вулицею, шукаючи терориста. Натовп підлітків супроводжує їх, кидаючи їм услід каміння. Що робити в подібній ситуації? Стріляти у хлопчаків? Не знаю, як додумати це до кінця. Кожен з цих дітлахів – майбутній камікадзе. Кожен з них має матір, яка втратила розум через криваву пропаганду і не заважає своїй дитині грати в ці «ігри». Але є тільки такі матері. Дитячий Фонд ООН усе ще не зосереджується на тому факті, що дозвіл брати участь у насильстві, даний дітям, є злочином проти дитинства. Тоді що ж робити з цими підлітками? Їхні матері благословляють їх бути «жертвами»; зараз їхні обличчя випромінюють радість, коли їм вдається поранити ізраїльського солдата. А що ж солдати? Вони мають знервований вигляд, проте не стріляють у цих хлопців. Що я зробила б на їхньому місці? Не знаю. А Ви як реагували б?

[5] Абревіатура, що позначає в'язнів ГУЛАГу.

Андре Ґлюксман: По-перше, я не впевнений, що все, що робить ізраїльська армія, добре. В Ізраїлі точаться дискусії, є різні думки серед членів уряду, так само, як в Генеральному штабі. І лише пацифісти-утопісти критикують певні методи, зокрема, руйнування будинків. Я не впевнений, що ці руйнування, наприклад, є ефективними вчинками. В мене серце стискається, коли я бачу зруйновані будинки в районах, де люди є вкрай бідні. Я добре розумію аргументи на користь залякування, однак чи справді ці акції мають бажаний ефект?

Проте, якщо міркувати в загальних категоріях, коли протистоїш тероризму, ти деяким чином засуджуєш себе чинити опір йому за допомогою сили. Жодна країна не може погодитися з тим, аби терпіти на своїй землі присутність терористів-смертників. Але треба бути дуже й дуже обережними, у методах боротьби проти терористичних акцій. Коли порівнюють Грозний, з одного боку, і Белград або Багдад – з іншого, потрібно констатувати різницю щодо масштабів. У всіх цих випадках ідеться про міста, що піддалися бомбардуванню. У разі Грозного місто перетворилося на купу каміння – це єдине місто, яке було зрівняне з землею з часів руйнування Варшави нацистами у 1944 році, тоді як у Белграді, наприклад, удари були нанесені по точках, наносилися прицільно, і сьогодні люди можуть жити в цьому місті так само, як і вчора. Те саме відбулося з Багдадом, де авіація намагалася здійснити «хірургічні втручання». Щоб зупинити тероризм, існує два методи. Путін – це тотальна війна проти цивільного населення. Тоді як у Косово, в Іраку, в Афганістані союзники намагалися максимально диференціювати цивільних і бойовиків.

Олена Боннер: Я не зрозуміла, до якого саме з цих двох методів ведення війни Ви зараховуєте Ізраїль. Але взагалі я цілком погоджуюся з думкою, що не слід руйнувати будинки. Руйнування будинків як метод антитерористичної боротьби мені здається жахливим. До речі, в Багдаді американці чинили так само. Щодо Росії, то вона веде свою війну в Чечні ще більш жорстоко, ніж це насправді було під час Другої світової, коли руйнування міст було масованим, проте вторинним щодо цілей союзників.

Не знаю, що робити з тероризмом. Я не можу погодитися з теорією конфлікту цивілізацій, згідно з якою ісламський тероризм є лише верхівкою конфлікту між ісламським та юдеохристиянським світами, у найширшому сенсі слова. Принаймні, ми не почнемо громадянську війну у планетарному масштабі!

Андре Ґлюксман: Я хотів би зосередити увагу на двох пунктах. Перше, в усіх війнах, навіть у справедливих, якщо вести війну необхідно, як тоді, коли воювали проти Гітлера, існує ризик запалу, ескалації, гігантських помилок. Звичайно, те, як радянські війська обійшлися з Берліном після його взяття, заслуговує на нищівну критику, так само, як масоване бомбардування союзниками німецьких міст – що викликає ті ж міркування, що й руйнування палестинських будинків. Вони були непродуктивні, виявляли зайву жорстокість і показали свою абсолютну неефективність. Кожна війна тягне за собою цілий шлейф помилок, добре було б їх запам'ятати, виправити, але уникнути їх неможливо.

Друге, у боротьбі проти тероризму ми перебуваємо біля самого витоку наших проблем. Війна проти Мілошевича, про яку вже йшлося, була досить легкою, так само, як і перша війна проти Саддама Хусейна. Під час цієї «війни в Перській затоці» Саддам зосередив свої війська в пустелі, що дозволило обстрілювати їх, не завдаючи шкоди цивільному населенню. В Афганістані було так само; таліби вийшли з Кабула, це дозволило коаліції уникнути бомбардування афганської столиці. Проте майбутнє може довести абсолютно протилежне і виявитися більш сумним, оскільки через двадцять або тридцять років понад половина людства проживатиме у великих містах. І означені міста, на відміну від Парижа, Москви чи Бостона, не матимуть колекторів, проточної води тощо. Це будуть мегабідонвілі, забудовані халупами, подібні до вже існуючих міст, як Лагос або Карачі, де мільйони мешканців

виростають у нужденних хижках, не маючи роботи, соціального захисту, а також жодної допомоги. Якщо в цих лабіринтах злиднів знайдуть притулок терористи, то виявиться, що протидіяти їм буде неможливо: було б огидно скеровувати ракети на бідонвілі. Єдине рішення: треба, щоб люди у бідонвілі самі згуртувалися в боротьбі проти тероризму. Чому? Тому, що вони не хочуть, аби їхню дочку ґвалтували, щоб їхні одинадцятирічні або тринадцятирічні сини ставали бандитами, словом, через родинні і загальнолюдські причини. Вони у переважній більшості не хочуть, аби влада належала автоматам Калашникова. Я відвідував бідонвіль з населенням у три мільйони мешканців у Мексиці. Це місто неможливо знайти на мапі, оскільки офіційно його існування старанно приховується. Цим містом керував колишній боксер, який на поважній відстані тримав великих та маленьких ватажків банд, торгівців наркотиками та інших бандитів. Це було доволі успішно – звісно, в умовах тієї невимовної бідності, що там панувала.

Крім того, я не вірю в зіткнення цивілізацій. Люди однієї віри не утворюють союзів беззастережно. В Алжирі я зустрічав селян, давніх прибічників ісламістів, які озброїлися проти ісламістських повстанців, що вешталися по їхній території, викрадали дівчат, різали жінок та дітей. Бо радикальний тероризм призводить до того, що пожирає сам себе. В Іраку, як і в Алжирі, першими жертвами «воїнів ісламу» є мусульмани, перш за все жінки та діти.

Олена Боннер: Але хіба ж це вирішення проблеми тероризму – чекати, щоб терористи перерізали один одного, виходячи з принципу: чума на обидва ваші табори? Це видається мені не дуже людяним…

Андре Ґлюксман: На жаль, неможливо перешкодити тому, що вони вбивають один одного.

Олена Боннер: Знаєте, я не надто довіряю Вашій ідеї про самоврядування у бідонвілях, оскільки будь-яка організація вимагає коштів та лідерів. І я не знаю, хто міг би уособлювати такого лідера: Че Гевара чи Ганді? Можливо, існує ще й третій варіант: може, це має бути ватаг, що виступатиме як провідник божевільної сектантської ідеології? В усякому разі, без коштів та харизматичного лідера я не вбачаю самоврядування можливим.

Андре Ґлюксман: Ймовірно, нам потрібно врешті повернутися до головного, тобто до визначення феномена терориста.

Олена Боннер: Для мене сучасний тероризм все ж таки має ісламське забарвлення. Його підживлюють вищі кола, еліта мусульманського світу. Пам'ятаєте, що сказав про євреїв прем'єр Малайзії Махатхір[6], а також міжнародну реакцію на його промову? Путін промовчав, а лідери західних країн, зокрема й Буш, зробили йому звичайне зауваження, немов дружньо налаштовані вчителі, які сварять пальцем учня-бешкетника. Як же пояснити, що декларації Махатхіра викликали настільки стриману реакцію? А просто тому, що йшлося про мусульманську країну, і тому весь Захід, так само, як Росія, побоюється роздратувати мусульманський світ. Прекрасна ілюстрація того, як європейська цивілізація програє свою найважливішу битву.

Андре Ґлюксман: Найстрашніша короткозорість Заходу полягає в тому, що він не бачить, що ісламський світ поділений. В Алжирі я ще зустрів жінок, які не хотіли, аби їх примушували, ризикували бути зарізаними за те, що принципово відмовлялися носити чадру. Я знав журналістів, інтелігентів, професорів, які поплатилися життям за свою світськість і бажання залишатися незалежними: скільки з них було застрелено ісламістами! Я відвідував селян, які не могли більше підпорядковуватися «юродивим»; деякі організували озброєну міліцію, щоб перекрити доступ до своїх хатин. Зараз проблема ще не вирішена, до цього ще далеко, але перемир'я – звичайно, хитке, – все ж таки встановлено. В оптичній системі Заходу все ще залишається хибне місце – вважати «арабську вулицю» чимсь неподільним та однаковим, де ісламський світ крокує в ногу. Арабська вулиця дуже різноманітна. Розшматований арабський світ переживає кризу – в Магрибі, в Машріку, в Іраку, в Ірані.

Олена Боннер: Тоді що, всі мають носити зброю, аби протистояти тероризму?

Андре Ґлюксман: Я – не оптиміст. Коли тероризм здійснює збройні напади на пересічних людей, останнім треба дати засоби для опору, іншого вирішення немає. Саме тому американці були зобов'язані масово озброїти новоутворену іракську поліцію, залишивши в ній частину старих поліцейських. Особливо не слід забувати про те, що Холодна війна, звичайно, була холодною в наших країнах, але вона була гарячою, щоб не сказати, вогняною, в інших місцях. По всій планеті традиційні, або ж релігійні, суспільства захиталися, а деякі вибухнули. Війни, заколоти, революції, контрреволюції, все перетрусилося. Ще ніколи світ не відав такого періоду потрясінь і переворотів, як це було між 1945 та 1989 роками. Сьогодні ми маємо два чи навіть три мільярди людей, які не проживають ані в традиційних країнах, де існують вічні заборони та вічне регламентування щодо сексу та насильства, ані у країнах, подібних до нашої, де існують правові норми. Таким чином, від двох до трьох мільярдів людей блукають у проміжку між двома світами, не маючи якоїсь сталої системи відліку.

Я вже казав, що давні цивілізації мали назву для такої ситуації; коли ніщо не варте поваги, коли невідомо, що таке закон і що таке право, коли законне нічим не відрізняється від незаконного, – тоді все це називається чумою. Одного тринадцятирічного хлопчика в Ліберії зустрів мій друг, німецький письменник. Письменник запитав: «У тебе в руках автомат Калашникова, і твої приятелі також мають автомати; ти не боїшся вбити свою матусю і сестер?» І хлопчик відповів: «А чом би й ні?»

Олена Боннер: Мені хотілось би повернутися до політичного аспекту тероризму. Терористи не ростуть, немов трава: певна ідеологія їх підживлює, а деякі організації їх підтримують, деякі гасла їх заохочують. Мені здається, що антитерористична боротьба полягає не в озброєнні населення бідонвілів, а у викритті такої ідеології. Саме в цьому напрямку слід іти до кінця і називати речі своїми іменами. Тероризму надають не лише матеріально-технічну, а й моральну допомогу, оскільки його постійно плутають із боротьбою за національне визволення чи з антиімперіалістичним рухом. Західні засоби масової інформації залюбки виправдовують терористичні екстремістські рухи і представляють їхні дії як законну реакцію на ізраїльську окупацію чи загрозу американського імперіалізму.

Парадоксальним чином існують союзи між ісламістськими рухами на території Європи та частиною крайніх лівих: і ті, і ті мають спільного ворога в особі сіонізму та імперіалізму янкі. Гадаю, що слід чесно визначити тероризм та уважно проаналізувати, хто

[6] Махатхір бін Мохамад, прем'єр-міністр Малайзії (1981–2003 рр.). Наприкінці свого терміну виголосив полум'яну промову в Організації Ісламської Конференції в м. Путраява, де звинуватив євреїв у тому, що вони домінують у світі «через підставних осіб».

підтримує його на Заході. Ліві часто стверджують, що тероризм породжується, або принаймні підживлюється, бідністю. Я в це зовсім не вірю. Звичайні виконавці терористичних актів, смертники, можуть бути бідними людьми, вихідцями з бідонвілів або з таборів для біженців, але не вони фінансують теракти, не вони формують терористичні групи, не вони морально виправдовують тероризм. Чи потрібно звинувачувати в цьому суто мусульманську еліту? Сама вона була б неспроможною надавати таку підтримку тероризму без заохочення деяких кіл на Заході.

У своїй знаменній промові у Фултоні Черчілль дуже точно визначив, що робитиме Радянський Союз, і описав блок, який вони от-от створять[7]. І справді, сьогодні констатують, що сучасний етап тероризму розпочався з радянської демагогії, підтриманої західними лівими: СРСР вітав національно-визвольні рухи та вчення, що сповідують їхні лідери, і широко підтримував ймовірні «рухи за мир» та інші організації подібного типу. Біля витоків сьогоднішньої ситуації стоїть сталінський похід проти західної цивілізації. І від цих витоків сучасного тероризму неможливо абстрагуватися, неможливо не рахуватися з ними, коли розмірковуєш про його еволюцію, зростання та розповсюдження.

Мені здається, що сталінська ідеологія проникла до самих підвалин великих міжнародних структур, створених після Другої світової війни. Зокрема це стосується ООН. Звичайно, ця організація займається корисною роботою. Її Комісаріат у справах біженців допоміг численним біженцям у різних частинах світу, ЮНЕСКО відіграє величезну роль у справі охорони історичних пам'яток, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) допоміг десяткам тисяч дітей у всьому світі тощо. Але в цілому це організація деструктивна, шкідлива. Починаючи з 1948 року і до наших днів, вона приймає до своїх лав як нових членів таки країни, котрі абсолютно не поважають права людини. Але, якщо не дотримуватися цього критерію, на що перетворюється кожне голосування Генеральної Асамблеї ООН? Фактично часто йдеться про голосування, спрямовані проти прав людини, про прийняття резолюцій, шкідливих

[7] Промова, виголошена колишнім прем'єр-міністром Великої Британії Вінстоном Черчіллем 5 березня 1946 року в Сполучених Штатах Америки, про необхідність союзу між британцями та американцями, аби протистояти радянському експансіонізму.

для людства. ООН є політичною організацією – я нагадаю тут про різницю між політичним та державним діячами – або, краще сказати, політиканською, чиї члени отримують інструкції щодо голосування від керівників своїх держав і голосують в інтересах цих керівників, а зовсім не в інтересах людства.

Андре Ґлюксман: ООН забезпечує мир, коли два супротивники дійшли згоди, але коли потрібно встановити мир або ж боротися проти тероризму, ця організація не має у своєму розпорядженні жодного механізму. Але найгіршою є поведінка ООН у питаннях, що стосуються проявів геноциду. Камбоджа Пол Пота – цей кат знищив чверть свого власного народу – десять років перебувала серед членів ООН, десять довгих років, поки накопичувалися його злочини проти людства; для припинення цього масового вбивства знадобилися в'єтнамські комуністи, тоді як краще було б, якби міжнародні лідери прийшли на допомогу катованим людям. Інший геноцид, ще більш жорстокий, оскільки більше не існувало «виправдання» Холодною війною, – це Руанда, абсолютний рекорд убивств, щоденно 10 000 загиблих упродовж трьох місяців, про що сповіщало світове телебачення. На місці офіційні представники ООН (серед них був канадський генерал Даллер) вимагали присутності 5000 солдатів, аби припинити геноцид в самому зародку. Але ООН відмовила в цій вимозі і погодилася на 800 000 загиблих тутсі, більшість з яких було вирізано.

Олена Боннер: ООН ніколи не реагувала на те, що Пол Пот робив із власним народом! А Чечня? Чи була хоч якась реакція ООН відносно того, що там коїться? А коли ООН надсилає гуманітарну допомогу, вона часто потрапляє до рук воюючих сторін, а не до цивільного населення. Проте, все це не завадило ООН отримати Нобелівську премію миру; а Кофі Аннану – премію ім. Сахарова від Європейського парламенту!

Андре Ґлюксман: Кофі Аннан був головним винуватцем невтручання у справи Руанди. На той час він був другою людиною в ООН і відповідав за військові операції. А через рік у Сорбонні він сказав, що ООН – тобто він сам, оскільки він уже був новим Генеральним секретарем, – це «совість світу»!

Олена Боннер: Я хочу Вам розповісти одну історію. Наприкінці 1989 року Франсуа Міттеран організував розкішний прийом з нагоди двохсотріччя Декларації прав людини. Андрій був запро-

шений на цю церемонію, мене також запросили, і незалежно від нього. Він прибув з Нью-Йорка, а я – з Москви. Я як почесний гість зайняла місце поруч із Пересом де Куельяром, тодішнім Генеральним секретарем ООН. Під час обіду я йому розповідаю про трагедію Нагірного Карабаху, де після різанини почався смертоносний землетрус. А він мені відповідає: «Яка прикрість, що вчора я про це не знав, я б поговорив з цього приводу з Горбачовим». Після обіду я передаю зміст згаданої розмови Андрію, місце якого було за іншим столом. І тут Андрій спалахує: «Як так, він не знав! Та ж позавчора в Нью-Йорку ми йому у власні руки передали повне досьє щодо Карабаху!»

Взагалі політики є відчайдушними брехунами. Після Сумгаїта[8] Горбачов зустрівся з московською інтелігенцією. Він нам каже, ніби кається: «Ми запізнилися на три години, аби перешкодити погрому». А в мене були всі акти про смерть, підписані місцевими лікарями, з описами насильств та вбивств. І всі ці акти були датовані! Вони свідчили, що погром тривав три дні – три дні, впродовж яких радянська армія не втручалася, тоді як були армійські частини, що дислокувалися за двадцять кілометрів від місця трагедії! Андрій, якому я віддала ці документи, підвівся і почав протестувати: «Та ж ні! Запізнилися не на три години, а на три дні!» Але Горбачов продовжував стверджувати на весь світ, що армія «запізнилася на три години».

Андре Ґлюксман: Щодо опору тероризму, Ви погано мене зрозуміли. Я зовсім не покірливий прихильник роздачі зброї всім. Виняток складають випадки, коли пересічні громадяни в деякі моменти змушені обирати оборонну позицію. Отже, дискутувати, говорити і діяти слід саме з зацікавленими групами населення.

Олена Боннер: Але подібна участь населення у збройному опорі є вкрай небезпечною!

Андре Ґлюксман: І навпаки, якщо відсторонити населення від участі в конфлікті, то все може скінчитися кепсько! Ви самі навели приклад щодо цього: це національно-визвольні рухи. Ці рухи ніколи не ставили під сумнів тероризм проти свого власного населення, який вони застосовують. А результатом було те, що після перемоги вони часто встановлювали у своїх країнах деспотичні й тоталітарні режими.

Навпаки, хоча приклад не зовсім вдалий, візьмемо Південну Африку. Аби не допустити річок крові, потрібно було, щоб чорні революціонери розділилися. Розлучення подружжя Мандела добре це ілюструє. Вінні була справжньою терористкою, керувала групою гангстерів та безжальних головорізів; Мандела зрозумів, що потрібно буде відмежуватися від жорстокості дружини. Опозиція коливалася тоді між демократією та прощенням, з одного боку, тероризмом і помстою – з іншого; звідки народився геніальний винахід: замість громадянської війни виникли великі громадські комісії «істина–справедливість».

Олена Боннер: Гадаю, що, крім сімейної історії Нельсона Мандели та Вінні, були ще й інші фактори, що дозволили уникнути драми в Південній Африці. Оскільки ця країна, незважаючи на апартеїд, на експлуатацію чорних білими, була з часів встановлення влади бурів острівцем західної, європейської цивілізації.

Андре Ґлюксман: Але що таке західна цивілізація? Чи не є це організацією суспільства, яке за визначенням та від самого початку бореться проти того, що греки називали *hybris* (пихатістю), тобто воєнною люттю, безумством, скерованим на вбивство; нарешті, проти тероризму в його найгіршому прояві. Аби бути дуже стислим і дуже простим, Гесіод по-грецьки поетично і влучно розрізняє два види конфлікту: є хороша та погана суперечка. Поганий спір, або погана сварка – це сварка до смерті, а хороша – це коли супротивники, зовсім не виявляючи добрих почуттів один до одного, все ж таки вирішують свої справи в суді. Західна цивілізація набуває сили, коли протистоїть убивству, здатності до самогубства, імпульсам геноциду, притаманним усім людям.

Олена Боннер: Так. Це – здатність закінчувати війну не цілковитим знищенням супротивника, а мирною угодою.

Андре Ґлюксман: Візьмімо «Іліаду». Поема Гомера має два варіанти закінчення. Перший посилається на історію як таку (але про це нічого не говориться в поемі): падіння Трої, квазігеноцид троянців – малюкам розбивали голови об стіни, жінок ґвалтували та перетворювали на рабинь, а чоловіків убивали. Від самого початку історії такими були наші обрії – можливість геноциду та ка-

[8] Погром на етнічному підґрунті в азербайджанському місті Сумгаїт мав місце в лютому 1988 року. Десятки людей було вбито та поранено, здебільшого вірменів.

тастрофічного кінця. Але поема «Іліада» пропонує також і іншу розв'язку: головне – не падіння Трої, а зустріч переможця Ахілла та переможеного Пріама. Пріам пробирається до табору греків благати Ахілла повернути йому тіло свого сина. Плачуть обидва – і Ахілл, і Пріам. Ахілл, який скаженів від люті, побачивши Гектора, думає про свого батька, котрого він ніколи не побачить, оскільки знає, що мусить померти; а Пріам думає про свого сина, що мертвий лежить біля його ніг. Обидва сповнюються жалістю до себе й до іншого. Між ними відбувається щось на зразок можливої мирної угоди, вони вороги, але можуть почути один одного, бо обоє стикаються зі стражданням і смертю.

Олена Боннер: Мені здається, що справи на Заході не виглядають аж такими ідилічними. Ми є свідками зміни західних цінностей. Ось ще одна сцена, яку я побачила по телевізору. Арафат з милою усмішкою проголошує перед натовпом, що сотні й тисячі молодих людей готові померти заради Палестини. Коли він заохочує їх стати смертниками, він стає не тільки вбивцею цивільних ізраїльтян, а й убивцею молодих палестинців. Проте його не критикують політики і не судять. Навпаки, він отримує Нобелівську премію миру, а державні керівники кидаються його нагороджувати. Це вже, справді, з точки зору моралі, світ перевернувся.

Андре Ґлюксман: Звичайно, не всі керівники – Ахілли та Пріами. Варлам Шаламов показує, що світи криміналу та політиків зливаються в ГУЛАГу, і ніби рикошетом, так само відбувається в усьому Радянському Союзі. Те, що було прийнятним для комунізму, було так само прийнятним і для нацизму, подивіться опис суспільного дна у Жозефа Кесселя та «Доктора Мабузе» Фріца Ланґа. Те ж саме можна сказати і з приводу сучасного тероризму, який спирається на імпульси, наявні у будь-якої людини – радість руйнування, захоплення терористом-смертником та його вигуком «Хай живе смерть!». Ці імпульси комбінуються у світських чи релігійних ідеологіях. Коли відбувається зустріч імпульсу та ідеології, тоді між собою соціально пов'язуються «світ криміналу» – за Шаламовим – та революційні або месіанські інтелектуали, ісламісти чи марксисти-ленінці, значення немає. Відбувається злиття у тандем молодих недоуків і «мудреців» на зразок Леніна

або Нечаєва[9]. Достоєвський дуже добре це описав, підпалювач Нечаєв – це вже терорист-смертник.

Потрібно боротися проти терористів. Вирішення проблем між палестинцями та ізраїльтянами не може спиратися на чисту довіру або чисту дружбу. Помилка Осло ґрунтувалася на добрих намірах[10]. Тоді були відкладені на пізніше всі болючі проблеми, які володіли думками всього світу, а саме, «повернення біженців», проблема Єрусалима, а також проблема тероризма радикально налаштованих груп. Політика маленьких країн полягала не в тому, аби стирати великі протиріччя, це була стратегія відступу. Вона провалилася. Навпаки, на мою думку (але хто я такий?), мав переважати пакт Ахілл–Пріам: спираючись лише на добрі почуття, неможливо дійти згоди, потрібно спиратися на усвідомлення ризику обопільної смерті.

Олена Боннер: Мені здається, що палестинські лідери, так само, як керівники Аль-Каїди, не переймаються своєю власною смертю. Вони вважають, що тільки їхні солдати будуть кинуті на смерть, тоді як самі вони завжди матимуть удосталь виконавців їхніх наказів. Зовсім як Сталін під час Другої світової війни, вони послуговуються жахливою логікою: я буду переможцем, і не має значення, скільки людей я кину на смерть.

Андре Ґлюксман: Відповідь слід шукати не в керівників, а в пересічних палестинців, які могли б трохи більше піклуватися про своє життя та про долю своїх близьких, попереджати, що стратегія терористів-смертників веде до загибелі, а не до перемоги. Безумовно, якщо ізраїльтяни дадуть їм це зрозуміти.

Олена Боннер: Усе залежить від розмаху, який наберуть антиізраїльські виступи. Якщо вони безперервно триватимуть, може статися, що палестинці переможуть у війні, оскільки просто вже не матимуть супротивника. Історія Ахілла та Пріама – прекрасний приклад, але я переконана, що вона навряд чи може стосуватися палестинського керівництва, яке ніколи не відмовлялося від головної своєї мети: зруйнувати Ізраїль. А вся політика західного

---

[9] Сергій Нечаєв (1847–1882 рр.) – теоретик і практик російського тероризму, нігіліст.

[10] Угоди, підписані Ізраїлем та палестинською владою в Осло (1993 р.), були першим кроком до врегулювання ізраїльсько-палестинського конфлікту.

«квартету» – Сполучених Штатів, Росії, ООН та Євросоюзу – не є цілковито чистою. Вона залишає палестинським лідерам та арабським країнам можливість іти шляхом руйнування Ізраїлю.

Андре Ґлюксман: Згоден, позиція демократичних держав є вкрай нечіткою. Ізраїльсько-палестинська територія нагадує крамницю з порцеляновим посудом. Ніколи не можна пускати слона до крамниці, повної порцеляни. Ще до підписання угоди в Осло я зустрічався з Шимоном Пересом. Напередодні нашої зустрічі я відвідав штаб-квартиру Організації визволення Палестини в Єрусалимі; офіційні особи, що приймали мене, видавалися дуже люб'язними. Вони не розмахували автоматами, а просто грали в комп'ютерні ігри, щоправда… Щоправда, все це відбувалося під час тижня заворушень у Лос-Анджелесі[11], де гриміли вуличні бої, палали пожежі, які буквально заполонили телеекрани всього світу. Співробітники штаб-квартири тріумфували: тепер американці зрозуміють, що означає «війна камінням»! Звичайно, вони висували мирні проекти, але водночас раділи: «Нарешті американці вскочили в халепу!» Я розумів, що Шимон Перес, який у той час саме розробляв майбутні мирні угоди Осло, ніби жив на хмаринці. Безумовно, можна було домовитися і навіть уявити спільну адміністрацію Єрусалима; проте мир тривав би в такому випадку до першого кинутого каменя, який призвів би до заворушень, подібних до тих, що сталися в Лос-Анджелесі: «Вперед! А там нехай народ вирішує!»

Незважаючи ні на що, я пояснював співробітникам Організації визволення Палестини, що заворушення в Лос-Анджелесі не були справжнім проявом революції. Афроамериканці палили магазини корейців та інших емігрантів з азійських країн через образу та ревнощі. Свою точку зору я проілюстрував, згадавши фільм Спайка Лі «Роби як слід». Там є такий епізод: три чорношкірі американця сидять на лавочці навпроти корейського супермаркету саме в годину напливу покупців і теревенять між собою: «Ми тут уже триста років живемо і нічого путнього в нас не виходить; а вони, бач, три місяця, як приїхали, і он як торгівлю розгорнули».

[11] Насильницькі заворушення в Лос-Анджелесі, ініційовані афроамериканською громадою, відбувалися з 29 квітня по 4 травня 1992 року. Наслідком цього безладу стала загибель 53 осіб, збитки становили біля мільярда доларів.

Фільм закінчується страшною бійкою в піцерії, що починається без усякого, здавалось би, приводу, а так, заради «задоволення».

Палестинці слухали мене уважно, оскільки Спайк Лі – мусульманин. Байдуже, що їхній початковий ентузіазм змусив мене подумати про слона у порцеляновій крамничці, проте, дійсно, один непевний крок може все зламати. Я тоді зрозумів, що єдиною можливою відповіддю було би встановлення «холодного миру», заснованого не на довірі, а на абсолютній недовірі. Німці та французи в 1945 році зовсім не відчували взаємної любові, а все ж таки Європу було побудовано…

Олена Боннер: То що ж конкретно Ви запропонували?

Анедре Ґлюксман: Перш за все потрібно створити держави. Мир укладається лише між державами. Понад те, потрібно, щоб ці держави були справжніми державами. Що перш за все характеризує державу? Вона повинна мати монополію на застосування «законної сили», як каже Макс Вебер. Не просто монополію на застосування сили, а на застосування саме «законної сили». Тобто потрібно припинити навчати в школах Палестини тому, що євреї не мають ніякого права жити на Близькому Сході і заслуговують єдиного вибору – або валіза, або труна. Потрібно, щоб дітям не забивали голови всілякими прославляннями жертв і терористів-смертників, котрі підривають себе в автобусах чи ресторанах. Холодний мир – це союз, що укладається з метою уникнути ескалації ситуації до проявів нелюдськості.

Олена Боннер: Але ж проблема полягає ще в тому, що не існує чітких кордонів. Міжнародне співтовариство має ухвалити правильне рішення, як це було після війни, коли вирішено було створити державу Ізраїль. Сьогодні населення Палестинської Автономії живе дуже погано. Найменше в цьому винен Ізраїль. Винуватців слід шукати серед фанатичних і корумпованих палестинських керівників. Мене завжди дивував той факт, що політичні керівники Квартету не бажають бачити істинних проблем, з якими стикається палестинський народ. Мирні проекти не пропонують йому нормального життя в нормальній державі, котрій була б вигідна безпека та нормальна економіка. Пропонується створення держави, яка складалась би з двох анклавів, яка, таким чином, не могла би самостійно організувати економічне життя та створити достатню кількість робочих місць. Палестинцям потрібно буде весь час

виїжджати до Ізраїлю, аби шукати там роботу. Передбачається, що вода та енергія забезпечуватимуться Ізраїлем. А якщо Ізраїль відмовиться? Отже, це вже не справжня держава.

Думаю, що західні країни мають переконати арабський світ зробити альтруїстський крок і створити справжню палестинську державу. Таку державу, яка б могла мати територіальну умісність, завдяки арабським територіям, переданим палестинцям. Тільки нормальна життєздатна держава спроможна прийняти палестинських біженців і забезпечити їм гідне існування. Гадаю, що настав час виправити помилку 1947 року, коли міжнародне співтовариство не подумало про створення палестинської держави поруч із Державою Ізраїль.

Андре Ґлюксман: Хоч би як там було, а палестинську державу слід створити…

Олена Боннер: Демократизація та більш справедливий для палестинців поділ, ось істинні цілі, до яких має скеруватися арабський світ.

Андре Ґлюксман: Звичайно, за виключенням того, що створення демократії – річ непроста. Ми бачимо це не лише на прикладі Іраку, а й на прикладі Росії. В очікуванні того, щоб демократія запанувала в зоні довкола Ізраїлю, холодний мир залишатиметься доволі крихким, але необхідним.

Олена Боннер: Я знаю, що сказане мною – з царини мрії. Однак це здається мені єдиним розв'язанням проблеми, коли водночас задовольнялися б як права палестинців, так і права ізраїльтян.

Андре Ґлюксман: Будемо відверті. Деспотії, що оточують Ізраїль, розігруватимуть палестинську карту, аби приховати внутрішні невдачі своїх режимів. Вони насаджуватимуть ненависть до євреїв і фінансуватимуть радикальні угрупування, аби підтримувати конфлікт заради власної вигоди та в інтересах своєї власної політики. Деспот каже: «Не сперечайтеся зі мною, і ви виграєте гру з Ізраїлем». Оскільки демократії в цих регіонах не встановлено, ситуація неминуче залишається нестабільною. Що станеться далі, залежить не тільки від ізраїльтян чи палестинців, а й від тих тиранів, що перебувають неподалік, а ще від того, наскільки зможуть почуватися вільними їхні піддані. Європейський Союз може допомогти в локалізації пожеж, зробити так, щоб люди могли втілити в життя сподівання на свободу. Але чекаючи на це, можливо,

потрібно зв'язати Ізраїль і Палестину з Європою, принаймні зробити їх асоційованими членами європейської спільноти.

Олена Боннер: Не бачу, яким чином можна було би приєднати Палестину з її терористичними угрупуваннями та всім тим безладом, що панує там, до Євросоюзу. Щодо Ізраїлю, принаймні, це мені видається можливим. Незважаючи на всі «проти», незважаючи на насильство і війни, Ізраїль залишається демократичною державою зі справжніми виборами, свободою преси, соціальним забезпеченням тощо. Але Палестина… Я навіть уявити собі такого не можу.

Андре Ґлюксман: Справді, умовою миру є відмова від тероризму та контроль держави щодо всього, пов'язаного з тероризмом. Те, що я називаю законним насильством.

Олена Боннер: Але саме право на законне насильство заперечується Ізраїлем! Я хотіла би додати кілька слів щодо питання подвійних стандартів у державах та суспільствах, які хочуть захистити себе від тероризму. Терористичний акт, що відбувається в будь-якому куточку світу, включаючи Ірак або Афганістан, негайно провокує гучну реакцію американської адміністрації та занепокоєних країн. Тоді полювання на терористів та репресивні дії розглядаються як законні. Однак будь-яка ізраїльська спроба антитерористичної боротьби, спрямована на захист населення, знов і знов упродовж майже півстоліття піддається нападкам і викликає негативну реакцію європейських країн та Сполучених Штатів Америки; тобто скидається на те, що всі «нормальні» країни мають право захищатися від тероризму всіма можливими засобами, тоді як Ізраїль, з точки зору світової громадської думки, багатьох керівників держав та ООН такого права позбавлений. Аль-Каїда та інші ісламістські організації, які нападають на Сполучені Штати або на інші країни, відразу оголошуються терористичними – і означені країни мають розв'язані руки, аби боротися проти цих організацій, накладаючи арешт на фінансові потоки, призначені для них, заморожуючи їхні активи в будь-якій точці планети, – тоді як терористичні організації Хезболла або Хамас фактично не визнаються такими, оскільки мішенню для них є Ізраїль. Я вважаю, що такі подвійні стандарти є небезпечними не тільки для Ізраїлю, а й для боротьби з явищем тероризму взагалі.

Андре Ґлюксман: Існує паралель – і це не дивно – в розвитку

Вашої позиції і позиції Сахарова. Спочатку воднева бомба. Сахаров створює її, маючи на увазі обережність ученого, намагаючись зберегти контроль за озброєнням та можливість двостороннього роззброєння; він заохочує Горбачова йти саме цією дорогою. Потім, як бачимо, настає другий етап, що позначає його власний шлях: він полягає у моральній та політичній відповідальності. Цього разу йдеться не лише про регульоване та взаємне роззброєння, а й про права людини.

Гадаю, що тепер, коли настав час терористів-смертників, Ви висуваєте такі ж подвійні міркування. Тобто, з одного боку, Ви кажете, що дії терориста-смертника підпадають під визнання злочину проти людства, оскільки людина перетворюється на зброю масового знищення; отже, треба зробити так, аби всі держави, всі без винятку, мали його зупинити. А з іншого боку, Ви робите висновок, що демократія є найкращою перепоною проти винищувальних імпульсів. Ось чому, на мою думку, єдина можливість миру, тривалого та справжнього, здійснена лише в разі, якщо оточення Ізраїлю зміниться, звільниться та демократизується. За Кантом, це – ідея «республіканського миру». Щоб його побудувати, потрібно багато часу – років 25–50.

Ви захищаєте Ізраїль не тільки тому, що Ви єврейка, а тому, що загроза терористів-смертників універсальна. Вона може вразити Париж, як уразила Манхеттен і як постійно вражає Ізраїль. Як зброя, терорист-смертник є таким же універсальним і руйнівним, як і воднева бомба.

Олена Боннер: Додам, що мій досвід участі у Другій світовій війні впливає на моє ставлення до Ізраїлю. Ізраїль для мене – це втілена пам'ять про те, що не повинно повторитися. Якщо ми погодимося з думкою, що Держава Ізраїль може зникнути, тоді ми так само погодимося з ідеєю повернення будь-якої форми нацизму і, як наслідок, з ідеєю можливості розв'язання Третьої світової війни, яка буде набагато жорстокішою, ніж Перша і Друга. Щоб сформулювати мою позицію відносно Ізраїлю в кількох словах, я скажу, що боротьба за збереження Ізраїлю в його межах є сьогодні найважливішою справою в боротьбі за мир у всьому світі.

Я хотіла би повернутися до промови Сахарова, написаної ним для церемонії отримання Нобелівської премії. Він назвав її «Мир, прогрес і права людини». Мир, на його думку, є необхідною умовою можливості прогресу та моделі такого розвитку, які б дозволили Півдню досягти рівня життя Півночі. А захист прав людини є умовою *sine qua non* миру.

Андре Ґлюксман: Потрібно завадити такому вихованню, яке робить можливим появу терористів-смертників. Звідси випливає необхідність поваги до правди і до прав людини.

Олена Боннер: Прогрес включає в себе і це. Прогрес – це не тільки матеріальний розвиток, це ще й виховання. Я не кажу, що палестинці не отримують виховання… але потрібно придивитись, яке це виховання! Ми весь час говоримо про виховання, але забуваємо про те, що воно повинно бути гуманістичним. Усі терористи, причетні до 11 вересня, мали вищу освіту.

Андре Ґлюксман: Здається, Ви мене не зовсім точно зрозуміли. Коли я наводив приклад бідонвіля, я робив це не для того, щоб подати модель самоврядування або безпосередньої демократії, я робив це радше для того, щоб сказати, що ми, пересічні громадяни, повинні зазнати таких же перетворень, які спромоглися пережити кілька інтелектуалів у нещодавньому минулому. Саме таке питання мало би постати з того, про що я казав: ми маємо говорити про безпосередню відповідальність, а не про безпосередню демократію.

Справді, людина спроможна на гірше, людські інституції здатні на гірші прояви; можна встановити самоврядування навіть у концентраційних таборах. В ГУЛАГу і німецьких концтаборах нацисти примушували в'язнів керувати своєю тюрмою і своєю власною смертю. Таку смертоносну здатність можна порівняти з атомною енергією, кожен повинен господарювати у своїх власних межах. Солженіцин називав це не самоврядуванням, а самообмеженням. Тут ми стикаємося з доволі глибинними речами, якими оперує філософія Канта, коли він вимагає від морального індивіда «поваги» та «сумління». Замість того, щоб забруднитися достовірністю фактів і вирушати у хрестовий похід заради Добра, він вимагає зробити крок назад, зупинившись перед злом, на яке здатна кожна людина.

Олена Боннер: Те, що Ви говорите, якоюсь мірою нагадує мені слова антиглобалістів. Звісно, вони не кажуть про небезпеку, яку несуть терористи-смертники, але вони стверджують: наша планета в небезпеці, ядерна енергія може призвести до катастроф на

зразок чорнобильської, ми живемо під загрозою глобального потепління, в озоновому шарі виникають діри, глобалізація під егідою Сполучених Штатів веде до збагачення Півночі та збідніння Півдня тощо. Всі антиглобалістські форуми звертаються до особистої свідомості громадян. Ваш заклик до пробудження такої свідомості у зв'язку з тероризмом ризикує бути використаним антиглобалістами, які стверджуватимуть з цього приводу, що, аби викорінити тероризм, потрібно боротися з причинами, які його породжують, такими як бідність, американський імперіалізм або існування Ізраїлю, «расистської» держави. На жаль, усі заклики такого роду неминуче ведуть до руйнування: борються за мир, але б'ють вітрини, палять автомобілі, грабують магазини. Саме так вивільняється дуже агресивна енергія, котра не має логічної та чіткої мети. В ідеалі те, про що Ви кажете, має дуже благородну мету. Але хто може почути подібний заклик?

Андре Ґлюксман: Антиглобалісти відвертають увагу від реальної тривоги, яку Ваш чоловік піднімав на прапор. Він констатував, що наука надала засоби для того, щоб годувати планету, але вона ж надає і засоби для її руйнування. Казати про те, що терористи-смертники стають виявом приниження мас, стверджувати, що це зброя слабких, зброя знедолених, означає вносити в економіку присмак руйнування, відчутний для всіх. Понад те, це означає виймати з колоди ідеологічні або релігійні козирі, які штовхають до злочинів. Від самого початку історії існують бідні та знедолені, але ніколи не існувало стратегії, яка покладалася б на терористів-смертників. Це суто сучасне явище нігілістського руйнування поширюється, немов чума, що однаково стосується як ісламських фундаменталістів з їхньою неприродною ідеологією, так і мафії Ліберії або Сьєрра-Леоне чи ксенофобів Руанди. Підбадьорені добромисним соціологічним аналізом, антиглобалісти погоджуються залишити осторонь найважливіші труднощі і продовжують мріяти про те, щоби повести за собою всіх знедолених.

Олена Боннер: Мені здається, що досі по-справжньому ще не торкалися ідеологічних підвалин тероризму, оскільки тероризм – з одного боку – підживлюється ісламізмом, а з іншого – деякими ідеями, які виголошуються європейськими лівими. Дійсно, не тільки СРСР, який підготував терористичні кадри, чи то палестинські групи, чи бойовики Баадер–Майнхоф, несе відповідальність за

розповсюдження тероризму – цю відповідальність має розділити з ним також і західне суспільство. Сьогодні це видно з подвійних стандартів, про які я вже говорила. Якщо суворо не засуджуються терористичні випади, спрямовані проти Ізраїлю, то відбувається це тому, що значна частина громадської думки розглядає їх як законні засоби захисту. Саме з цієї причини в західних медіа систематично використовують термін «активісти», позначаючи таким чином палестинських терористів. І саме так молодих людей штовхають в обійми агресивної та руйнівної ідеології.

Андре Ґлюксман: Сьогодні ми стаємо свідками нового розповсюдження того, що Достоєвський називав нігілізмом. На його появу вказував не лише Достоєвський: у вас про це говорили і Тургенєв, і Чехов, і Лермонтов. Уперше бажання систематичного руйнування з'явилося в Росії, знайшовши послідовників у сучасному світі – в Німеччині часів нацизму, мало не по всій планеті під виглядом комуністичної революційності. Ісламський фундаменталізм став третім цвітінням цього нігілізму.

Олена Боннер: До цього я б ще додала антиглобалістський рух. Це цілковито ірраціональна ідеологія, яка підживлюється силами, котрі залишаються в тіні, але видимим чином використовують таку ідеологію руйнування.

Анедре Ґлюксман: Пригадуєте свято знаті, описане Достоєвським у романі «Біси»? Його організувала дружина губернатора, закохана в революційних інтелектуалів. Їх іще не можна назвати антиглобалістами, але вони також схильні до руйнування. Вони залишають свято, підпалюють місто, сіючи розбрат, блюзнірство та хаос. Достоєвський таким чином окреслює вічно живий архетип. Одні, засліплені гординею, слідом за дружиною губернатора бажають маніпулювати людьми в ім'я добрих почуттів, інші – слідом за Ставрогіним та його приятелями – бажають зруйнувати все дощенту, знову ж таки в ім'я добрих почуттів. Як одні, так і інші не бачать, до чого заохочує їхня гординя.

Олена Боннер: Але в усьому цьому хаосі, незважаючи на відсутність шляхів, чи залишаються все ж таки стежинки, якими можна йти безпечно?

Андре Ґлюксман: Люди довели свою здатність сміливо дивитися на ганебні речі, вони намагаються перекрити дорогу хаосу за допомогою ментальної гігієни. Сила антикомуністичного ди-

сидентського руху в тому, що всі починають думати неоднаково, люди не бажають крокувати в ногу – серед дисидентів ми бачимо віруючих і атеїстів, лібералів і соціалістів. Дисидентство полягає в тому, що Паточка називає «солідарністю обурених». Сила дисидентського руху – номінальною фігурою якого є саме Ви – ґрунтується на тому, щоб намагатися уникнути найгіршого, що несе з собою ідеологія, щоб протистояти ганьбі та хаосу.

Бесіда четверта

ТАЄМНИЦЯ АНТИСЕМІТИЗМУ. ВІД РАДЯНСЬКОГО ДО НОВОГО АНТИСЕМІТИЗМУ. СХІД І ЗАХІД

Олена Боннер: Я весь час ставлю перед собою одне й те саме питання, питання, на яке, можливо, немає відповіді. Чи дійсно антисемітизм постав унаслідок розп'яття Ісуса Христа? Може, він існував ще до того? Що чому передувало?

Андре Ґлюксман: За історичними джерелами? Антисемітизм виник ще до розп'яття, хоча ця трагічна історія сильно його підживила. Вже у язичницькому Римі євреї, релігійний і письменний народ, дратували владу, виступаючи проти культурної та політичної гегемонії латинян.

Олена Боннер: Тоді це явище виглядає ще більш загадковим. Що ж таке антисемітизм? Сам цей термін виник не так давно, у другій половині XIX століття. Дуже близько до нас. З дитинства і впродовж всього мого життя, тобто майже вісімдесят років, мені пояснювали, що антисемітизм, очевидно, став наслідком розпорошення єврейського населення Палестини після руйнування Храму та держави. Оскільки в діаспорі євреї виявляли велику спритність та майстерність. Незважаючи на численні обмеження та життя в гетто, як в Іспанії, так і в Східній Європі, вони використовували усі засоби, аби дати освіту своїм дітям та зробити кар'єру там, де це було можливим – у фінансовій справі чи в науці, – причому це

виявлялося і в епоху Середньовіччя, і в Новий час. І саме цей соціальний успіх підживлював антисемітизм.

Але сьогодні всі ці пояснення видаються мені недостатніми. Я досі не розумію витоків антисемітизму і його теперішньої привабливості. Оскільки достатньо найменшого імпульсу, аби він почав розвиватися в будь-якому суспільстві, навіть в такому, на перший погляд, плюралістичному та демократичному, як сьогоднішня Європа. Антисемітизм може охопити цілий континент, якусь певну країну, робочий або студентський колектив, миттєво поширюючись, як вірус грипу.

Андре Ґлюксман: Ви безумовно зіштовхувались з державним антисемітизмом в СРСР, чи не так?

Олена Боннер: Свій особистий досвід щодо антисемітизму я набула відносно пізно, як і всі люди, чиє дитинство проходило в Радянському Союзі 20-х та 30-х років. Я зростала в інтернаціональній родині та в інтернаціональному середовищі. Дідусь та бабуся з боку матері були сибірськими євреями. Ця громада була доволі нетиповою порівняно з рештою єврейського населення Російської імперії, якому дозволялося мешкати виключно у містечках західних провінцій, таких як Україна та Білорусія. Хоча серед сибірських євреїв і були глибоко віруючі люди, діти виховувалися в дусі значно більшого космополітизму, ніж їхні єврейські однолітки європейської частини Росії. Я добре пам'ятаю не тільки мою бабусю, а й мою прабабусю, котра померла тоді, коли мені було чотирнадцять років. В нашій родині ніхто не знав мови їдиш, всі розмовляли російською. Якщо хлопчикам викладались елементарні правила івриту в талмудичній школі, то потрібно було докласти неабияких зусиль, щоб їх зарахували до професійної школи або гімназії, аби вони змогли отримати дійсну освіту і навчилися справжньому ремеслу. Щодо дівчаток, то вони не отримували ніякого релігійного виховання. Навіть в родині моеї прабабусі (після смерті чоловіка вона жила разом з моєю бабусею) відзначали два свята: Песах, а потім Великдень. Зазвичай на Песах користувалися особливим посудом, який ставили на стіл лише раз на рік; а відразу після цього святкували православний Великдень з традиційними стравами: пасками та фарбованими яйцями.

Всього цього вже не було в родині моїх батьків: вони жили в середовищі Комінтерну, де етнічне походження не мало жодного

значення. Пригадую перепис населення 1936 року. Мені тоді було тринадцять. Всі діти мали право обирати «національність», тобто свою етнічну приналежність, так, як їм хотілося. Я з найпростішої причини оголосила себе вірменкою. Я щойно прочитала книжку, яка називалася «Сурамська фортеця», в котрій розповідалося про боротьбу Грузії за незалежність. Герої цієї історії були романтичними особистостями, і я знаходилася під її сильним впливом[1]. Пізніше я зрозуміла, що це був роман у стилі Вальтера Скотта, дію якого було перенесено на Кавказ. А оскільки мій батько – як і мій вітчим – був вірменом, я вирішила обрати для себе цю національність.

Друг мого дитинства, поет Всеволод Багрицький, який пізніше загине на фронті, записався «юдео-німцем», оскільки його батько, Едуард, був євреєм, а мати – цілковито зрусифікованою німкенею. Це було смішно. Однак мої батьки вважали, що я була неправа, коли записалася вірменкою, тому що для них, справжніх марксистів, національна приналежність визначалася мовою, культурою. Оскільки я виховувалася на мові Пушкіна, вітчим вважав, що мені потрібно було записатися росіянкою. Але самі батьки записали свою справжню приналежність: вітчим оголосив себе вірменом, а мама – єврейкою. Вітчим, який обіймав високу посаду в Комінтерні, вважав, що сам він позначив свою національність правильно, а от мати помилилася, оскільки він знав вірменську, а мама не знала мови їдиш. Він ріс у Вірменії, набував освіту у вірменській семінарії і певною мірою визначав себе як людну вірменської культури. Про маму він казав, що вона авантюристка: народилася в Сибіру, навчалася у Москві, мала єврейське коріння, але належала до російської культури; коротше кажучи, не мала чіткої національної приналежності. У школі я ніколи не відчувала антисемітизму. Можливо, я не була достатньо спостережливою...

Андре Ґлюксман: Отже, до війни Ви не зіштовхувалися з антисемітизмом...

Олена Боннер: Ні. Лише в армії я вперше натрапила на антисемітизм. Саме мій командир дав мені зрозуміти, що я – єврейка. Втім, гадаю, що саме завдяки йому я залишилась живою. Ця зу-

[1] Йдеться про роман Данієла Чонкадзе, який вперше було опубліковано у 1858 році.

стріч була для мене, неначе друге народження. Я зараз Вам про це коротко розповім.

Я пішла до армії на початку війни, в червні 1941 року, в найбільш складний час, коли наші війська відступали. Я була добровольцем: сама зробила все необхідне, пішла в райком (районний комітет Комсомолу), щоб мене відправили на фронт. Всі дівчата, які виявляли бажання піти в армію – жінок не мобілізовували, це означало, що всі жінки, які носили військову форму, були добровольцями, – спершу оволодівали «оборонною професією». За рік до початку війни я вступила до Ленінградського педагогічного інституту імені О. Герцена на філологічний факультет. Ви спитаєте: чому я зробила саме такий вибір? Я зобов'язана була його зробити. Спочатку я склала вступні іспити на факультет журналістики Ленінградського університету й отримала дуже хороші оцінки. Але крім іспитів, треба було пройти крізь фільтр спеціальної комісії, яка називалася «мандатною» та здійснювала контроль за особистими справами кожного з абітурієнтів і запрошувала їх на співбесіду. Під час співбесіди мені ясно було сказано, що мене не можуть прийняти на цей факультет, тому що моїх батьків було заарештовано, а журналістика – професія політичного спрямування. І, таким чином, я змушена була задовольнитися педагогічним інститутом, що було не так престижно – я вступила на заочне відділення; оскільки ми, троє дітей, жили у бабусі, я мала моральний обов'язок почати працювати. Мене прийняли до інституту з тими оцінками, які я отримала на екзаменах до університету, так що мені не треба було складати інші іспити.

В Інституті імені О. Герцена дівчата, яких була переважна більшість, одержували «оборонну професію». Формально заняття з військової справи не були обов'язковими, але гасло того часу «Радянські дівчата, вчіться оборонній справі!» висіло у кожній аудиторії. І всі знали, що тим, хто складатиме іспити в кінці року, не вивчаючи «військових» дисциплін, оцінки будуть занижені. Я проходила підготовку, щоб стати медсестрою. Таким чином, навесні 1941 року я вже мала оборонну професію.

В райкомі, куди я прийшла, аби задовольнити своє палке бажання потрапити до армії, мене добре знали, бо саме там мене виключили з комсомолу в 1938 році разом з чотирма іншими учнями нашої школи: причина була одна й та ж сама – наших батьків

було заарештовано. Але я протестувала проти мого виключення. Я всім сказала: «Давайте будемо скаржитись у Москві, у Центральному комітеті комсомолу». Ніхто не захотів їхати до Москви разом зі мною, всі боялися. Але я все ж таки туди поїхала, і це був слушний момент, бо саме напередодні Сталін оголосив, що сини не відповідають за батьків. І уявіть собі, що ми знову отримали наші комсомольські квитки. Всі п'ятеро!

Я повертаюся до мого єврейства та до антисемітизму. У жовтні 1941 року мене було поранено. На той час мені ще не було дев'ятнадцяти років. Я вийшла з госпіталю в останні дні грудня 1941 року. Маючи професію медичної сестри – якою можна було пишатися, – я могла потрапити лише на передову лінію. Однак, це означало неминучу смерть. Серед тих хлопців та дівчат, котрих в той час було направлено на передову, практично ніхто не вижив. Мені наказали йти до будівлі, яка називалася «розподільчим пунктом». Прийшла я туди, десь сіла зі своїм речовим мішком та оселедцем, який мені видали як сухий пайок, почала чекати, куди мене призначать. Тут повз мене проходить військовий лікар, зупиняється, уважно на мене дивиться і ставить питання, якого я не розумію: «Ех nostris?» Я кажу: «Що?» Він повторює: «Ти ех nostris?» Але я все ще нічого не розумію. Тоді з латини він переходить на російську: "Ти з наших?» Я розгубилась. Тоді він звертається до мене прямим текстом: «Ти єврейка?» Я відповідаю: «Моя матір – єврейка, а батько вірмен». Тоді він питає: «Ти звідки приїхала?» Я відповідаю дещо загадково: «Взагалі, я з Москви, але останнім часом жила в Ленінграді». Він сідає поруч і пропонує все по порядку йому розказати.

До того часу я нікому не говорила, що моїх батьків заарештовано, але йому я навіть розповіла, в якому таборі знаходилась мама. В свою чергу, він розповів, що його дружина, син та дочка також знаходилися в Ленінграді. «Будь тут, не йди», – нарешті сказав він, підводячись. Коротше кажучи, за дві години я була зарахована медичною сестрою в його санітарний поїзд. Коли я прибула до поїзда, мій новий начальник, Володимир Єфремович Дорфман зрозумів, що, крім перев'язок, я нічого не вмію робити, і що моя підготовка нічого не варта. Тоді він мені сказав, що потрібно буде оволодіти професією за два тижні; він дасть мені інструкторку, щоб мене навчила, і якщо я не ідіотка, то стану операційною се-

строю. Він зобов'язав найстаршу жінку в нашому поїзді, яка керувала аптекою, зайнятися моєю підготовкою. І за два тижні Ганна Андріївна Знаменська, теж єврейка, всього мене навчила. Чому йшлося саме про два тижні, тому що наш поїзд відправлявся на фронт за пораненими, а дорога мала тривати два тижні. В той момент, коли я мала опікуватися пораненими, моє навчання було закінчено.

Що стосується родини Володимира Єфремовича, їй вдалося залишити Ленінград. Свою дочку він взяв у поїзд як санітарку, а син пішов на фронт. Я познайомилася з обома його дітьми: дочка була мого віку, а син – молодше. Тоді я поставила Володимиру Єфремовичу запитання, яке страшенно мучило мене: «Ви взяли мене до себе і врятували мене від смерті: тоді чому так само не вчинили з Фімою?» А він мені відповів: «Тому що він – еврей і тому що він – мій син». Саме ця фраза стала імпульсом, щоб я задумалася над своїм єврейством.

В армії я швидко дізналася, що моє єврейство не було секретом для інших. У вагонах я опікувалася багатьма вищими офіцерами. А один генерал придумав для мене прізвисько, яке так і приклеїлося до мене: «Прекрасна Сара». Нарешті я почала погрожувати офіцерам, хоча вони добре до мене ставилися: «Ті, хто називатимуть мене «прекрасною Сарою», будуть позбавлені мого нагляду».

Під час війни, а особливо після війни, розповсюдилася шкідлива легенда: євреї буцімто не воювали. Звичайно, це чиста брехня. Я розповім Вам лише про долю євреїв з мого класу. У нас були два євреї-близнюки, Яша та Фіма Фусс. Один пройшов всю війну, воював у Сталінграді і повернувся живий (пізніше він виїхав до Ізраїлю); його брат загинув у бою.

А ось ще одна історія, яку нам розповів після війни Льоша Шагов, хлопчина з нашого класу, який уже був старшиною на початку війни. Під час відступу нашої армії, він відходив зі своїми бійцями до Новгорода. На дорозі він раптом помітив іншого хлопця з нашого класу, який охороняв склад. Це був Вова Мексін, досить незграбний єврей, справжній тюхтій, але з золотим серцем. Льоша йому сказав: «Кидай все і залізай на нашу вантажівку. Німці просто за нами». Але Вова відповів: «Я не маю права залишити склад, чекатиму, коли мене змінять». Льоша зробив все для того,

щоб переконати його, але Вова залишився біля складу. Зайве говорити, що він не повернувся з війни...

Андре Гоюксман: А що скажете про переслідування «білих халатів»[2], яке започаткувало полювання на євреїв?

Олена Боннер: Справжній антисемітизм як прояв державної політики потроху набирав обертів після війни. На щастя, я встигла вступити на медичний факультет у 1947 році, ще до початку великої хвилі[3]. Чому в 1947 році? Впродовж двох післявоєнних років я не могла вчитися, бо у мене розвинулася тяжка хвороба очей, що сталося через рану, отриману на фронті. Мене спочатку лікували у трьох ленінградських лікарнях, і нарешті мені допомогли у знаменитій клініці Філатова в Одесі.

Коли розігралася відома «справа білих халатів», я вчилася на шостому, останньому курсі факультету. Ми ще були студентами, але вже мали право на лікарську практику. Оскільки взимку 1952–1953 рр. СРСР охопила страшна епідемія грипу, всі ми були мобілізовані на відвідування хворих вдома. В Ленінграді загальний настрій був жахливим: люди ненавиділи євреїв.

Я пригадую таку сцену. Завідувачка районної поліклініки, Валентина Василівна Семенова, росіянка, заходить до кімнати, де зібралися всі чергові лікарі. Купи медичних карток хворих, котрих необхідно відвідати, лежать на столі. Вона розподіляє роботу: «Ти ідеш на виклики, ти теж, і ти; а ти (звертається до мене) не підеш: у тебе надто єврейське обличчя». Тоді один молодий лікар, росі-

[2] Справа, сфабрикована органами безпеки проти видатних радянських лікарів, у більшості євреїв, яких звинувачували в смерті їхніх пацієнтів, які належали до керівних кіл влади. Суд так і не відбувся через смерть Сталіна у березні 1953 року. Через місяць звинувачених було виправдано та звільнено. Публічні звинувачення цих «сіоністських» лікарів, «найманців міжнародного єврейства», спровокували пік антисемітизму в СРСР.

[3] Антисемітська кампанія розпочалася у 1947 році, набрала широкого розмаху у 1948 році і досягла апогею під час справи «білих халатів» у 1952–1953 роках. Євреї були звинувачені у космополітизмі, що припускало відсутність патріотичного почуття до їхньої Радянської Батьківщини, тобто передбачало ганебний зв'язок з «імперіалістичним» та «сіоністським» Заходом. В цей період євреїв масово звільняли з їхніх посад, їм перешкоджали отримувати вищу освіту, зокрема в університетах та престижних учбових закладах.

янин, починає протестувати: «А це ще до чого? Як ми можемо оглянути стількох хворих, якщо хтось з нас не піде на виклики?» На що Валентина Василівна спокійно відповідає: «Все у тебе вийде. Мені не потрібно, щоб моїм євреям давали по морді».

Семенова не була антисеміткою, але загальні настрої якраз перед смертю Сталіна були такими, що загроза, здавалося, висіла в повітрі: всі боялися вскочити в халепу. Однак це відбувалося в другому за значенням місті країни! Дійсно, на той час я вже була достатньо дорослою, аби розуміти, що антисемітизм існував завжди, і що він існуватиме і надалі, хоча це не заважало мені таврувати ганьбою кожного антисеміта, який траплявся мені на шляху. Такої поведінки я дотримувалася все життя.

Андре Ґлюксман: Чи не могли б Ви мені пояснити, що означає для Вас бути єврейкою?

Олена Боннер: В молоді роки це для мене абсолютно нічого не означало. Але сьогодні я сказала б, що бути євреєм значить відчувати особисту відповідальність за свій народ. Таке бачення не припускає, що можна облишити своє єврейство заради того, аби віднайти іншу віру. Ті, хто поділяє таке переконання розглядають зміну віри як зраду. Вони зовсім не вимагають, аби всі євреї були віруючими: вони лише хочуть, щоб вони не приймали іншої релігії. І маю сказати, що ця думка мені близька. Хоча я абсолютний агностик, я не люблю євреїв, які переходять в православ'я або у католицтво, навіть якщо вони виправдовують свій перехід у цілком логічний спосіб. Бо для мене це ні більше, ні менше, як зрада двох тисяч років нашої історії, зрада пам'яті про всіх тих, хто загинув лише через те, що народився євреєм. Є межа, через яку євреї не повинні переступати. Це моє переконання.

Наведу Вам один приклад, який, безумовно, викличе дуже негативну реакцію щодо мене з боку євреїв, які прийняли іншу релігію. Впродовж багатьох років я працювала в пологовому будинку, у відділенні недоношених немовлят. У цьому відділенні відсоток покинутих дітей був значно вищим, ніж деінде. Особливо в ті часи, коли аборти були заборонені. Деякі матері годували дітей грудним молоком впродовж кількох днів, а потім підписували папери про відмову від дитини: тоді ми віддавали цих малюків до дитячих будинків або на усиновлення в нові родини. Формальним чином, звичайно, я ставилася до цих матерів, як до всіх, але в глибині душі, я їх не любила. Подібне почуття я маю до євреїв, котрі перейшли в іншу віру. Я можу їх слухати, вони розповідають мені свої одкровення... Але в глибині душі, я їх не люблю. Перехід єврея в іншу віру, якою б вона не була, і відмова від дитини, якими б не були причини такого вчинку, є для мене явищами одного порядку.

Андре Ґлюксман: Ваші слова змушують мене ніяковіти. Такі ж міркування я чув від віруючих євреїв, які звинувачували євреїв-агностиків в тому, що вони «покинули свою дитину», тобто свою віру.

Олена Боннер: Для мене єврей – це не Тора, і не релігійні ритуали. Аби визначити, що таке єврей, я весь час згадую один російський жарт: «Євреїв б'ють не по паспорту, а по морді». Це дуже лаконічно і дуже вірно. Хотіла б Вам розказати три історії, пов'язані з моїм сином, які певним чином можуть проілюструвати мої слова. Євреєм відчуваєш себе тоді, коли єврея бачать в тобі інші.

Двоє моїх дітей, Тетяна та Олексій, мають прізвище мого першого чоловіка, Семенова. Це прізвище – одне з найбільш російських і зустрічається в Росії частіше, ніж Іванов! Вони росли в комунальній квартирі. Тетяна частіше залишалася з бабусею, яка жила з нами, а Олексій багато грався з дітьми, що мешкали в нашій квартирі і в нашому будинку. Нарешті моя матір отримала свою власну квартиру. Коли вона займалася переїздом, я іноді просила свою табірну подругу, Цилю, побути з дітьми. Одного дня кілька приятелів Олексія взяли в облогу нашу квартиру. Вони почали грати у «полювання на євреїв». Циля пояснила Олексієві, що він не повинен грати в подібні ігри, бо він сам наполовину єврей. Того вечора, коли я приготувалася його купати у ванночці, він спитав: «Мама, а я єврей від голови до поясу чи від поясу до ніг?» Це був перший етап його національної свідомості... Треба знати, що коли хлопчики з нашого будинку збиралися разом у дворі, вони грали то в «наших проти фашистів», то в «наших проти євреїв».

Ось друга історія: коли Олексій мав десять чи одинадцять років, більш старші хлопці його класу, другорічники, почали ганятися за одним учнем, Фельдманом. Олексій відмовився брати участь в цій облаві. Хоча цей Фельдман зовсім не був його приятелем. Тоді, щоб помститися, вони побили Олексія так, що у нього була че-

репна травма. Трохи пізніше один з моїх друзів зробив Олексієві подарунок: боксерську грушу. І мій син почав тренуватися, б'ючи цю грушу і безупинно повторюючи: «Я їх всіх повбиваю, одного за одним». Якось, повертаючись додому, я помітила на всіх будинках, що оточували наш, папірці, на яких він написав великими літерами: «Я, Олексій Семенов, єврей». Він наклеїв ці листки на всіх будинках! Потім мене викликали до школи, де його вчителька, соромлячись, пояснила мені, що мій син поводиться дуже дивно. Він вимагав, щоб вона відмітила в його особовій справі, що він єврей! Окремо вона попросила мене заборонити йому розклеювати скрізь свої листочки, оскільки до неї з цього приводу вже заходив дільничний міліціонер... Насамкінець Олексій знайшов усіх, хто його побив того вечора, і всі стали його поважати. Тому що він не зрадив цього Фельдмана, який, повторюю, навіть не був одним з його приятелів і який навіть не став з ним приятелювати після всієї цієї історії.

На мою думку, тут йдеться про прекрасний урок, який всі євреї мали б засвоїти. Гадаю, що така модель – двір житлового будинку, хлопчаки, хулігани тощо – розповсюджується на величезну кількість людських стосунків. І в цьому суспільстві, яке функціонує згідно з цією ж моделлю, євреї повинні були б поводитися так, як мій син. Додам, що наслідком кожного прояву євреями своєї сили, парадоксальним чином, стає ослаблення антисемітизму. У 1967 році, під час Шестиденної війни, незважаючи на дуже сильний антисемітизм радянських людей, всі були вражені Ізраїлем, оскільки він виграв війну. Навіть п'янички, які пили біля пивного кіоску, аплодували: «Браво, євреї!» Я раптом подумала, що одне справжнє рішуче рішення демократичних країн Заходу, яке привело б до створення життєздатної палестинської держави, могло б припинити хвилю сучасного антисемітизму та антиамериканізму.

А тепер ще й третя історія. На вступних іспитах до університету під час реєстрації абітурієнтів розподіляли на кілька груп. В СРСР зазвичай записували всіх абітурієнтів-євреїв в одну групу, так щоб членам екзаменаційної комісії було легше дізнатись, кого засипати на екзамені. У Олексія була подружка зі школи, яка складала іспити тоді ж, коли й він. Після усного іспиту ця дівчина пішла до своїх приятелів. Члени «єврейської групи» якраз зібралися в класній кімнаті, готуючись до іспитів. А на дверях цієї кімнати вивісили список з їхніми іменами та прізвищами. Ця дівчина прочитала імена у списку, потім відчинила двері і спитала: «Скажіть, вони вас просто до Освенціму відвезуть, чи як?» Ця репліка стала культовою в їхньому дружньому колі...

Андре Ґлюксман: Чи ставали звичайні люди справжніми антисемітами під впливом нацистської пропаганди під час війни, а потім під впливом сталінської пропаганди наприкінці 1940-х років?

Олена Боннер: Всупереч сталінській політиці державного антисемітизму, яка в дещо пом'якшеній формі продовжувала існувати аж до закінчення радянського режиму, пересічні люди в Росії, здебільшого, не були антисемітами. Я розповім історію мого першого шлюбу. Мій перший чоловік, Іван Семенов, батько моїх дітей, Тетяни та Олексія, був росіянином. Це був інтелігент в першому поколінні, чиїх батьків було розкуркулено. Коли ми уже жили разом, настав час коли він представив мене своїм батькам – бо я вже була вагітна Танею! – він попередив їх, що я єврейка. А жили вони у передмісті Ленінграда. За столом батько Івана довго і дуже уважно на мене дивився, а потім сказав: «Ти диви, єврейка, а при тому гарна дівчина!»

Треба сказати, що я дуже любила Іванових батьків, а вони обожнювали моїх дітей, своїх онуків. Влітку Альоша проводив значну частину канікул у них, і вечорами дідусь виходив з ним. У великому дворі кілька старших чоловіків сідали на лави, теревенили. Дідусь мав звичай просити Альошу: «А ну, малий, заспівай нам пісеньку або розкажи віршик». Тоді Альоша, якому було два чи три роки, співав пісеньку, або читав віршик, а дідусь розчулено говорив: «Ось, чисте жиденя!» Найбільше мої діти, особливо Таня, любили тітку Нюру, сестру Івана, яка мешкала в селі. Вони любили їздити туди влітку. І тітка Нюра завжди питала: «Ну, коли ж ти вже привезеш до мене своїх малих єврейчиків?» Ані діти, ані я ніколи не бачили в такій поведінці, достатньо патріархальній, чогось такого, що видавалось би негативним; в цьому не було ніякого антисемітизму.

Щодо Івана, той факт, що він побрався з єврейкою, дозволив йому уникнути партійної бюрократичної кар'єри. З радянської точки зору, він мав чудову біографію: військовий медбрат, пройшов всю війну, вступив до партії на самому початку конфлікту.

Ми зустрілися в Медичному інституті, де ми обоє були у групі студентів – учасників війни. Коли ми одержали дипломи у 1954 році, Іван довідався, що його мають намір поставити керівником Служби охорони здоров’я Ленінграда. Його кілька разів викликали на співбесіди до Обласного комітету партії, і він не міг відмовитися від такої «честі». У моєму внутрішньому паспорті – який відповідає посвідченню особи – було позначено, що я – вірменка, а крім того, ветеран війни, отже, з цього боку не було жодних перешкод для призначення його на цю посаду. Але Іван не мав ніякого бажання працювати в адміністрації: він хотів присвятити себе дослідженням. Його характер був несумісний з цією посадою, оскільки він не любив керувати іншими. Одного дня після енного запрошення до обкому він повернувся додому, широко посміхаючись. «Що сталося? Ти погодився на посаду?» – запитала я у нього. «Зовсім навпаки. Я сказав їм, що ти – вірменка лише за паперами, а насправді ти – єврейка», – відповів він мені. Більше йому цієї роботи не пропонували. Як бачите, антисемітська політика не закінчилася разом зі смертю Сталіна.

Андре Ґлюксман: Яким був пік антисемітської пропаганди в післясталінський період?

Олена Боннер: Я добре пам’ятаю антиізраїльську пропаганду – офіційно вона вважалася «антисіоністською», але насправді була антисемітською. Вона з оскаженінням велася на сторінках радянської преси та під час обов’язкових зборів в університетах і на підприємствах – ці збори підживлювалися комсомольськими та партійними активістами в кінці 1960-х років, після Шестиденної війни, і в 1970-ті роки. Ця пропаганда, розповсюджувана «Правдой», стала в наші дні своєрідним кліше європейського та американського лівого руху. Потрібно сказати, що Андрій Дмитрович реагував на таку пропаганду досить болісно, так що дехто з його друзів вважав його «філосемітом». Одного разу наша родина навіть отримала прямі погрози з цього приводу.

Андре Ґлюксман: Це були погрози з боку КДБ?

Олена Боннер: Правду кажучи, ніколи не знаєш, звідки достеменно походить погроза. Ось вам історія. Восени 1973 року на Близькому Сході гриміла війна. Андрій дав інтерв’ю з цього приводу одному з західних видань. Він дуже чітко пояснив свою позицію: Ізраїль мав право не тільки існувати, а й існувати в непорушних межах. Він завжди мав таку позицію. На наступний день після публікації до нас без попередньої домовленості зайшов один чоловік. Він представився кореспондентом ліванської газети і попросив Андрія дати йому інтерв’ю. Андрій погодився, дещо легковажно. Він запропонував журналістові, аби той залишив запитання, а через дві години повернуся. Андрієві хотілося поміркувати над відповідями. Під час їхньої розмови я щось робила на кухні. Андрій сказав мені про цей візит лише тоді, коли ліванець пішов. Я захвилювалася: як ми можемо знати, чи це не провокація. За дві години журналіст повернувся, і інтерв’ю, доволі коротке, відбулося.

Через кілька днів хтось подзвонив у наші двері. Це були двоє чоловіків, які назвалися представниками «Чорного вересня»[4]. Вдома нас було троє: Андрій, я та Альоша, який закінчував тоді школу. Незвані гості заштовхнули нас до найближчої до входу кімнати, зачинили двері і почали вимагати від Андрія, аби той письмово відмовився від свого інтерв’ю, надрукованого в Лівані. Атмосфера була напруженою, тим більше, що у мене було враження, що Альоша от-от почне битися з цими людьми. Я була настільки зосереджена на тому, аби він не кинувся в бійку, що навіть неуважно стежила за тією розмовою, котра точилася між Андрієм та цими двома. Один з них не розкривав рота, але інший добре говорив російською. Я спитала у нього, де він навчився мови, і він відповів, що вчився в Університеті імені Лумумби[5]. Поки вони дискутували, хтось подзвонив у наші двері; тоді вони заштовхали нас у найдальшу від входу кімнату, і той, хто говорив російською пригрозив: «Так і знайте, ми попереджаємо лише один раз». Тоді я спитала: «Ну, що ви можете з нами зробити? Убити? Нам стільки разів загрожувала смерть». Але він відповів: «Навіщо ж вас вбивати? У вас нещодавно з’явився онук, чи не так?» І дійсно, Таня

[4] Терористична палестинська організація, яка особливо активно діяла у першій половині 1970-х років. Свої акції вона проводила за межами Близького Сходу. «Чорний вересень» відзначався високим рівнем дисципліни, конспірацією та професіоналізмом. Найбільш «відомою» операцією стало захоплення та убивство одинадцяти ізраїльських спортсменів під час Олімпіади в Мюнхені (1972 рік).

[5] Університет дружби народів імені Патріса Лумумби було засновано у Москві 1961 року, аби готувати кадри «демократичної» та прокомуністичної орієнтації для країн, що розвиваються. Цей університет існує і досі.

якраз народила хлопчика, це доводило, що вони були дуже добре поінформовані. Вимовивши цю погрозу, вони пішли геть.

Після їхнього зникнення ми помітили, що наш телефонний дріт перерізано. Андрій негайно відніс заяву до міліції. Ще через два дні нас викликали до міліцейської дільниці, де нам показали купу фотографій, аби ми могли впізнати бандитів. Там я зрозуміла, що це дуже важко, радше неможливо, впізнати на фото когось, кого погано знаєш. Ми не змогли знайти нікого. І нашу справу поклали в шухляду. Ми так ніколи і не дізналися, хто були ці люди, які намагалися примусити Андрія замовкнути. Однак через кілька днів ми отримали поштою, яку контролювало КДБ, листівку, надіслану з Бейруту, на якій стояв штамп ліванської пошти; там було написано російською: «Повторюємо: двічі ми не попереджаємо».

Незважаючи на цю погрозу, Андрій продовжував висловлюватись щодо ситуації на Близькому Сході, не змінюючи своєї позиції. Зокрема, він вважав, що ізраїльсько-палестинський конфлікт можна було б врегулювати, якби йому постійно не надавав нових сил радянський і комуністичний вплив і якби Захід зайняв тверду позицію щодо арабських країн, які мають достатньо коштів та територій, аби остаточно розмістити на них палестинських біженців, замість того, щоб впродовж десятиліть утримувати їх у таборах та фінансувати війни. Можливо, сьогодні його б затаврували як прибічника переміщення біженців...

Інший аспект цього конфлікту пов'язаний з нафтовою політикою західних країн. На цю тему Андрій написав статтю з показовою назвою «Ядерна енергетика та свобода Заходу». У цій статті, вперше опублікованій в середині 1970-х років, а потім повтореній кілька разів у різних виданнях, Сахаров стверджував, що поки Захід не звільниться від нафтової залежності від арабських країн і не навчиться використовувати альтернативні джерела енергії, його демократія зажди перебуватиме під загрозою. Під час нафтової кризи 1970-х років, він говорив, що якщо ця криза нічому не навчить Захід, він опиниться у безвихідному становищі і може попрощатися з демократією. Звичайно, на початку 1980-х років ми не могли уявити близький кінець Радянського Союзу. Однак, тоді СРСР почав постачати газ до Європи. І подібним чином Андрій стверджував, що країни, чия економіка стане залежною від радянського газу, наразяться на такий же політичний ризик.

Андре Ґлюксман: Зараз Німеччина купує російський газ і паливо, щоб забезпечити 35% своїх потреб. І хоча Росія не є тим самим, що Радянський Союз, така залежність явним чином робить європейські країни більш зговірливими щодо питань війни в Чечні і щодо замахів на демократію в Росії.

Олена Боннер: Щоб повернутись до проблеми Близького Сходу. Андрій вважав, що Захід є недостатньо послідовним у питаннях захисту Ізраїлю, тоді як саме створення ізраїльської держави було важливим елементом перемоги антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні. Для нього будь-яка загроза існуванню Ізраїлю, всяка загроза його цивільному населенню означала відступ по відношенню до перемоги над нацизмом. Андрій не терпів жодних проявів антисемітизму. У 1960-х роках він зокрема написав про *numerus clausus*[6] і про інші перешкоди, що поставали на шляху молодих радянських євреїв, які бажали отримати вищу освіту. У своїх «Спогадах» він пише про розмову, яку випадково почув в Центральному Комітеті партії. Це сталося одного разу, коли він чекав у приймальній одного високого посадовця. Цей чиновник обговорював зі своїм колегою довгострокові перспективи радянської політики на Близькому Сході і стверджував, що СРСР поставить Захід на коліна, завдячуючи нафті.

Андре Ґлюксман: Дивно і показово: брутальні гасла оскаженілої радянської пропаганди 1970-х років щодо сіонізму та американського імперіалізму, логіка яких була зрозумілою, збочення радянської епохи через тридцять років жадібно проковтнула прогресивна інтелігенція Заходу. Незважаючи на різницю у гостроті висловлювань, радянські люди, у своїй переважній більшості, не вірили тому, що друкувалося у газеті «Правда», тоді як західна публіка має тенденцію вірити своїй пресі.

Олена Боннер: Починаючи з 1970-х років, ми бачимо багато проарабських та пропалестинських публікацій у західній пресі, наприклад, в газеті «Нью-Йорк Таймс». Тоді у нас були друзі серед західних кореспондентів, акредитованих у Москві. То ж Андрій запитав якось одного з цих журналістів: «Як це сталося, що

[6] Секретні інструкції, які наказували ректорам вищих навчальних закладів максимально обмежувати прийом євреїв. Деякі наукові напрямки були для них абсолютно закриті. Прийняті наприкінці сталінської епохи, ці правила залишалися в силі аж до приходу до влади Михайла Горбачова.

«Нью-Йорк Таймс», така серйозна газета, друкує подібні статті?» І журналіст чесно відповів: «Потрібно дивитись, хто є фінансовими хазяями «Нью-Йорк Таймс»: у своїй більшості це арабські шейхи». І це нас вразило.

Візьміть приклад Джейн Фонда. Вона завжди мала ореол прогресивної кіноактриси, яка активно захищає права людини. Але одного дня ми почули її палке пропалестинське інтерв'ю, що вона дала західному радіо. Ми були дуже здивовані і навіть шоковані. Пізніше одна американська журналістка нам розповіла, що її чоловік – не знаю, чи досі триває цей шлюб – був великим акціонером, можна сказати менеджером однієї нафтової компанії. Захищаючи права палестинців, Джейн Фонда фактично допомагала бізнесу свого чоловіка!

Андре Ґлюксман: Знаєте, тут я не можу з Вами погодитись. Звичайно, гроші та зацікавлення відіграють свою роль, але це не головне. Ставлення громадян демократичних країн до євреїв є доволі специфічним. Це почуття відрізняється від арабського і навіть від сталінського антисемітизму: сутність його полягає в перешкоджанні чи остракізмі, які єврей сьогодні породжує. Мій особистий досвід антисемітизму почався з нацистського антисемітизму, оскільки зовсім малим я заледве уникнув депортації та смерті. Але мій усвідомлений досвід, мої рефлексії щодо цього починаються з повоєнного часу. А по тому прийшов найправдивіший досвід, навіть не-досвід, тобто мовчання і тиша довкола євреїв, які вижили в концентраційних таборах. Це мало ефект якогось загального остовпіння. Не треба було говорити про Аушвіц. Точніше, треба було виходити з тяжкого становища і робити так, щоб ті, хто звідти повернувся, про це не говорили.

Олена Боннер: То ж про єврейський Голокост у Франції мовчали так само, як і в Радянському Союзі. Але я хочу докопатися до глибин цього питання. Насправді, ця тема зажди була дуже особливою, радше навіть забороненою. Для початку візьмемо роман Леона Фейхтвангера «Єврей із Толедо». Слово «антисемітизм» тоді ще не було винайдено, але єврейські погроми в Європі уже відбувалися. Єврейська тема постійно присутня в історії європейської цивілізації впродовж двох останніх тисячоліть.

Андре Ґлюксман: Тим не менш, я думаю, що після війни ми стали свідками виникнення абсолютно нового явища. Коли Сартр

у 1947 році пише своє «Єврейське питання», він відразу стверджує, що взявся за роботу над цією книгою слідом за статтею, де викладав свої погляди на євреїв, надрукованій у «Леттр францез» – лівій газеті, – велика кількість читачів якої закидала йому вживання слова «єврей». Чи не було це роз'ятренням рани? Дивна якась сором'язливість благонадійних громадян! А ось інший приклад. Подивіться фільм Алена Ресне «Ніч і туман». Це дуже хороший фільм про того, хто вижив після перебування у концтаборі, і зокрема про Аушвіц. Проте слово «єврей» звучить там лише один раз, коли диктор непрямо згадує про долю одного студента, «єврея з Голландії». Одного серед стількох інших. Єдиний раз! Фантастична відмова від реальності...

Починаючи з 1968 року, знову починають вживати, я б сказав «зловживати», слово «єврей», але забороняється застосовувати його в деяких випадках. Так, коли декларують: «Аушвіц більше не повториться!», незрозуміло про що йдеться – це обіцянка, клятва чи, може, зобов'язання? Радше це – сигнал, твердження: сторінку перегорнуто, все закінчилося, Гітлер мертвий, і вся ця трагедія завершилася назавжди. Чи не так? Тепер застосовуються більш радикальні методи. Як той, яким користуються ті, хто все заперечує: «Все було надто перебільшено, не було газових камер, або вони були лише малесенькою деталлю з точки зору історії...» Існує також марксистський метод, більш заїжджений: в ім'я антирасизму євреї розчинені у всьому великому людстві, вони не існують як щось окреме, навіть якщо вони були знищені як такі... Коли я відвідав Аушвіц у комуністичній Польщі, ніби весь світ був представлений мені там бараками – по одному бараку на кожний європейський народ, – але жодної згадки не було про євреїв. Вони зникли, ніби за якимсь чаклунством, від них не залишилося й сліду. То остаточне вирішення проблеми знайдено? Мовчання вбивало їх вдруге. Потрібні були настійливі вимоги Ізраїлю впродовж десятиліть, аби нарешті повстав один символічний барак єврейським жертвам, яких було б чітко названо.

Олена Боннер: Я переконана в тому, що, незважаючи на жахіття Другої світової війни, попри Аушвіц і Бухенвальд, Європа ще цілком не звільнилася від антисемітизму. Просто антисеміти зрозуміли, що не слід відкрито показувати свої почуття. Але ці почуття завжди залишаються з ними. Це ніби генетична хвороба,

що виявляє себе, як тільки це стає можливим. Система політичної коректності і той факт, що Ізраїль мусить доводити свою твердість, навіть жорсткість, у трактуванні палестинської проблеми, дає такий бажаний привід антисемітизму виявляти себе відкрито. Я інтуїтивно відчуваю, що антисеміти радіють цій жорстокості Ізраїлю: єврейська держава повинна діяти таким чином, щоб протистояти тероризму, але вони тепер мають причини не приховувати свого антисемітизму.

Андре Ґлюксман: Безперечно, антисемітизм є явищем нескінченним. В усякому разі, в історії Заходу. Але, настоюю, після 1945 року він зазнав змін. Тепер принижується значення Аушвіца, варварства, якому немає ані назви, ані меж. І разом з тим відбувається «стирання» єврея, чийого імені, виявляється, не хочуть вимовляти, виказується бажання замінити термін якимись іншими словами.

У 1980-ті роки німецькі пацифісти, які активно виступали проти розміщення ракет «Першінг» в Європі, організували щось на зразок суду і назвали цю акцію «Нюрнберзький трибунал №2». Вирішено було засудити американські бомбардування німецьких міст під час Другої світової війни. «Прокурори» пояснювали, що дані бомбардування спровокували репресії і «остаточне вирішення» долі в'язнів Аушвіца. З точки зору історії, це було абсолютною брехнею, цілковито змішувало дати. Знищувальний антисемітизм виник задовго до масованих бомбардувань союзників. Проте, коли я намагався привернути їхню увагу до хронології, їм не було до цього ніякого діла; власні фантазії замінювали їм дійсність. Зважте на те, що серед цих «суддів» засідали також і радянські військові.

Олена Боннер: Рух проти розміщення ракет «Першінг» на території Європи був цілковито інспірований Радянським Союзом. Я знала лідерів цього руху, які приїжджали до Москви і приходили до нас в гості в період Перебудови, після нашого повернення з Горького. На нашій кухні, де ми всіх приймали, Андрій пояснював їм, що вони помилялися самі й обманювали інших людей. Деякі з них були патологічними антисемітами.

Андре Ґлюксман: Аби спростувати їхні наміри, я написав книжку «Сила запаморочення» (*La Force du Vertige*), якій вони присудили Премію нацистської та воєнної літератури. Я отримав право на герб, де моє ім'я прикрашається свастиками. І знову

йдеться про стирання єврея: пацифісти мали намір стати євреями Третьої світової війни, якщо американські ракети повинні ще раз спустошити Німеччину. Вони нарікали своїх дітей єврейськими іменами – Сара, Давид, – заступаючись за палестинських терористів. Це зовсім нова форма антисемітизму, бо ніколи нацисти не назвали б своїх дітей єврейськими іменами. І навпаки, ліві студенти засвідчували своє бажання жити в «гетто» і свідомо мали неохайний вигляд. Російські та французькі фільми про Другу світову війну показують нам німецьких вояків, які взимку миються під снігом; німець дбає про гігієну. У пацифістів навпаки: вони натягують на себе шкіру «брудного єврея».

Свята простота! Те, що трапилося, – не так страшно, могло бути значно гірше... І вже в недавній історії: правда ж Хіросіма була гіршою за Аушвіц? Посилання на Хіросіму дозволяло «врівноважувати» Аушвіц. Так відбувається знецінення страждань! Якщо Айнштайн, при всьому його миролюбстві, змусив Президента Рузвельта фінансувати створення атомної бомби, то сталося це тому, що він передчував наміри Гітлера, тому, що він знав про існування концтаборів – ще не було Аушвіца, але Дахау уже функціонував, – тому, що він передчував можливість зникнення людського роду.

Олена Боннер: Крім того, і це ніколи не беруть до уваги – це не моє відкриття, я посилаюся на Андрія, який професіонально займався створенням ядерної зброї, – що Хіросіма була страшною трагедією, але вона остаточно поставила крапку під убивством, яке забрало мільйони людських життів і продовжувалося стільки років. Якби війна продовжувалася, жертв було б значно більше, як серед цивільного японського населення, так і серед американських і радянських військових. Але преса весь час замовчує цей факт.

Я їздила до Хіросіми разом з Андрієм. Там зробили ярмарок, де торгують чим завгодно. Вся ця торгівля значками, прапорцями, авторучками не служить для увічнення пам'яті жертв, навпаки, це її кривдить. Ввечері місто сяє електричними ліхтариками, як на Різдво, і містом гуляють юрми туристів, вони відвідують піп-шоу, ходять на вечірки зі стриптизом. І вся ця гульня відбувається довкола будинку, який є символом знищеної Хіросіми.

Андре Ґлюксман: «Ярмарок», який Ви побачили в Хіросімі, слугує також для того, аби прикрити первинний гріх японського

імперіалізму, як примат Хіросіми почасти стирає німецьку відповідальність. І останньою дією улюбленої вистави фокусника стає твердження: потрібно, аби вчорашні жертви стали сьогоднішніми катами; так ізраїльтяни без розбору вбивали б палестинців – від малюка до старого, так само як Гітлер знищував євреїв. Така непорядність триває вже півстоліття. Подібно до того, що після 2001 року американців звинувачують в тому, що вони викликали теракт 11 вересня. Якщо манхеттенські хмарочоси впали, то це трапилось через американців... або через євреїв.

Олена Боннер: Подібну думку поділяє навіть частина американців. Трагедія 11 вересня сталася тому, що республіканці, так само як демократи, до певної міри захищали інтереси Ізраїлю. І саме ця політична помилка принесла нещастя американцям, викликавши гнів мусульманського світу.

Андре Ґлюксман: Не буває диму без вогню! Європейська реакція була такою ж, як американська. Повторення того, що було з євреями, які повернулися живими з концтаборів: так, вони пройшли крізь жахіття, але ж, певно, це було розплатою за щось інше. Треба, щоб жертва була винною, щоб невинним був я; таким чином, битимуть тільки її, а не мене.

Олена Боннер: Невдовзі після трагедії в Нью-Йорку одна моя давня подруга запросила мене і ще три подружні пари з університету до ресторану у Бостоні, аби відсвяткувати її ювілей. Два подружжя з цих трьох з запалом говорили, що Америка повинна розірвати стосунки з Ізраїлем, щоб з нею не трапилися інші нещастя. Я намагалася переконати їх у зворотному, що Сполучені Штати мусять захищати Ізраїль більш рішуче, ніж це було доти. Але вони залишалися глухими до моїх слів.

Андре Ґлюксман: Так само, як Ваші американці стверджували, що треба розірвати стосунки з Ізраїлем, аби врятувати Америку, багато європейців кажуть про те, що треба припинити стосунки з США, щоб захистити себе від тероризму. Це точно такий самий механізм. Йдеться про те, щоб мати змогу спати спокійно на поштивій відстані від біди. Така реакція втікача, реакція боягуза.

Олена Боннер: Це дуже небезпечна поведінка. Люди – або країни, такі як Франція чи Німеччина – гадають, що коли вони залишатимуться осторонь, то будуть цілими та неушкодженими, тоді як йдеться про універсальну небезпеку. Але коли мова йде

про антисемітизм, мені завжди буває важко збагнути, як він народився і як його викорінити.

Андре Ґлюксман: Я розрізняю три етапи європейського антисемітизму: релігійний християнський антисемітизм; націонал-расистський антисемітизм XIX і XX століть, який був скоріше політичним; і новий жорсткий антисемітизм, який можна назвати культурним. Спільною точкою для всіх трьох випадків є сприйняття єврея як такої істоти, котра псує життя іншим. Впродовж всієї історії в нееврейських суспільствах єврей відігравав роль третього зайвого, ворога веселощів та розваг; він був у вищій мірі втіленням чужинця. Проте антисемітизм не обмежується ненавистю до прибульців, це явище універсальне. Завжди і всюди расизм був таким явищем, коли одні вважали себе кращими за інших. Ескімоси, взагалі-то дуже мирні люди, представників сусідніх племен вважали «тваринами».

Єврей є особливим джерелом перешкод. У християнському світі він втілює протилежність Благої Вісті, залишаючись вірним Старому Завіту. Месія не прийшов; чи прийде Він колись? В західноєвропейських країнах XIX століття християнство більше не є панівною релігією. Християнська релігія поступається релігії політичній. На зміну Богові приходить Нація–Держава, яку німецькі мислителі називають «органічним» суспільством. З точки зору «органічного» суспільства і з точки зору злиття народу та держави – французької або німецької нації, – єврей порушував гармонію, він був скрізь, він не знав кордонів; в очах осілих народів він був «особою без громадянства», апатридом. Євреї були ще більш скандальними, ніж цигани з їхніми кибитками. Єврей був втіленням всього, що переходить межі та кордони: гроші та людські блага блукають по світу (Ротшильд), ідеї також не тримаються одного місця (згадайте Фрейда), навіть естетика та почуття розповсюджуються євреями казна-де (взяти хоча б Пруста, а пізніше – Голлівуд). Єврей представляв майбутнє Європи перед очима тих націй, які принципово хотіли бути націоналістичними та закритими. Як наслідок, єврея розглядали як зрадника, котрий має владу, як сумнівного пішака п'ятої колони.

Зараз ми переживаємо третій етап – навіть якщо попередні упередження ще зберігаються. Якщо серед християн вже немає місця звинуваченням на зразок: «Вони вбили Христа!», то серед

вірних Корану єврей залишається невірним. Для націоналістів він залишається закордонним агентом. У передових країнах новий антисемітизм робить єврея вигнанцем суспільства, оскільки сама пам'ять служить доказом того, що історія не закінчилася, що минулі катастрофи людства ще можуть повернутися, і що ми живемо не в найкращі часи.

Після падіння Берлінської стіни Захід в цілому почав мріяти про кінець Історії. Американці, нажахані манхеттенськими терактами, так само, як ізраїльтяни, яким постійно загрожує загибель, доводять, наскільки людське існування може наражатися на ризик, наскільки непередбачуваним стає життя. У нас сучасний антисемітизм вважає за краще розбити термометр, ніж вилікувати світ від хаосу. Безумна думка відносно того, що достатньо, аби євреї залишили Близький Схід, тобто щоб Ізраїль припинив своє існування, і тоді «арабський світ» заживе у повній гармонії з самим собою і рештою людства, є прикладом дуже заідеологізованої і дуже небезпечної наївності. Знищити Ізраїль зовсім не означає умиротворити конфлікт, це лише загострить ситуацію, оскільки велике протистояння не розділяє арабів та євреїв. Це протистояння насправді стосується всього, що розмежовує реакційні кола в арабському світі та демократію.

Олена Боннер: Це здається справедливим, але мені хотілося б зробити уточнення. В останні десятиріччя антисемітизм не виступає як якесь окреме явище, він радше є варіацією на тему антиамериканізму, який невпинно поширюється в Європі, і зокрема у Франції, після закінчення Другої світової війни. З одного боку, Європа жила під американським захистом, завдяки Сполученим Штатам вона перебудувалася після війни, а з іншого боку, в ній значно зросли антиамериканські настрої. Антисемітизм сьогодення є невід'ємною частиною патологічного антиамериканізму. Ці два явища навіть важко аналізувати окремо.

Андре Ґлюксман: Зв'язок між ними закладався в більш далекому минулому – читання творів Достоєвського, який був антисемітом, є в даному випадку дуже повчальним і показовим. Єврей виступає носієм Просвітництва, вільного руху ідей, благ і т. ін. в тих країнах, де це не сприймається так легко, в хитких суспільствах, що чіпляються за давні традиції, але весь час збиваються з ходи. Так було, наприклад, в Німеччині XVIII та в Росії XIX сторіччя. Німці виступали проти культурного французького та англійського імперіалізму, а росіянам дошкуляло культурне засилля Західної Європи. А в наші дні мусульманські фундаменталісти протестують проти Уолл-Стріту чи Голівуда, але дуже часто, виступаючи проти цих ворогів, вони мають на увазі саме євреїв. Адже ці люди їздять, де їм заманеться, і, хочуть вони цього чи ні, часто сприймаються як квінтесенція Заходу.

Візьмемо для прикладу ту ж таки заяву прем'єр-міністра Малайзії, про яку вже йшлося. Чому він утверджує антисемітизм? Очевидно, тому що в його країні мешкає небагато євреїв, які не можуть представляти якоїсь загрози для місцевої влади. Я більш-менш знаю Малайзію, я перебував там, аби допомагати «людям на човнах». Там мешкають дві основні етнічні групи – малайці, які складають більшість населення, та китайці, що становлять близько 40% жителів. Дуже динамічні китайці примушують працювати місцеву економіку, але практично залишаються вигнанцями країни – для них існує квота при вступі до університетів, вони виключені з політичного життя, їх не можуть взяти в армію чи на службу в поліції. Навіть в економіці потрібно, щоб індустріальні або комерційні компанії очолювали малайці, які насправді є лише підставними фігурами. Держава знаходиться виключно в руках малайців, економікою управляють китайці. Думаю, що Махатхір у своїй декларації щодо євреїв насправді несвідомим чином виступив проти китайців. То чи не відіграють там китайці роль євреїв? Конкретна занепокоєність прем'єра, торкаючись зростаючої могутності китайців, обернулася на абстрактну ненависть до євреїв. Так було зручніше.

Олена Боннер: Не можу дискутувати відносно несвідомості або підсвідомості колишнього малайського прем'єр-міністра. Однак мені здається, що його промова була адресована до зовнішнього світу, і в першу чергу до мусульманського, за межами Малайзії, і що в ній був певний присмак антиамериканізму. Висновок Махатхіра був дуже повчальним: він закликав мусульманський світ навчитися працювати так, як євреї, здобувати освіту, як це роблять євреї, підіймати загальний рівень науки, технологій, продукції. Як тут можна не розчути антиамериканського подуву, бо ж, дійсно, інвектива скерована проти західного єврейства, особливо американського, що розглядається як носій технологічного

прогресу. Взагалі це нагадує мені знамените гасло Хрущова: «Наздогнати і випередити Америку!»

Андре Ґлюксман: Звичайно, це тому, що тамтешнє суспільство готове вбратися у західний одяг, готове з великою швидкістю озахіднитися, але в той же час це дискредитуватиме всі структури, якими опікується влада. Китайці, так само, як євреї в інших місцях, сприймаються таким собі троянським конем глобалізації, що порушує суспільний спокій. Ваше порівняння з хрущовським гаслом є цілком слушним.

Олена Боннер: Чи не вперше мусульманський лідер представив конкретну позитивну програму. Так само, як колись Бутрос Галі[7] представив Генеральній Асамблеї ООН програму миру, Махатхір на форумі Організації ісламської конференції подав орієнтири мусульманському світу. У цій програмі міститься побажання зберігати традиційні національні особливості, завойовуючи світову гегемонію. Якщо антиглобалісти засуджують уніполярний світ з американським домінуванням, Махатхір, прямо цього не говорячи, казав про перспективи уніполярного ісламського світу. Але західна преса не оцінила його слів належним чином, інтерпретуючи їх як суто антисемітський жарт. Однак антисемітизм був лише зовнішньою оболонкою, їхній зміст був значно глибшим. Насправді це – мусульманська антизахідна програма, виголошена з неабиякою різкістю. І це саме те, що от-от може статися в світі.

Андре Ґлюксман: Ви маєте рацію, роблячи наголос на кінцівку виступу Махатхіра, але я особисто вбачаю в цьому лише повторення дуже старої програми. З часів Петра Великого існує прагнення запозичити у Заходу те, що дає йому таку силу: його управління, організацію збройних сил, арсеналів та верфей, його технічне забезпечення промисловості, його податкову систему і так далі. Логіка Петра Великого і логіка Махатхіра співпадають, незважаючи на взаємну віддаленість епох. Важливим є те, чого вони обидва не намагаються запозичити, а саме – демократичного духу. Без зайвого клопоту модернізувати права людини – саме це є спільною програмою для Петра Великого і Махатхіра. Але це стосується також нацистської Німеччини, імперіалістичної Японії, радянської та путінської Росії, Китая… Слід забрати у Заходу те, що складає його матеріальну могутність, але уникати питання, пов'язаного з правами людини і всім, що з цього випливає, уникати того, що є його духовною силою.

[7] Генеральний секретар ООН з 1992 по 1996 рр.

Олена Боннер: Дуже слушне визначення. Вочевидь, це є головною метою. А Ізраїль та антисемітизм – тільки її зовнішні прояви. Це нагадує мені старе гасло чорносотенців: «Бий жидів, рятуй Росію!»[8] Це було ясно і просто. Сьогодні це гасло можна було б дещо переробити: «Бий жидів, рятуй світ!»

Андре Ґлюксман: Це гасло відродилося в Дурбані: «Один єврей, одна куля!»[9]

Олена Боннер: Тільки подумати, це була міжнародна конференція неурядових організацій, яка проходила під гаслом захисту прав людини! Я погано розумію, як так сталося, що євреї повинні бути виключені зі списку народів, стати народом, до якого більше не застосовуються права людини.

Андре Ґлюксман: Вони були ніби представниками дестабілізуючого Заходу. Ось так їх називали в Дурбані.

Олена Боннер: На мою думку, ця програма насправді є ще гіршою та небезпечнішою. Адже тут йдеться про те, аби отримати від Заходу його могутність, зруйнувати його, а не лише відгородитися від решти світу. Це ленінська програма: відібрати у Заходу мотузку, аби нею його задушити.

Андре Ґлюксман: Проект цей є повним протиріч: потрібно вирвати з рук Заходу всі його багатства, всі його засоби до набуття багатств, аби в кінцевому рахунку відгородитися від нього і, якщо можливо, зруйнувати його. Офіційно в Дурбані розглядали проблему рабства. Йшлося про велику програму його універсального відображення… Але тут відбулася показова підміна. Звичайно, рабство є проблемою планетарного масштабу, проблемою загаль-

[8] Загальна назва різних крайніх правих рухів, що виникли як реакція на першу російську революцію 1905–1907 років. Пропагуючи антисемітизм, вони виступали організаторами численних погромів.

[9] Гасло демонстрантів в Дурбані (Південна Африка), які скандували його біля місця, де проходила Всесвітня конференція з боротьби проти расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості (2001 рік), коли Ізраїль піддавався особливим нападкам і був названий расистською державою.

ноісторичною. Воно існує скрізь і зароджується ще на зорі людства. Візьмемо торгівлю чорношкірими, на що завжди була скерована увага. В Африці вожді племен та місцеві царки збирали, а потім продавали як рабів полонених з ворожих племен. Це була їхня військова здобич. Щодо головних работоргівців, то вони у більшості були арабами, навіть якщо покупцями ставали європейці. Хитрість Дурбану полягала в тому, аби всю відповідальність перекласти на плечі Заходу, і безапеляційно ствердити монополію білих, чому б не євреїв, щодо торгівлі африканцями.

Олена Боннер: А євреї брали участь у работоргівлі?

Андре Ґлюксман: Я цього не знаю. Впродовж кількох століть ця міжнародна торгівля залишалася виключно арабською. Потім, завдяки розвитку флоту, французи, голландці, англійці долучилися до цієї справи. Мешканці Заходу використовували рабів, але вони були далеко не самі. В Дурбані їх визнали єдиними відповідальними. І, як наслідок, коли ганьбою таврують Європу або Америку, то конкретно мають на увазі Ізраїль. Чудовий спосіб зробити себе невинним! Але в Дурбані не йшлося про те, аби аналізувати власні помилки.

Олена Боннер: Все це дійсно так, але коли розмірковуєш над проблемою глобального мусульманського тиску, то логічним чином приходиш до страшних висновків. Я навіть сама з себе сміялася, коли у мене вперше промайнула ця думка: Захід повинен покінчити з ідеологією відкритого суспільства.

Андре Ґлюксман: Чому?

Олена Боннер: Тому що ідеологія відкритого суспільства по своїй суті тісно пов’язана з ідеологією прав людини і базується на тій ідеї, що ми, західні країни, є багатшими, більш культурними, маємо кращу медицину; а відтак ми маємо трансформувати решту людства, «підтягти» інших до нашого рівня. Але на практиці фактично створюються американські табори, які пристосовуються до потоку мусульман та інших осіб, що походять зі Сходу. Європа продовжує заповнюватись мусульманами. Вони вже складають 10% французького населення. Передбачається, що у Франції через чверть століття 40% молоді складатимуть мусульмани. Ми стаємо свідками етнічних змін населення західних країн. Це результат ідеології відкритого суспільства. Та чи можемо ми поглинути так багато людей з іншими моральними цінностями? В

цьому криється небезпека для західної цивілізації! Розумію, що я кажу жахливі речі, а втім…

Андре Ґлюксман: Я розумію Вашу занепокоєність, але ми не можемо відвернутися від фундаментальних підвалин нашої цивілізації, яка залишається найгіршою, за виключенням всіх інших, принаймні до сьогодні: з часів Стародавньої Греції ми живемо у відкритому суспільстві, це – умова нашої свободи. Я вбачаю, що Ваша позиція виглядає аж надто капітулянтською. Не слід думати, що саме іслам завойовує нас; насправді відбувається якраз протилежне. Якщо ісламісти, перебуваючи в стані трансу, блукають серед своїх марень та фантазій, то відбувається це через те, що саме вони переживають кризу. Щоб бути лаконічним, скажу, що світ озахіднюється. Він озахіднюється дуже швидко; і не так, як думали марксисти, не через заводи, не через робітничий клас, а, перш за все, через зброю та ідеологію. В’єтнамські комуністи слугують нам красномовним прикладом: вони не запозичили у Заходу його фабрики чи його сільськогосподарські машини, вони скористалися його гвинтівкою, його гарматою, його ротатором, його листівками, його вмінням мобілізувати і навіть марксизмом-ленінізмом, і, зробивши все це, вони озахіднилися, тобто вони покинули свої традиції, свої звичаї та нерухому вічність, в якій доти існували. Так само відбувається і з іншими народами: вони озахіднюються проти Заходу і самим Заходом. Звідси виникає основна альтернатива, яка постає перед усіма, бо озахіднюватися можна двояко: чи то запозичуючи будь-яку форму фашизму, червоного, зеленого або чорного, чи то обираючи складний шлях демократії.

Олена Боннер: Якщо вже проводити паралель з В’єтнамом, то потрібно принаймні взяти до уваги той факт, що саме В’єтнам здобув перемогу. І переміг він не тільки завдяки силі свого переконання та фанатизму, а й завдяки наполегливій пропаганді проти війни у В’єтнамі, завдяки процесу моральної корупції, спрямованої проти Сполучених Штатів, які підривали західну мораль. В ідеологічному плані це нагадує те, що відбувається сьогодні по відношенню до Ізраїлю.

Але В’єтнам пережив ще й іншу трагедію, що залишилася майже непоміченою громадською думкою Заходу: це тисячі «людей на човнах», які тікали від комуністичного режима і гинули в морі. За малим виключенням – я маю на увазі Вас і Ваших фран-

цузьких друзів, – гуманістичний Захід залишив їх практично без допомоги. Я часто думаю, що якби колись біда торкнулася Ізраїлю, реакція міжнародної спільноти була б приблизно такою ж самою.

Андре Ґлюксман: Так, в'єтнамські комуністи перемогли, просто в'єтнамський народ програв. Звичайно, я поділяю Ваші побоювання. Якщо потроху залишаєш без допомоги кавказців, «людей на човнах», народ тутсі в Руанді, то можна сказати, що готуєшся кинути напризволяще також і Ізраїль. Коли я разом з Ароном, Сартром, Кушнером готувався до порятунку «людей на човнах», мені довелося виступати в Страсбурзі перед аудиторією, що складалася виключно з євреїв Ельзасу. Тоді єврейська спільнота, яка відігравала велику роль в житті Страсбурга, палко відгукнулася на наші заклики. Вона була готова повторити для «людей на човнах» те, що зробила для алжирських євреїв, котрі висаджувалися у Франції: допомогти їм облаштуватися, знайти для них роботу, надати їм житло, і т. ін. Вони навіть міркували над безумним проектом викупити величезний пакетбот «Франція», аби вислати його в Китайське море… І це був не жарт, а вияв тривоги: якщо полишити цих людей в біді, то рано чи пізно подібне нещастя може трапитися і з нами.

Олена Боннер: Як Ви вважаєте, чи бажання вигнати євреїв означає готовність принести в жертву і сам Ізраїль?

Андре Ґлюксман: Я сказав би так: бажання видалити євреїв є бажанням позбутися всього, що втілюють євреї, і перш за все нагадування про можливість Катастрофи для решти людства. Думка, що Аушвіц залишається для євреїв, вже не є очевидною: після Голокосту траплялися прояви іншого геноциду. Отже, якщо євреї скажуть нам, що все можливо – і може бути навіть гірше, – то краще вже вигнати їх взагалі. І тут не йдеться про якийсь расизм в біологічному чи релігійному сенсі цього терміну, мова лише про те, аби позбутися того, хто приносить погані новини.

Олена Боннер: Я тільки хотіла б додати ще один пункт, який здається мені дуже важливим. За всім сучасним антисемітизмом та антисіонізмом стоять величезні гроші: звичайно, це насамперед арабські нафтові долари, але також і гроші американців та європейців, якізацікавлені в тому, аби збагатитися за рахунок арабської нафти. На кону мільярди.

Андре Ґлюксман: Розглянемо термін «сіонізм». Він більше не означає того, що означав, коли виникав: світський рух, метою якого була побудова єврейської держави на землі Сіону. Однак, більшість людей, котрі називають себе сіоністами сьогодні, мешкають за кордоном, вони залишаються в діаспорі, свідомо обрали для себе життя в Європі, Росії чи Америці і не бажають повертатися до Ізраїлю. Такі сіоністи насправді не є сіоністами у первинному значенні цього слова. Їх сприймають як сіоністів просто тому, що вони стверджують, що Держава Ізраїль має право на існування.

Антисіоністи, однак, не є антисемітами. Єврей, який жартує з приводу долі Ізраїлю, є прийнятним для антисіоніста, тоді як гітлерівці не допускали найменшої краплини єврейської крові, їм було абсолютно байдуже, що євреї могли казати чи думати. Сучасний антисіоніст займає позицію, котра базується на ідеології, а зовсім не на расових питаннях. Це ясно. Він поставився б несхвально до того, якби Ізраїль зник з мапи світу. Для нього перша війна проти Саддама Хусейна для порятунку Кувейту була законною, але він вважає, що захист Ізраїлю є справою незаконною. Антисіоніст «спить, стоячи». Йому потрібно, аби все було добре, щоб не було ніяких перешкод для радощів, щоб ніщо не затьмарювало загального щастя. І таким чином антисіоніст перетворюється на антисеміта!

Олена Боннер: В якомусь сенсі єврея починають терпіти, коли він перестає підтримувати Ізраїль. Чи не думаєте Ви, що сьогодні стирання єврейської ідентичності відбувається паралельно з бажанням знищити Ізраїль?

Андре Ґлюксман: Антисеміт нового ґатунку – тобто, той, хто вбачає в євреях носіїв поганих новин – підживлює антисемітів минулих часів. Минуле пробуджується теперішнім – як на Балканах, де посткомуністичний режим Мілошевича відродив старі форми міжетнічної дикості. Сьогодення примушує спливти на поверхню вчорашнє. Ті, хто вдається до актів вандалізму, щодо синагог або єврейських цвинтарів у Франції, виявляють антисемітизм номер один (євреї є невірними) і антисемітизм номер два (євреї – космополіти). Третій антисемітизм не існує в «чистій» формі, він виявляє два інші та додає до них своє бажання перебувати в спокої.

Олена Боннер: З цих наших бесід стає зрозуміло, що наші суспільства є вкрай боязкими. Вони не вдаються до розгляду дійсних проблем, вони вважають за краще вдягнути на себе шори, аби нічого такого не бачити. І, можливо, мешканці Заходу відрізняються від ізраїльтян саме тим, що ізраїльтяни не є боягузами.

Андре Ґлюксман: Тут складніше. Під час терористичних ісламістських актів у Франції населення не запанікувало. Я б утримався від розмов про боягузтво. Зазначу лише, що, коли все йде добре, ніяка сміливість не напрошується. Щасливі народи можуть оповідати тільки про якісь маленькі негаразди. Однак, коли немає сенсу виявляти сміливість, вона слабшає… Грецький театр, а саме Аристофан, насміхається над цими спокійними суспільствами, які вірять, що можна встановити вічний мир. Але інколи ці народи прокидаються, і тоді раптом їхня сміливість може здивувати. Залишається додати, що зараз Європа перебуває ніби в міхурі і пливе кудись в цілковитій апатії. Вона нагадує «Вишневий сад» Чехова, де кожен базікає і ходить туди-сюди довкола свого приватного, недоторканого, не бажаючи чути ударів сокири, які долинають ззовні, і знищують дерева, провіщаючи таким чином кінець світу.

Олена Боннер: Я повертаюся до антисемітизму. Ми зробили висновок, що теперішній антисемітизм дуже відрізняється від середньовічного і навіть від антисемітизму XIX та XX століть. Ви підкреслили, що сучасний антисемітизм, як в мусульманських країнах, так і на Заході, є рухом, котрий скерований проти євреїв тільки ззовні. Глибинним чином такий антисемітизм спрямований проти Заходу, проти його системи цінностей та моралі, проти гуманізму і поваги до людського життя, які притаманні Сполученим Штатам і Європі, всупереч усім катаклізмам, які ці країни пережили і в яких вони брали участь. Але ні американці, ані європейці цього не розуміють: антиєврейський бік сучасного антисемітизму є не чим іншим, як приманкою, котра має привабити маси до руйнівної ідеології.

Андре Ґлюксман: Це можна сказати простіше: коли вбивають євреїв, знищують Захід.

Олена Боннер: Найдивніше те, що деякі мешканці Заходу легко клюють на приманку антисемітизму, не розуміючи, що вчиняючи так, вони виступають проти себе самих. Що можна зробити в такій ситуації? Особисто я почуваюся песимісткою. І потім, хто

ми такі? Захисники прав людини. Гуманісти… В нашій силі тільки повторювати весь час одне й те ж саме, пояснювати те, що відбувається…

Андре Ґлюксман: Як я уже розповідав, у мене були довгі і гарячі дискусії з німецькими пацифістами у 1980-ті роки. В той час молоді німці ще були тавровані Голокостом і відчували себе відповідальними за своїх батьків, які стояли між ними та злочинами нацизму. Я ставив їм одне дуже просте запитання: «Уявіть собі, що в період повстання у Варшавському гетто ви мали б у себе атомну зброю. Якби повсталі попросили у вас цю зброю, аби стримати своїх катів, щоб ви зробили?» Вони не насмілилися відповісти, що відмовляють жертвам у праві захищатися.

На цьому дискусія не закінчилася. Я продовжив її з Йошкою Фішером, керівником Зеленої партії, зупинившись на Сребрениці[10]. Так, він був пацифістом. Так, він був антиамериканістом. Так, він був супротивником будь-якої війни, і т. ін. Але ще більше він був проти «остаточного вирішення». Коли по телебаченню показали генерала Младіча, який займався сортуванням цивільного населення, щоб посилати людей на смерть, Йошка почав згадувати переповнені вагони, що приходили до Аушвіца, і сортування на рампі. Він тоді сказав мені: «Я – пацифіст і антиамериканіст, але якщо американці введуть туди збройні сили і зупинять цю різанину, вони матимуть рацію, і ми повинні будемо їм допомагати».

Олена Боннер: Щодо цього, головною думкою статті Андрія «Небезпека термоядерної війни, відкритий лист до доктора Сіднея Дрелла» було те, що потрібно розмістити «Першинги» за будь-яку ціну, оскільки було вкрай необхідно, щоб Захід володів «розмінною монетою» в своїх переговорах з радянською стороною. Словом, без «Першингів» не було б мирних угод.

Хотіла б розповісти Вам про один епізод з нашого родинного життя. Це було перед нашим засланням до Горького. В той час траплялося, що іноземці інколи могли приїжджати до Радянського Союзу. Відома співачка та активістка боротьби за мир Джоан

[10] В липні 1995 року армія боснійських сербів під командуванням генерала Ратко Младіча окупувала Сребреницю (місто, де в основному проживало мусульманське населення Боснії) і вчинив убивство 8000 мусульманських чоловіків та хлопчиків. 30 000 жінок та малих дітей було депортовано з міста.

Баез приїхала до Москви і прийшла до нас у гості. Ми обідали разом у нашій кухні. Під час обіду Джоан виголосила пристрасний заклик за пацифізм. І раптом Андрій зрозумів, що вона була переконана в тому, що він цілковито поділяє її думку. Тоді він пояснив їй, що не є безумовним пацифістом і вважає, що іноді сила є необхідною для самозахисту і навіть, за деяких обставин, для того, аби нападати першим. І уявіть собі, що бідна Джоан Баез вибухнула сльозами: Сахаров не був пацифістом!

Андре Ґлюксман: Як зауважував Клаузевіц, війна – це робота у невизначеності, її ведуть в тумані, і кожен припускається силисиленної помилок. Але існують необхідні війни. Зупинити масові убивства – обов'язок. Повалення тиранії не завжди необхідне, особливо якщо, на нещастя, той, хто приходить на зміну поваленому режиму, виявляється ще гіршим. Тут потрібний не дух хрестового походу, а медичне втручання. Щось подібне до хірургічної операції, коли лікар ампутує палець, аби врятувати ногу, або ампутує ногу, щоб врятувати життя.

Пацифісти роблять помилку, постулюючи, що всі війни однакові. Ми знаємо війни тотальні і тоталітарні, які не відрізняють озброєних бійців від цивільних. Так поводиться російська армія в Чечні. Ми також знаємо бійців, які намагаються уникнути гіршого, обмежити збитки мирного населення. Так поводять себе союзники в Афганістані.

Ізраїльський посадовець, заступник міністра, розказував про складність подібного обмеження. «Одного дня, – говорив він, – ми визначили ціль, це були важливі збори палестинських терористичних організацій. Це була справжнісінька головоломка. Ціль знаходилася в густонаселеній зоні. Тож ми обстріляли її снарядами малого калібру, що було цілком недоречно. В результаті ми не зачепили цивільних, але ж і убивць ми не знищили. Все треба було робити знову».

Олена Боннер: Коли хтось каже, що Ізраїль провадить нацистську політику по відношенню до палестинців, це звучить безглуздо, оскільки тут глибоко відрізняються між собою не тільки методи воєнних операцій, а й ідеології. Гітлер хотів не лише війни, він, крім того, бажав поголівного знищення євреїв, циган, а пізніше і інших народів, зокрема слов'янських. Отже, порівняння тут немає жодного сенсу. І зовсім не тому, що Гітлер, ведучи свої війни,

став справжнім символом варварства (ще й до нього було багато подібних військових вождів), а тому, що він хотів ліквідувати цілі мирні народи.

Андре Ґлюксман: Дійсно, таке порівняння з Гітлером, спрощення цієї жахливої постаті, ставить його в один ряд з іншими військовими командувачами. Не так давно у мене відбувався щодо цього жвавий обмін думками з німецьким філософом Слотердайком. Він тоді вразив мене такими словами: «Але ж навіщо ти допомагаєш чеченцям? Ти прекрасно знаєш, що так чи інакше ситуація зміниться. Сьогодні чеченців гноблять росіяни, але якщо колись вони здобудуть незалежність, всі ці озброєні типи стануть есесівцями, і їхніми заручниками стане власне населення. Ізраїль це доводить!» Ось так! Для нього нацистська Німеччина була всього тільки мілітаристською системою, що не відрізнялася від інших.

Олена Боннер: Я б так сказала: якщо вже так необхідно порівнювати когось з Гітлером, то скоріше це – Путін, оскільки його генерали дозволяють собі діяти і поводитися неприпустимим чином. Пам'ятаєте генерала Шаманова[11], який на питання «Що робити з чеченськими дітьми?» відповів: «Треба їх вбити. Бо завтра вони стануть бойовиками». Це справжня гітлерівська позиція.

Андре Ґлюксман: Це ідеологія геноциду. Так само було в Руанді. Коли гуту почали вбивати тутсі в 1994 році, вони казали, що цього разу не потрібно потурати. Вони згадали, що колись, у 1959 році, вже починали масові вбивства тутсі, але залишали живими вагітних жінок. І ось результат: тутсі живі. Отже, слід починати роботу знову, не роблячи виключення для жінок та дітей, навіть в материнській утробі.

Олена Боннер: Мені здається, що залишається один аспект, який ми ще недостатньо проаналізували: це новий антисемітизм, який базується на антиамериканізмі й на ідеях, котрі називають «лівими», але які насправді не мають нічого спільного з класичними лівими ідеями (марксизмом, соціалізмом, вимогами соціальної справедливості тощо). Сьогодні дуже важко відрізнити лівих від правих з точки зору їхніх моральних принципів…

---

[11] Командуючий 58-ї російської армії, основної бойової сили в Другій Чеченській війні.

Андре Ґлюксман: Я поділяю думку більшості дисидентів щодо терористів-смертників, щодо тероризму, який водночас з'явився на Манхеттені, у палестинців та у тамільських тигрів… Люди, які жили на радянському просторі, розуміють це краще. Вони були свідками виникнення тероризму без кордонів, створеного і розповсюдженого від Москви до Східної Німеччини під керівництвом КДБ. З іншого боку, в західних країнах люди мають тенденцію применшувати релігійний фанатизм. Ті, хто мешкав у Радянському Союзі, знають, що тероризм і новий антисемітизм, який його підживлює, не обмежуються кордонами мусульманського світу, а мандрують світом і виявляють себе під різноманітними гаслами та прапорами.

Олена Боннер: Я часто писала, що тероризм – будь-де в світі – створювався і підживлювався Радянським Союзом. Але ніхто не хотів цього визнавати. Навіть в Ізраїлі Щаранський[12] сказав мені одного дня, що зберіг з Росією добрі стосунки і що не слід ворушити старих історій. Для кожної дитини важливо знати, які груди її вигодували; так само не треба забувати, що сучасний тероризм є творінням Радянського Союзу та його сателітів.

Андре Ґлюксман: Камуфлюючись під антисіонізм, західний антисемітизм в основному походить від крайніх правих рухів, від крайніх правих фашистських або подібних їм угруповань. Радянський Союз подав приклад, першим виплекавши цю ідеологію під виглядом свого ворожого ставлення до американського імперіалізму.

Олена Боннер: Як я уже сказала, міжнародне співтовариство застосовує до проблем расизму і тероризму подвійні стандарти: деяким країнам вибачають все, а іншим – нічого. Такий підхід є вкрай небезпечним. Він ідеологічно та морально роззброює справедливу боротьбу, яка ведеться в світі проти тероризму. Через подібний підхід боротьба проти тероризму втрачає свою ефективність. Однак критерії, за якими судять про дотримання або недотримання прав людини, повинні бути непорушними. Міжнародна військова допомога була виправдана у випадках з Іраком

[12] Натан Щаранський, колишній дисидент і відмовник, у 1977 році був засуджений на тринадцять років ув'язнення за «державну зраду». У 1986 році його обміняли на радянського шпигуна. В Ізраїлі Щаранський обіймав міністерські посади.

та Югославією, як це мало б бути виправдано у випадку з Росією, коли б міжнародне співтовариство прийшло на допомогу чеченському цивільному населенню.

Стандарти мають застосовуватися однакові для всіх. Оскільки, якщо міжнародний трибунал судить Мілошевича, але залишає на свободі всіх інших злочинців, здатних на геноцид, то в усьому світі послаблюється саме захист прав людини. Не слід забувати, що Декларація про права людини, підписана майже всіма державами світу, є універсальною. На жаль, держави намагаються принести в жертву таку універсальність в ім'я своїх власних інтересів. Сьогодні правозахисники, поборники відстоювання прав людини і міжнародне співтовариство в цілому повинні відповісти на таке питання: що ми захищаємо – права людини чи права держав? Для мене очевидним є те, що права людини мали б стати пріоритетними…

Андре Ґлюксман: Я сказав би те ж саме, але іншими словами. Гадаю, що сьогодні існує протистояння між свободою індивідууму і суверенітетом держави (тобто вирішальною владою держав). Як Ви зазначили, Всесвітня декларація прав людини вступає в протиріччя з абсолютним суверенітетом держав. Коли у 1948 році Декларація проголошувалась в Женеві, французький юрист Рене Кассен, який багато працював над її укладанням, згадав сумнозвісний виступ проти Німеччини Гітлера, який мав місце в Лізі націй у 1933 році. В цій доповіді йшлося про ганебне ставлення до євреїв, католиків, пацифістів та комуністів. Геббельс від імені Німеччини зауважив тоді, що кожна держава є суверенною і керує своїми підданими, як вона вважає за потрібне: «Вугляр – господар у своєму домі».

Кассен у 1948 році підкреслив, що знехтувавши правами людини у 1933 році (а відтак і правами німця), ми зібрали п'ятдесят мільйонів загиблих. Це ж питання стоїть перед нами і сьогодні: чи повинен суверенітет держави дотримуватись абсолютним чином? Чи не є важливішою свобода людини? Поясню. Антиколоніальні війни велися в ім'я прав народів розпоряджатися собою. В той же час це право було потрактоване як право керівників розпоряджатися своїми народами. Саме в ім'я поваги до національного суверенітету міжнародне співтовариство погодилося з убивствами в

Камбоджі та Руанді. У 2003 році, коли почалося друге вторгнення до Іраку, Франція, Німеччина, Росія, Китай, Лівія, Сирія та інші посилалися на суверенітет іракської держави, тобто Саддама Хусейна, тоді як він був винним у мільйонах жертв. Незаперечний відступ від Декларації 1948 року.

Олена Боннер: Хочу нагадати, що коли держава порушує права свого населення, це суперечить не тільки Женевській Декларації. У 1975 році, на конференції в Гельсінкі іншою угодою, що була прийнята тридцятьма п'ятьма країнами, було передбачено, що захист прав людини є всесвітньою справою[13]. Наскільки я знаю, ця угода досі має силу. Серед країн, які її прийняли, деякі були достатньо сильними, аби зобов'язати інші країни дотримуватися пунктів її тексту. На жаль, ніхто про це не піклується, і дуже рідко ми бачимо випадки, коли б одна держава здійснювала дипломатичний тиск на іншу, заохочуючи її поважати права людини. Європарламент і Рада Європи, члени яких прийняли цю угоду, зовсім про це не дбають.

Андре Ґлюксман: Так, це велике боягузтво. Наші демократичні країни здійснюють на Путіна тиск ще менший, ніж вони його здійснювали на Брежнєва. Що виглядає парадоксальним, коли думаєш про могутність СРСР. Вже в період Холодної війни, завдяки ядерному залякуванню, для обох таборів, що протистояли один одному, мир був важливішим від свободи, навіть тоді, коли їхнім гаслом було «Мир і Свобода». Дисиденти нагадують про їхню нерозривність, стверджуючи, що без свободи не буде миру, а буде, в кращому разі, рівновага сил, притому завжди небезпечна. Третій пункт щодо прав людини Гельсінської угоди також було визнано, але першість залишалася за контролем над озброєнням. Це називалося «мирне співіснування». Пріоритет було віддано миру! Кожен табір вирішував питання свободи або відсутності свободи на свій власний розсуд.

[13] Угоди, підписані тридцятьма п'ятьма державами, в тому числі СРСР і США, в серпні 1975 року. Країни, що підписали угоди, домовилися про дотримання таких принципів: невтручання у внутрішні справи інших держав, право на самовизначення народів (які обирають свій політичний режим), недоторканість кордонів, що встановилися після Другої світової війни, і гарантування захисту прав людини (вільне переміщення, свобода преси тощо).

Коли Радянська імперія розвалилася, зберігся той же порядок пріоритетів. Західні держави, які вже мали відносну безпеку, свободу, здобувши половину поневоленої Європи, відмовлялися від трьох четвертей решти планети. Здавалося, що останню сторінку в історії Холодної війни було перегорнуто, тоді заговорили про «конфлікти низької інтенсивності». Цей концепт застосовували для найрізноманітніших ситуацій. Геноцид в Руанді, етнічна чистка в Югославії чи в Грузії, всі інші конфлікти 1990-х років вимірювали, виходячи саме з цього критерію. Що ж означало словосполучення «низька інтенсивність»? Це те, що дозволяло знищення цілого народу, як це трапилося в Руанді, без втручання Вашингтона чи Брюсселю, які вважали, що подібнії дії не стали викликом світовому порядку.

Олена Боннер: Поняття «конфлікт низької інтенсивності» – квінтесенція лицемірства та егоїзму.

Андре Ґлюксман: 11 вересня 2001 року ми дізналися, що конфлікти «низької інтенсивності», які відбуваються на «околицях» світу, насправді є вирішальними для безпеки метрополій. Свобода афганських жінок, опір талібам, перемога Массуда[14] (убитого терористами) були б необхідними для безпеки Нью-Йорка. Впродовж Холодної війни, як і впродовж десяти років після неї, примат миру над свободою був гнітючим. І саме це було величезною стратегічною помилкою. 11 вересня 2001 року відкрило очі багатьом стратегам: мир і безпека безпосередньо залежать від свободи. Ніколи не буде миру без свободи. Права людини не є моральним доповненням душі, вони є вимогою здорового глузду.

Олена Боннер: Звичайно ж, дехто казатиме відносно всього, про що ми ведемо бесіду, що саме Ізраїль зневажає права палестинців і таким чином являє собою загрозу миру, що саме Ізраїль є агресором… Це дуже легковажна позиція. Настільки легковажна, що відкриває шлях до нехтування правами людини в усьому світі.

Андре Ґлюксман: Існує два способи, обидва досить непрості, для утримання від такої ситуації; вони самі себе кусають за хвіст. Або Ізраїль є агресором внаслідок самого факту свого існування

[14] Ахмад Шах Массуд (1953–2001 рр.), командуючий афганським «Північним Альянсом» і керівник ісламської армії, яка чинила опір радянській армії, а потім боролася проти режиму талібів.

– не може бути єврейської і західної держави на Близькому Сході, – тоді йому відмовлено у праві на життя. Або Ізраїль нападає, оскільки сам захищає себе від агресорів, і в цьому випадку також, відмовляючи йому у праві захищатися, йому відмовляють у праві більш-менш тривалого існування.

Олена Боннер: У 1977 році палестинські терористи, що проникли на територію Ізраїлю через Ліван, підірвали ізраїльський шкільний автобус, і десятки дітей тоді загинули. Ізраїль у відповідь бомбардував території, прилеглі до ліванського кордону. Ці бомбардування зачепили один табір біженців. Андрій тоді написав, що така відповідь була надмірно жорстокою. Але, з іншого боку, а що можна було зробити? Коли починають вдаватися до сили, дуже складно зберегти мир… А якби ще й «миротворці» були дійсно нейтральними й ефективними! Але і так добре видно, що ООН виступає на боці Палестини! В цьому епізоді поведінка ООН є ні більше, ні менше, як провокація. Такі «миротворці» непотрібні, тому що вони в односторонньому порядку стають на бік палестинців. Сьогодні ізраїльсько-палестинський конфлікт ще більш ускладнюється через поведінку Сполучених Штатів, які намагаються заручитися підтримкою нових союзників, втім, дуже сумнівних. США зраджують Ізраїль та його право на мирне існування. Фактично, квартет – Сполучені Штати, Росія, Євросоюз і ООН – не сподівається на реальне встановлення миру в регіоні, він вдається до чистої агітації, яка має на меті переконати міжнародну громадську думку, що ними ведуться дійсні пошуки вирішення проблем, що накопичилися на Близькому Сході. Сьогодні Сполучені Штати прагнуть отримати якомога більше союзників, не розуміючи наскільки ілюзорними є ці союзи. І в ім'я саме таких союзів вони приносять в жертву права людини. Навіть така країна, як Туреччина, не може бути щирим союзником Сполучених Штатів. Американська адміністрація відмовилася від принципів, які проводили три чи чотири попередники Джорджа Буша молодшого – як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. І слід зазначити, що досягнуті американською адміністрацією результати є більш ніж посередніми. Витрати американців на війну стають дедалі більшими, але ці інвестиції не можуть збільшуватися нескінченно…

Андре Ґлюксман: Я не буду таким же оптимістом, як Ви, стосовно попередників Джорджа Буша молодшого. При Клінтоні Північна Корея могла водночас морити голодом власне населення і будувати ракети. Це коштувало два, а може й три мільйони людських життів.

Олена Боннер: Справді. Корейська проблема пов'язана з тим фактом, що світ довгий час був і залишається поділеним на зони впливу. І для американців Північна Корея традиційно належала до зони радянського впливу. Ще з Корейської війни 1950-х років американці залишили цю частину планети Радянському Союзу, а після розпаду СРСР – Росії. Як наслідок, вони не розуміли те, що відбувалося у Північній Кореї, і не відчували ніякого занепокоєння щодо того, що робили з північнокорейським народом.

Андре Ґлюксман: Голод в Кореї, геноцид в Руанді, етнічна чистка в Югославії і в Абхазії, війни на Кавказі… все це не викликає занепокоєння у великого світу. І тим не менш, 11 вересня помітили, що зв'язок між Кабулом та Нью-Йорком є безпосереднім.

Натомість, я є більшим оптимістом, ніж Ви, щодо майбутнього. 11 вересня стало початком повернення до тями: свобода на околицях світу є головною умовою миру в метрополіях. Типовим прикладом цього є Саудівська Аравія, яка після 1945 року була безумовним союзником Сполучених Штатів. Але оскільки представники Саудівської Аравії були аж надто причетні до підготовки та втілення терористичних акцій 11 вересня, американське керівництво усвідомило, що воно помилилося відносно своєї політики на Близькому Сході і що воно не повинно було беззаперечно підтримувати корумповані та реакційні режими.

Олена Боннер: Для американців це стало дуже показовим і конкретним уроком. Тепер принаймні вони не думають, що залежність від саудівської нафти є настільки великою, і гадають, що їхні зв'язки з цією країною є, і, боюся, будуть ще довгий час дуже неоднозначними. Американці значно збільшили свої військові витрати; однак, на мою думку, краще було б спрямувати фінансування на пошуки альтернативних джерел енергії. На жаль, вони нічого не роблять для того, щоб позбавитися від своєї енергетичної залежності.

Андре Ґлюксман: Повернімося до того, що Ви говорили сто-

совно права Ізраїлю захищатися. Доведено, що правильно сприйнята війна проти тероризму є продовженням боротьби за права людини іншими засобами, більш жорстокими, як сказав би Клаузевіц. Це передбачає самообмеження війни проти тероризму, аби втрати серед мирного населення були зведені до мінімуму, а прав людини дотримувались би максимально. Але те, що легко сказати, важко втілити на практиці. Американці намагалися зробити це в Іраку і в Афганістані. Їм не завжди це вдавалося.

Олена Боннер: Більше того, суспільна думка має великий вплив на американські військові операції. Армія й американські керівники постійно прислухаються до того, що думають люди. І в цьому сенсі демонстрації проти війни в Іраку є корисними. Тоді як в Росії та армії, і Президентові, й адміністрації абсолютно байдуже, як ставиться громадська думка до їхніх дій. І ніби рикошетом, російське суспільство виявляє абсолютну байдужість до війни і до всього, що робить влада. Громадянське суспільство не підштовхує державу до зміни своєї політики. Наприклад, в Росії практично не існує антивоєнного руху. Таке відчуження, що існує між суспільством і владою, у великій мірі є спадком тоталітаризму. Саме це явище потрібно брати до уваги, аби зрозуміти сучасну Росію.

Андре Ґлюксман: Тут слід дещо зазначити. Перш за все, величезну хоробрість незалежних журналістів – в першому ряду яких стоїть Анна Політковська[15], котра, ризикуючи життям, в Чечні насмілюється видавати репортажі серед вогню та крові. Так само і хоробрість колишніх в'язнів ГУЛАГу, серед яких Сергій Ковальов та Андрій Миронов, котрі здійснювали ризиковані подорожі до зруйнованого Грозного, де чинять опір прекрасні жінки, такі як Наталія Естемірова[16] чи адвокат Лідія Юсупова. Всі вони ризикують життям не лише заради чеченців, які стають жертвами, а й заради «честі Росії». У вашій країні є великі люди.

Олена Боннер: Я хотіла б дещо додати відносно терористів-смертників. За винятком самих терористичних організацій, ніхто відкрито не погоджується зі скоєними смертниками терактами.

[15] Журналістку та правозахисника Анну Політковську було вбито в Москві 7 жовтня 2006 року.

[16] Правозахисника Наталію Естемірову було вбито в липні 2009 року в Чечні. Убивць досі не знайдено.

Але ж світове співтовариство заплющує очі на те, що відбувається у палестинських школах та університетах. Я уважно читала шкільні програми, які мені передавали, і мушу констатувати, що з шестирічного віку палестинські діти знають, що хороший єврей – це мертвий єврей. Чи не кожного дня ми бачимо палестинських дітей і підлітків, які жбурляють каміння у військових та їхні машини. Солдати не стріляють в дітей. Якщо когось з них вбивають, це трапляється через нещасний випадок. Але ж ці діти, які кидаються камінням, є красномовним свідченням того, що цей конфлікт ставатиме дедалі жорстокішим. Бо нові покоління від наймолодшого віку просякнуті ненавистю до євреїв. Проте Дитячий Фонд ООН ніколи нічого не говорив про втягнення дітей у насильство в Палестині. Це включення у насильство є злочином проти людства! Я все питаю себе, чому ж цей Фонд мовчить. Кожен може любити або ненавидіти євреїв – як приватна особа. Але суспільство не повинно відкрито погоджуватися з юдофобією, мерзенним почуттям.

Андре Ґлюксман: Коли Ви наполягаєте на маніхейському вихованні, яке отримують палестинські діти, у Вас говорить досвід. Ми пригадуємо Павлика Морозова і подібних дітей, які, поводячись як справжні ленінці, видавали своїх батьків. У тридцяті роки, при Сталіні, ці хлопчаки вели свої сім'ї до міліцейських відділків, а потім їх возвеличували і вважали зразками радянської молоді. Виховання роботів-руйнівників є рисою, притаманною тоталітарним режимам. У випадку Палестини, безумовно, на тому ж тлі ми простежуємо виховання терористів-смертників.

А ще є антисемітизм багатого мешканця Заходу, котрий піддається паніці, тікає від свого ж страху і робить висновок, що якщо терористи-смертники існують, то відбувається це тому, що їхні жертви самі штовхають їх на злочин. Отже, караул, американці! Бийте євреїв! Не помічатимемо потягу до смерті, схваленого нігілістами. А отже, сховаємо голови в пісок, аби не бачити загрози, що нависає над усіма.

Олена Боннер: І справді, страх є родючим підґрунтям для виникнення антисемітизма та антиамериканізма, що процвітають на Заході. Але люди, які бояться, або люди, які відчувають, сказати б, «генетичний» антисемітизм, є нечутливими до аргументів логіки. Зайве вести з ними розумні розмови. Всякий прояв ірраціо-

нального страху – запаморочення, клаустрофобія тощо – не можна перемогти раціональною аргументацією. Звичайно, можна порадити цим людям звернутися до психоаналітиків… але і тоді цього буде не досить. Мені здається, що жорсткі соціальні рамки мають завадити проявам такого ірраціонального страху. Якщо ти хочеш бути заляканим антисемітом, це твоя справа, але тільки в своїй кімнаті! Так само ми йдемо до туалету, аби вдовольнити свої потреби, ми ж не робимо цього на очах у всіх. Суспільство не повинно дозволяти розгулятися повені цих страхів у публічному просторі. Ми вже і так переступили через багато заборон.

Спробуємо не переступати цього табу. І я не бачу іншого ефективного засобу боротьби з антисемітизмом.

Андре Ґлюксман: Після Аушвіцу антисемітські почуття не зникли, але цивілізовані люди оспівували їх у туалетах, як Ви кажете. Як же так вийшло, що заборони знову зняли? Щодо антиамериканізму, то відчуження відчувало багато людей. Але після 11 вересня воно стає ще більшим. Це ніби якийсь танець. Перший крок: ми всі відчули себе ціллю манхеттенських літаків-убивць. Кожен міг опинитися серед жертв. Газета «Монд» надрукувала матеріал під таким заголовком: «Ми всі американці». Спонтанне почуття співчуття та особливої тривоги, яке поділяла величезна кількість людей. Другий крок: багато хто, навпаки, утвердився усвоєму антиамериканізмі.

Досить прозора таємниця: коли друг каже про те, що він тяжкохворий, що він згасає від раку або від СНІДу, спонтанним чином ставиш себе на його місце. Співчуваєш йому, намагаєшся якось допомогти… Але дуже скоро, поміркувавши, приходиш до іншої думки: це ж він, а не я; це ж його справа – не моя; він так багато пив, зловживав шкідливими звичками; у нього і батьки хворі; він же гомосексуаліст, він такий пригнічений… саме через це він приречений. Ми боїмося, і це нормально, бо хвороба подібна терористові-смертнику – вона вселяє страх. А буває ще важче, ми боїмося свого страху і звинувачуємо. У випадку тероризму ми звинувачуємо євреїв або американців: ці мерзотники лякають нас більше, ніж ті, хто закладає бомби. Я не кажу, що це раціональна позиція, а й цілком ірраціональною її не можна назвати; це позиція самогубця. Хіба не в тому ж дусі ми звинувачували переможців війни 1914–1918 років – французів, англійців, американців, – що вони відповідальні за появу Гітлера? Класичний антисемітизм є, по-перше, убивчим, а по-друге – саморуйнівним. Сьогоднішній західний антисіонізм є принципово самовбивчим і ризиковані операції залишає божевільним.

Гадаю, що манхеттенська криза стала потрясінням для всього цивілізованого світу. У 1929 році, після Чорної неділі на Уолл-Стріт, люди втратили свої статки і в прямому розумінні були у стані душевного розладу. У 2001 році люди втратили гарантію безпеки. Найбільш захищена країна, найбагатша держава, на яку ніхто не нападав від 1812 року, раптом стала жертвою. Паніка на кораблі! Декотрі почали шукати цапа-відбувайла і відразу ж знаходили, він був завжди одним й тим самим: імперіалізм і євреї. *Bring the usual suspects!* (Під підозрою завжди одні й ті самі.)

Олена Боннер: Я не порівнювала б крах 1929 року з терористичними акціями 2001-го. Але погоджуюся з Вами в тому сенсі, що й досі серед білого дня антисемітизм впродовж вже половини століття ховається у туалетах. Народи Європи й Америки заколисує ілюзія, що покинувши Ізраїль напризволяще, вони знову віднайдуть свою безпеку. Проте це – ніщо інше, як міраж! Добре відомо, що тільки люди з психічними захворюваннями створюють ілюзорний світ, аби жити в ньому. А це означає, що мільйони осіб в усьому світі є психічнохворими.

Андре Ґлюксман: Для цього колективного недоумства можна придумати більш красиву назву: «Вишневий сад».

Олена Боннер: Гарна метафора. Але ілюзії цих чеховських персонажів були небезпечними лише для їхнього суспільного класу в царській Росії. Тоді як сучасна ілюзія безпеки, ілюзія, що веде до нового спалаху антисемітизму, ненависті до Ізраїлю, антиамериканізму, притаманна всім соціальним прошаркам і розповсюджується на весь світ. Ця ілюзія небезпечна для всієї нашої цивілізації.

Резюмуючи свою позицію, я хочу лише повторити, що неможливо боротися проти антисемітизму, антиамериканізму і т. ін. лише раціональним чином. Треба окреслити межі, але, власне кажучи, я не зовсім знаю, як це зробити. Підхоплюючи Вашу метафору «Вишневого саду», гадаю, що всюди люди хочуть заховатися у цю безпечну антисемітську нішу. Незважаючи на те, бідні вони чи багаті. Дуже типовим є те, що євреї також йдуть на

це, масово і дуже часто першими. Це нагадує поведінку євреїв у 1942 році, коли вже почали розуміти, що саме відбувається у концентраційних таборах. Більшість з них не бажала цьому вірити. Візьміть мешканців гетто балтійських країн чи України: коли розвідники Руху опору повідомили їм, що Аушвіц – це табір знищення, вони відмовилися в це повірити. І коли нацисти їх туди відвозили, вони бажали думати у своїй переважній більшості, що їх просто везуть на нове місце. Це була величезна помилка єврейської спільноти. Врешті єдине гетто, гетто Варшави, вдалося до повстання. Це – один з найменш відомих і найменш зрозумілих моментів Голокосту. Але майбутній голокост не торкнеться самих тільки євреїв. Проте цього не розуміють ані в Білому Домі, ані в Європарламенті, ані в державних канцеляріях світу. Новий голокост буде тотальним.

Андре Ґлюксман: По пам'яті наведу дві цитати. Перша з Паскаля: мати політичну владу – це все одно, що «управляти божевільнею». Друга цитата з Канта: управляти значить «керувати демонами». Ні той, ні інший не вважали, що подібна спроба є неможливою.

Олена Боннер: Хочу додати одне суто медичне спостереження. Психічнохворий може мати на інших великий вплив. Якщо, з тієї чи іншої причини, психічнохворий починає хвилюватися, він дуже швидко вводить інших пацієнтів притулку в такий же стан. Ажитація розповсюджується серед інших, ніби пожежа; тож потрібно ізолювати цього розхвильованого хворого якомога скоріше. Страх, що нині поширюється в сучасних країнах, є таким же заразним, як це хворобливе збудження. Дев'ять осіб з десяти в наших країнах дуже легко піддаються впливам і миттєво підхоплюють вірус паніки.

Можу розповісти Вам дещо особисте. Аби захистити свій медичний диплом, я вивчала всі галузі медицини, перш ніж отримала потрібну мені спеціалізацію. В тому числі я вивчала також і психіатрію. Впродовж місяця я стажувалася в психіатричній лікарні. У мене не було страху перед такими медичними спеціальностями, як гінекологія або проктологія, але мушу зізнатися, що робота з психічнохворими людьми викликала у мене побоювання. Кожний контакт був для мене чимось на зразок подолання себе. І

цього остраху я не приховувала. Мені не вдавалося збагнути стан хворих, які, безумовно, страждали, а інколи страшенно страждали, від удаваного, ілюзорного болю. Робота з подібними хворими викликала в мене не співчуття, а страх. Ірраціональна і незрозуміла істота мене лякала.

А від себе я подарую Вам цитату з Пушкіна:

Не дай мне Бог сойти с ума –
Нет, легче посох и сума…

Частина друга

У ПРОДОВЖЕННЯ ДІАЛОГУ

РОСІЯ: МОДЕРНІЗУВАТИ ЧИ ЦИВІЛІЗУВАТИ?

Бесіда з Андре Ґлюксманом[1]

Галина Аккерман: *Ви надрукували велику кількість статей та інших творів, присвячених Росії. Саме про цю країну я і хотіла б Вас розпитати. Почнемо з основного питання: як Ви думаєте, чи добре розуміють західні політичні діячі, що відбувається в Росії? Чи відповідає реальності той образ, який вони собі створили?*

Андре Ґлюксман: В жодному разі. Заручники нового російського міражу, представники нашої правлячої еліти, живуть в світі своїх фантазій. Подивіться, кому до вподоби Володимир Путін: це ті лідери, хто схвалював вторгнення до Іраку – я, зокрема, думаю про Сильвіо Берлусконі та про Тоні Блера, – всякий, хто був серед «антинепримиренних», такі як Жак Ширак, чи Герхард Шрьодер, сперечаються за привілей запросити російського Президента на свої вілли або вирушити до Санкт-Петербурга та Москви, щоб аплодувати новому кантору демократії, хай навіть на горах чеченських трупів. Такий образ Росії, котра безповоротно крокує вірним шляхом, аж ніяк не відповідає дійсності. Недавній український підйом мав би занепокоїти тих, хто погано чує. Під час Помаранчевої революції Путін не міг контролювати ані ситуації, ані своєї мови. Він, забувши про скромність, втручався у справи держави, про незалежність якої забув. Його союзники – представники місцевої мафії – правили завдяки державній брехні

[1] Бесіду було опубліковано в *Politique internationale*, № 106 за 2006 рік.

та підкиданню виборчих бюлетенів до урн, залишалося тільки ліквідувати журналістів та опозиціонерів чи то за допомогою ножа, чи то за допомогою отрути.

Окупувавши Кремль, він не робить таємниці зі свого бажання знову відтворити Російську імперію, свою «зону впливу», принаймні в межах «слов'янського блоку». Він більше не приховує своєї зневаги до елементарних правил проведення виборчих акцій. Його нудить при думці про права людини (заради самореклами він вдягає на себе «колоніальну каску», гадаючи, що виглядає при цьому великим демократом). Зненацька збитий з пантелику українським опором, він по-радянському таврує «атлантичну змову». Чи варто згадувати дослівно його різкі антиамериканські та антиєвропейські випади. Так само і його попереднє «ліберальне» віросповідання. Путін належить до номенклатури, яка після сімдесяти років комуністичного володарювання та після десяти років посткомуністичного грабунку більше ні у що не вірить: його апаратники мало піклуються про правду; слова для них нічого не варті. Йдеться не про те, щоб переконати, а про те, щоб перемогти, всі засоби виявляються добрими для того, аби зберегти їхню владу і, якщо можливо, ще збільшити її. Кожна поразка списується на чиюсь недоброзичливість, а не на власне засліплення.

Російський Президент щойно засудив «перманентну революцію», яка поклала край режиму Мілошевича в Белграді, а потім маріонетковим демократіям в Грузії та Україні. Таким чином, ми маємо справу з дуже тривалим явищем, яке почалося з дисидентського руху 1960-х років, було продовжено Празькою весною 1968 року, боротьбою «Солідарності» у 1980-ті роки, падінням Берлінської стіни і повільною та болючою демократизацією Центральної Європи. Зрозуміло, що Кремль не виказує жодної поваги послідовній революції в ім'я свободи. Ще більш дивною виглядає постійна хитрість Євросоюзу, який намагається приховати антитоталітарний рух, котрий хвилює європейський континент ось уже майже півстоліття. Саме той рух, проти якого виступає Путін, для критики видобуваючи зі свого кадебістського словника вираз «перманентна революція».

Галина Аккерман: *Це загравання з Росією дійсно виглядає дивним. Економічно ця країна аж ніяк не перебуває на передньому краї прогресу; тобто ця країна не є більше такою вже могутньою.*

Безумовно, Росія має велику військову силу, але водночас йдеться про цивілізовану державу, яка ніколи не дозволить собі розв'язати ядерну війну. Виходячи з цього, як Ви можете пояснити західний консенсус щодо Росії?

Андре Ґлюксман: Росія – це не СРСР, але вона все ж таки залишається великою державою. Економічно вона вже не намагається «наздогнати і випередити Америку». Єдина утопія, якою Путін намагається засліпити своїх громадян, це досягти нинішнього рівня Португалії… через п'ятнадцять років. В ідеологічному плані Росія втратила свій ореол і вже не втілює собою «щасливого майбутнього». Однак «Велика сімка», до честі Путіна, долучила його до свого столу, і тепер ми говоримо про «Велику вісімку». Це є доказом того, що сьогодні впливовість і сила не зводяться до суто економічної продуктивності і «духовного» випромінювання. Настав час для переосмислення того, що називають «силою» і «співвідношенням сили».

Галина Аккерман: *Чи вважаєте Ви, що Росія по праву займає місце у «Великій вісімці»?*

Андре Ґлюксман: Так. Росія має бути там, оскільки вона є тризовим втіленням фантастичної влади «всесвітньої неприємності». *По-перше*, вона має в своєму розпорядженні другий за обсягом ядерний арсенал світу. Путін нагадав про це 16 листопада 2004 року, стверджуючи, що може виробляти таке ядерне озброєння на універсальних носіях, проти якого немає захисту, його не може зупинити жоден антиядерний щит. І ніхто не ставить цього під сумнів. Навіть самі Сполучені Штати ніколи не вірили в те, що їхній протиракетний щит ладен захистити від російського нападу. Цей щит було задумано як захист Америки від ядерної зброї значно меншої сили. То чому ж Путін знову почав розмахувати своїми ракетами? Якщо ми подивимось у календар, все стане зрозумілим: 21 листопада, всього через п'ять днів після його погрозливої заяви, відбувся другий тур президентських виборів в Україні. Ціною нечуваного шахрайства про-путінський кандидат мав перемогти. Москва ніби хотіла сказати: «Руки геть від мого заднього двору!» Нагадування про російську військову міць повинно було заохотити західні держави відмовитись від будь-яких переглядів результатів цих пародійних виборів. Таким чином Кремль бажав освятити свою зону впливу. Тільки протест самих українців завадив здійсненню цього експеримента з залякування. Якщо ядерна загроза зуміла нав'язати Заходу мовчання щодо долі маленької Чечні, то подібний метод не спрацював в тому, що стосується України, країни з населенням у п'ятдесят мільйонів мешканців, чия територія перевищує територію Франції.

По-друге, Росія є другим продавцем зброї на планеті, і вона залюбки продає її, кому захоче. Вона забезпечила здатність Ірана виготовляти і запускати ядерну зброю. Крім того, вона більш-менш непрямим чином виступає покровителькою Північної Кореї. Вона підтримувала Саддама Хусейна аж до повалення його режиму, віддаючи за нього свої голоси в Раді безпеки і надаючи йому військову допомогу (радники, протитанкові ракети, електронне обладнання). І якщо згадати поняття «вісь Зла», запропоноване свого часу Джорджем Бушем, можна помітити, що Росія почасти пов'язана або пов'язувалася з цими державами-головорізами.

По-третє, Росія має в своєму розпорядженні інші стратегічні ресурси: нафту і газ. І ще дещо. Володимир Путін дуже своєчасно нагадав європейцям: «Ніколи не забувайте, що російська енергія є енергією християнською». Що мало ясно означати, що Росія пропонує замінити Саудівську Аравію (читайте – весь Близький Схід), як постачальника вуглеводню на Захід. Країни Центральної Європи, котрі щойно приєдналися до Євросоюзу, вже на 80 чи 90% залежать від Росії щодо енергії. І більше третини газу та нафти, які споживає Німеччина, надходить з Росії. В цьому немає нічого невинного: дарма нічого не дається. Росія постачає вуглеводень, в якому Захід має потребу, натомість Захід не наважується зробити жодного зауваження, а часто навіть схиляється перед Кремлем.

І от, коли починаєш складати ці три фактори, починаєш розуміти, що Росія володіє величезною силою. Вона не може створювати, але завжди має здатність заблокувати, паралізувати і зруйнувати, яка аж ніяк не зменшилася відколи впала Берлінська стіна. Навпаки, факт, що Росія деідологізується – це означає, що її еліта, здається, вже не вірить ані в комунізм, ані в пролетарський інтернаціоналізм, – підсилює її здатність до створення неприємностей. Вона закрита для всілякої критики. На Заході весь час повторюється лейтмотивом: «Не треба принижувати Росію…»

Галина Аккерман: *Ви зобразили дуже похмуру картину, на якій Росію представлено практично як справжнього шантажиста.*

Якщо я Вас правильно розумію, її втручання у внутрішні справи сусідів – як Україна чи Грузія, – її війну в Чечні або нехтування правами людини, до чого ладен вдаватися її уряд, терплять тільки через її ядерний арсенал та запаси стратегічних ресурсів. Чи не можна Вам заперечити, у тому сенсі, що західні керівники щиро переконані: посткомуністична Росія є їхнім союзником у боротьбі проти ісламського тероризму, вона просувається на шляху до демократії, а відтак її треба підтримувати?

Андре Ґлюксман: Безумовно, вивіска «війна проти міжнародного тероризму» слугує алібі для Кремля, який прикидається, що брудна колоніальна війна, яку він веде на Кавказі впродовж більш, ніж двохсот років – царська винищувальна армія, потім сталінський ГУЛАГ, – вписана в глобальні рамки. Російське керівництво розглядає все чеченське населення як терористів. Колись так само було з тибетцями та уйгурами в Китаї. Пригадуєте фотографію з Шанхаю, зроблену 20 жовтня 2001 року, всього через п'ять тижнів після терактів у Нью-Йорку та Вашингтоні: Цзян Дземін, Володимир Путін і Джордж Буш, усі посміхаються – «*cheese*», усі вдягнені у традиційне китайське вбрання яскраво-блакитного кольору? Якщо не брати до уваги кравецького комізму, все добре, коли йдеться тільки про те, аби проілюструвати вимушений тактичний альянс, який має на меті очистити Афганістан від Бен Ладена та його кліки. Але таке сімейне зібрання обернеться на протилежність, як тільки його намагатимуться представити святим безсмертним союзом. Смішно прикидатися, ніби ми забули, скільки держав можна називати терористичними. Особисто я називаю терористами озброєних людей (і неважливо – носять вони військову форму, чи ні), які навмисне обирають своєю ціллю беззбройне населення. Наполеон – згадайте Гойю, – фашисти і гітлерівці – згадайте Пікассо – були до цього звичними. Так і Путін, чия солдатня спустошила чеченську столицю, Грозний, місто з населенням у 400 000 мешканців (січень–лютий 2000 року), як Варшава 1944 року була покарана Гітлером.

Яка муха кусає демократів, які виставляють себе у такій поганій компанії, а закінчують, як це було в Ялті – інше знамените фото, – і потім залишаються в дурнях? Вони вважають, що майбутнє належить їм, вони не посміхаються своїм сусідам по світлині, вони посміхаються Провидінню, вони роблять ставки, їм навіть

здається, що воно вже винесло рішення на їхню користь. Західні інтелектуали вважають, що існує тільки дві моделі розвитку: або колективне володіння засобами виробництва, тобто економічний та політичний деспотизм за Леніним, Мао Цзедуном і подібними їм; або повільний, проте єдиний шлях, до демократії, такої, як ми бачимо у Західній Європі та в Сполучених Штатах, шлях непереборного Провидіння, що веде до вільного ринку, представницької демократії і поваги до кожного. Оскільки Росія поховала свій комунізм, наші інтелектуали помиляються і вважають, що вона йде прямою дорогою до щастя на зразок західного.

Галина Аккерман: *Чи є це міркування абсолютно необґрунтованим?*

Андре Ґлюксман: Авжеж, абсолютно. Тільки ідеологічна аберація може стати основою для настільки наївного міркування. Через успадковані від XIX сторіччя ідеї вони переконують себе, що існують лише дві можливі системи: ліберальна, відкрита і терпима, та колективістська, монолітна система. Звідси походить переконання, що ринкова економіка автоматично породжує демократію. Проблема полягає в тому, що такий доброчесний детермінізм постійно спростовувався впродовж всього XX століття! З цього приводу достатньо пригадати, що в Німеччині 1930-х років було запроваджено ринкову економіку вочевидь більш розвинену, аніж в сьогоднішній Росії. Капіталістична база німецької економіки продемонструвала, що держава могла мати водночас політичні та військові, авторитарні чи тоталітарні, а також економічні капіталістичні структури. Висновок: доброзичливці, які вважають, що відмовившись від комунізму, Росія неодмінно має просуватися до демократії західного зразку, помиляються. Вони не враховують уроки Історії і фактично стають пішаками у грі правлячих російських верств.

Саме тому Білл Клінтон увесь свій президентський термін захищав російську лібералізацію 1990-х років від можливої загрози комунізму. Тому Єльцину вибачали все, включаючи тяжкі злочини корупції і Першу Чеченську війну. Лише через те, що він здавався найкращим оплотом боротьби проти повернення марксистської утопії. Легко помітити, як це міркування може бути застосовано до Путіна. Він захистив би демократію в майбутньому, розправившись з теперішньою демократією. Він наближається розміреним

кроком, тобто настільки повільно, що його демократичні досягнення невідчутні, але яке це має значення! В очах західних керівників, це дитя КДБ не може йти іншим шляхом: їм здається, що його поступ рухає ідеологічне ліберальне Провидіння.

Галина Аккерман: *Гадаю, існує ще одна причина, чому Росія має такий вплив на західних лідерів: це аура її великої літературної та художньої традиції, що вписана до європейської культури. Згідно з Вашими висновками, саме культурний фактор відіграє вирішальну роль?*

Андре Ґлюксман: Саме так. Наше захоплення російською культурою цілком виправдано. Але у випадку наших керівників або нашої політичної чи медійної верхівки, це захоплення межує з невіглаством. Якщо вони уважно читали великих письменників царської епохи – Достоєвського, Толстого, Чехова – або великих письменників радянської доби, тобто тих, хто був здатен на інтелектуальний опір, – Пастернак, Солженіцин або Шаламов, – вони були б схильні прощати Кремль значно меншою мірою. З простої причини: російська культура завжди втілювала собою вільну, незалежну і критичну думку щодо царського чи радянського деспотизму. Звичайно, я не претендую на те, щоб зробити докладний аналіз ідеалів всіх цих письменників стосовно захисту прав людини, як ми називаємо це сьогодні. Зовсім ні. Я лише кажу про їхню здатність засуджувати суто російське явище, що притаманне їй понад трьохсот років: нігілізм влади.

Галина Аккерман: *Що Ви маєте на увазі?*

Андре Ґлюксман: Набувати гігантські засоби влади і застосовувати їх – несумлінно, без меж, без поваги до своїх громадян чи підданих, – ось як я визначаю нігілістську владу. Росією так завжди управляли. Навіть блискуча Катерина II, яка вводила в оману стільки академій та філософських салонів Франції, була об'єктом сильної критики. Її автократичне правління вже бентежило деяких письменників у її власній країні. Російська культура, та, якою ми захоплюємося, завжди протистояла палацам. Є цілковитою помилкою, ганебною та дурною, підтримувати Путіна в пам'ять Пушкіна!

Явище нігілізму зрослося з долею Росії, долею прискореного озахіднення в залізних лещатах абсолютної влади. Петро Великий вирушив на голландські корабельні верфі і там надихнувся

на створення сильного флоту та сучасного війська. Крім того, він заснував адміністрацію німецького зразка, раціоналізував оподаткування, з нічого побудував столицю імперії, надихнувшись італійською архітектурою, і т.ін. З часів Петра, тобто з початку XVIII сторіччя, автократи, що управляли Росією – не має значення були вони царями чи Генеральними секретарями КПРС, – наслідували той самий принцип. Великі новобудови комунізму, наприклад, Магнітогорськ, величезне сталеве місто, підняте сталінським «революційним ентузіазмом», були яскравим свідченням цього. Модернізація по-російськи ставала своєрідним сортуванням запозичень. Якщо охоче імітувалися західні технічні успіхи, то аж ніяк Росію не надихала західна етика, що базується на правовій державі, рівності перед законом, повагою до громадян та прав людини. Таке бажання імпортувати засоби влади перш, ніж запозичувати правила, які її контролюють, були притаманні всім режимам, які довелося пережити країні. Звичайно, було кілька інтерлюдій. Олександр II у 1861 році скасував кріпосне право. Великі політичні реформи відбувались на початку XX століття… Не кажучи вже про горбачовську гласність та єльцинські починання. Але в основному, правлячі російські кола трималися формули: модернізація без цивілізації.

Відтоді цей же принцип був застосований багатьма країнами третього світу. Більшість тираній, народжених деколонізацією, прийшли не до визволення народів, а до визволення держав. А вже держави з більшим або меншим успіхом почали модернізуватися, не піклуючись про елементарні права своїх громадян. Саме ця третя модель знову перемагає в Росії. Володимир Путін відроджує традицію цілковитого нехтування російськими керівниками правами людини.

Галина Аккерман: *Чи можна сказати про Володимира Путіна, що він є освіченим автократом?*

Андре Ґлюксман: Це – деспот, який вважає себе модернізатором. «Освіченим»? Сумніваюся. Прикметник «освічений» можна застосувати до особи, якарозуміється на об'єктивних ризиках та проблемах. На мою думку, коли російське населення голосує за Путіна, воно вимагає таким чином освіченого деспота; проте мені не здається, що людина, котра обіймає нині президентську посаду в Кремлі, відповідає цій вимозі. Після сімдесяти років кому-

нізму накопичилися гігантські проблеми. Путін не здається мені людиною, що підіймається на висоту їхнього вирішення. Достатньо пригадати його параліч під час катастрофи підводного човна «Курськ» і в інших подібних складних ситуаціях. Годі й говорити про те, що на Кавказі йому ніяк не вдається змінити свою роль пожежника-піромана. Але факти безжальні: п'ять років тому Путін розв'язав війну, яка мала на меті покласти край діяльності однієї або двох тисяч «терористів»… Все марно.

Путін є майстром блефувати. Він любить порівнювати себе з Шарлем де Голлем. Проте, наприкінці п'ятого року свого президентства де Голль покінчив з Алжирською війною, іншим значним конфліктом. А Путін, якщо б він того хотів, був би нездатним домовитися про мир навіть з власною армією! Важко сприймати як «освіченого» цього керівника держави, який кілька місяців тому під час вертолітного обльоту Грозного, відкривши для себе цілковите зруйнування, виявив, можливо, щире здивування: «Але ж це жахливо!» Чи він не знав про факт абсолютного спустошення, спровокованого російською армією в Чечні, що було відомо будь-якому французькому глядачеві? Чи він просто вдавав це?

Галина Аккерман: *Підсумовуючи те, про що Ви зараз говорили, можна сказати, що Росію західні демократичні країни сприймають як можливу загрозу – через її ядерний арсенал, хоча, вірогідно, і не підозрюють у поганих намірах; як важливого економічного партнера, через її енергетичні можливості; як союзника в боротьбі проти тероризму, союзника, якому вибачають його «слабкості» щодо прав людини; і, нарешті, як більш-менш європейську країну, що має з Заходом певну культурну спорідненість.*

Андре Ґлюксман: Я б додав, що тлом цієї картини є ще один допоміжний фактор, сумна і вульгарна деталь, якої достатньо, аби вся картина виглядала так само: це страх. Насправді це той страх, який лежить в основі нашого засліплення. Поступ західних керівників супроводжує гасло: «Путін або хаос». Вони гадають, що без Путіна Росія і світ ризикують вибухнути. Тож все це краще, ніж абсолютна анархія на територіях колишнього Радянського Союзу. Вони забувають, що нехтування законами, притаманне автократії, підтримує й увічнює хаос.

Галина Аккерман: *Тоді Захід має припинити боятися Росії?*

Андре Ґлюксман: Зовсім ні. Цей страх багато в чому є виправданим. Російська держава, як я підкреслював, має в своєму розпорядженні другий ядерний арсенал у світі, є другим постачальником зброї на планеті і володіє багатими стратегічними енергетичними ресурсами – все це викликає обґрунтовані побоювання. Мені прикро, що Захід боїться свого ж страху, що він намагається втекти від своїх побоювань, робить ставку на людину, «послану Провидінням». Захід ніяк не може погодитись, що Кремль одне за одним знищує всі гальма своєї автократичної влади. Відсутність внутрішніх противаг – я маю на увазі, перш за все, вільні медіа: незалежні газети стають поодинокими, а їхній тираж завжди обмежений, тоді як телебачення знаходиться під цілковитим контролем держави – мало б примусити західні держави створити такі зовнішні гальма. Ось такою мала б бути реалістична поведінка, замість того, аби давати карт-бланш Путіну, людині, яка підпалила Кавказ, яка щосили підтримувала мафіозного кандидата в Україні, яка затикає рот всякій опозиції у своїй власній країні…

Галина Аккерман: *Ви написали, що існувала одна «невисловлена думка західної політики щодо Росії». Що Ви мали на увазі, коли так написали?*

Андре Ґлюксман: «Невисловлена думка» – це ідея, що існує російське політико-філософське виключення. Така думка присутня завжди, але її ніколи не аналізують. Ця країна, маючи у своєму розпорядженні кошти, зброю і техніку сучасної сильної держави, могла б обійтися без контролю і демократичного духу. На щастя, невисловленість не є абсолютною. Тепер в надрах спільноти західних спеціалістів з питань Росії розгортається справжня дискусія. Деякі з них стверджують, що західна пасивність щодо російського авторитаризму є вкрай ризикованою, але більшість коментаторів продовжують мріяти.

Галина Аккерман: *Як Ви пояснюєте надто боязку поведінку Заходу щодо двох країн, які розташовані в центрі Європи (якщо брати до уваги той факт, що Старий Континент простягся від Атлантичного океану до Уралу) – України та Білорусі? Захід спокійно «проковтнув» вибори в законодавчі органи і референдум до змін в Конституції Білорусі – реформи, які, здається, гарантують президенту-диктатору Лукашенку здійснювати владу впродовж всього свого життя. А в Україні, якби кандидат від опозиції Віктор*

Ющенко, не зміг мобілізувати натовп, Захід, можливо, погодився б на підроблену перемогу лицаря Кремля, Віктора Януковича. Чому ці дві країни не отримують більшої підтримки від Європи?

Андре Ґлюксман: В момент падіння Берлінської стіни, країни, що залишили за плечима комуністичне минуле, опинилися перед вибором двох варіантів можливого майбутнього. Захід відреагував на це з затримкою і небажанням. Перед народами відкрилися дві дороги, символом однієї був Вацлав Гавел, живим втіленням іншої став Слободан Мілошевич. Коли Чехословаччина здійснює свою «оксамитову революцію», вона приводе до влади дисидентів, і її вибір є принципово демократичним. Це не просто; це навіть дуже складно; і цей шлях розвитку пов'язаний із злиднями та корупцією. Але вибір Гавела є дуже виваженим і чітким. Словаччина і Чеська Республіка спромоглися розділитися без громадянської війни і, кінець кінцем, обидві стали членами Євросоюзу. І навпаки, вибір Слободана Мілошевича сприяє альянсу всіх колишніх репресивних апаратів: якщо відкинути комуністичну ідеологію, то можна зберегти всі її репресивні засоби. Результат відомий всім – війни, етнічні чистки, відсутність демократії…

Всі країни, колишні республіки Радянського Союзу мають обирати свій власний шлях. Що стосується Росії, гадаю, вона не завжди підтверджує свою долю… хоча, здається, Путіну ближче Мілошевич, а не Гавел! На нещастя білорусів, їхня країна стала ілюстрацією поганого вибору: там володарює диктатура на зразок фашистської. В Україні вибір схиляється на користь демократії. Щодо Європи, вона стежить за всім здалека і намагається реагувати якомога повільніше (приємний виняток складає Польща та країни Балтії).

Галина Аккерман: *Від чого залежить така пасивність? Особисто я маю відчуття, що якщо Україна та Білорусь не зможуть донести до спільної свідомості європейських еліт, що вони є абсолютно окремими країнами, то відбудеться це тільки тому, що їх в Європі розглядають як невід'ємні частини сфери легітимного впливу Росії…*

Андре Ґлюксман: Так. Але в чому й чому ця сфера впливу повинна бути легітимною? Не тому, що впродовж десятиліть ви гнобили народи, на які ви мали права! Насправді значна частина європейців хоче виступати проти Сполучених Штатів і обирає Путіна, а не Буша. Подібна ситуація вже поставала у зв'язку з війною в Іраку, коли виникла вісь Париж–Берлін–Москва. Це було удаваною перемогою могутньої Європи над Сполученими Штатами. Європейська ідентичність могла б існувати тільки у проявах ворожості до Америки. Таке протистояння Вашингтону необхідним чином передбачає, що Росію слід вважати привілейованим союзником. Тому і Романо Проді, колишній Президент Європейської комісії, виступав ініціатором енергетичного партнерства між Західною Європою та Росією. Проді зробив все від нього залежне, аби європейські компанії інвестували у російські нафтопроводи та нафтові термінали.

Ви ж бачите: таке зближення походить від тієї стратегії, що її було започатковано задовго до вторгнення в Ірак. Втілення цього проекту стратегічного партнерства прискорювалося сучасною антиамериканською ненавистю, довкола якої частина європейських еліт намагається зцементувати нову Європу. Очевидно, замість того, щоб будувати щось позитивне, цей проект призводить до поділу, оскільки країни, що зазнали радянської диктатури, виступають проти цієї «світлої» перспективи. Але наші еліти, схоже, готові розділяти, тобто ламати європейську спільноту заради того, щоб вирівняти її довкола осі Париж–Берлін–Мадрид–Москва, сподіваючись, що всі інші підуть за ними в ім'я миру та антиамериканізму. Все це здається абсолютно зрозумілим, виходячи з того, які люб'язності роблять Путіну панове Шрьодер і Ширак.

Галина Аккерман: *Цілком очевидно, що Європа бажає підсилитись за рахунок свого союзу з Росією. Але мені здається, що ті ж самі цілі переслідують і на іншому боці Атлантичного океану!*

Андре Ґлюксман: Не виключено, що Сполучені Штати Америки хотіли б контролювати Європу при посередництві Росії. По суті, це було б поверненням до рівноваги часів Холодної війни – епохи, за якою шкодують деякі посадовці. Тоді явно існувало два блоки, можна було дискутувати. Для американців робити з Росії європейського привілейованого співрозмовника – фантазія, що веде їх до діалогу Вашингтон–Москва, який вирішує долю Старого Світу. Росія здається справжнім партнером, на відміну від безлічі маленьких європейських країн, які гризуться між собою і, відтак, їх не можна насправді контролювати.

Подібна ідея видається мені вкрай небезпечною. Вона співпа-

дає з деякими висловленнями Кондолізи Райс під час іракської кризи: «Потрібно покарати Францію, ігнорувати Англію і пробачити Росію». Менталітет Холодної війни! Подібне застаріле бачення не враховує нових «структур ненависті», що існують в усьому світі і на які кондомініум Вашингтон–Москва не міг би розраховувати.

Галина Аккерман: *Яке місце посідають у міжнародних відносинах терористи – ці «нові структури ненависті», з Вашої алюзії?*

Андре Ґлюксман: Здатність нового тероризму мобілізувати світову ненависть стала дуже важливою проблемою. З часів винаходу ядерної бомби та взаємного залякування двох наддержав (п'ять інших держав, що мали в своєму розпорядженні ядерну зброю більш-менш підпорядковувалися цим двом наддержавам) ми перейшли в часи терористів-смертників, які, маючи у своєму розпорядженні набагато менш досконалі технічні засоби, все ж таки можуть проводити теракти зі страшними руйнівними та смертельними наслідками. Оскільки зруйнувати манхеттенські хмарочоси або нанести удар по Пентагону означає володіти силою, аналогічною силі ядерної зброї. Якщо наносять удар по Пентагону, то так само можна підірвати атомну станцію або нафтопереробний завод і, маючи інші засоби (наприклад, хімічну або біологічну зброю), убити величезну кількість цивільних людей.

Тероризм є спадкоємцем ядерної епохи у подвійному сенсі: водночас як технічна здатність руйнувати і як бажання знищувати. Це бажання радше нагадує про Аушвіц, ніж про Хіросіму, оскільки воно приносить собі в жертву будь-кого, будь-як, в даному периметрі, не ставлячи жодних питань. Як сказав, розмовляючи з Прімо Леві, один відповідальний есесівський чин з Аушвіцу: «Тут немає питання "чому"». Терористи-смертники напоказ виставляють своє бажання навмисне вбивати невинних. Надія на досягнення мети через звичайний союз між державами – Америкою, Росією, Китаємтощо – є анахронізмом. Майстерність ненависті припускає дії, що перевищують звичайне ядерне залякування. Все це вимагає, як сказано в доповіді американського Конгресу про 11 вересня 2001 року, по-перше, боротьби впродовж довгого терміну – одне або навіть два покоління; по-друге, війн ідей, а не тільки втручання військових чи поліції.

Галина Аккерман: *Чи не могли б Ви пояснити свою думку?*

Андре Ґлюксман: Не зовсім розуміють саме того, що ми протистоїмо тероризму нового типу, який переходить кордони – географічні, моральні, релігійні чи геополітичні. Введення нових видів зброї масового знищення – терористи-смертники, самогубства і т.ін. – змінює правила гри. Раніше перемога визначалася зайняттям території після військової баталії (Д'єнб'єнфу у 1954 році, Сайгон у 1975-му) або дипломатичного двобою (незалежність Алжиру в 1962 році). Ми підпорядковуємося правилам ведення війни, які в останню чергу вимірюються відношенням моральних та фізичних сил кожного з супротивників до засобів, які вони мають в своєму розпорядженні (формула Клаузевіца). Правила гри у стані ненависті змінюють згадані фактори. Відтепер ми в першу чергу вимірюємо моральні та фізичні сили супротивників. Вирішальна битва тепер відбувається не на полі, а в головах. Терорист перемагає, коли володарює страх; антитерористична інтервенція не завершується після зайняття території, а лише тоді, коли люди, яких це стосується, зуміють подолати свій страх; коли, всупереч заборонам терористів і незважаючи на загрозу смерті, вони насміляються організувати відкриті вибори з кількома претендентами. Афганістан йде цим шляхом. І, маю надію, що Ірак незабаром зробить те ж саме.

Весь час змінюючи позицію, як кажуть, граючи водночас на всіх столах, виявляючи себе то про-, то антиамериканцем, закликаючи до хрестового походу проти ісламу, який він сам озброює під претекстом антиімперіалізму, Путін разом зі своїми прибічниками безсоромно переплітає розрізнені прояви ненависті, що електризують тероризовану планету.

Галина Аккерман: *І підсумовуючи, як Ви визначили б режим Володимира Путіна?*

Андре Ґлюксман: Як режим, приречений на бажання модернізуватися, не цивілізуючись, як режим, який не в змозі модернізуватися. Він втратив комуністичну ідеологію. Але зберіг від комунізму частину його нігілістичних методів. Росія не може розвивати продуктивну економіку. Її економіка нагадує сьогодні – при збереженні всіх пропорцій – економіку Саудівської Аравії. Як і ця близькосхідна країна, російська держава засновує своє багатство на монополії видобутку і продажу сировини, головним чином

енергетичної. Саме для того, аби зберегти цю монополію, Путін ліквідував кількох великих бізнесменів, яких можна назвати «вільними електронами» (наприклад, Михайло Ходорковський), котрі могли б впливати на політичний вибір Росії. Доходи від нафти в основному служать для збереження режиму, оскільки дозволяють не лише утримувати репресивний апарат, як армія та поліція, але й забезпечувати відносне процвітання великих російських міст, що є електоральною базою Путіна.

Така вкрай паразитична економіка більш-менш годує третину населення; але більшість громадян не можуть скористатися цією манною, а відтак, є масою, водночас поневоленою і неспокійною. Положення ще більше погіршується через комуністичний спадок. Після краху колективної економіки, яка спиралася на важку промисловість, сьогодні абсолютно застарілу, половина активного населення більше ніде не працює. А оскільки Росія не здатна відтворити промисловість, її наповнює незчисленний натовп людей, що залишаються без діла. Крім того, Кремль докладно знає наскільки важким є утримання гігантської армії. Він дуже хоче звільнити велику частину своїх вояків, незважаючи на протистояння військових, котрі заклопотані тим, аби зберегти свій вплив і вагомість. Тому Путін спирається не на армію, а на службу безпеки, звідки вийшов сам.

Цинічно кажучи, Російська Федерація, наділена освіченою бюрократією, протистоїть величезній кількості непродуктивних громадян, які часто не мають притулку і завжди не мають майбутнього. Відтак можна здогадатися, чому в очах Кремля солдатські втрати в Чечні (не кажучи вже про загибель самих чеченців) так знецінені, і ось чому боротьба проти СНІДу, проти туберкульозу та алкоголізму не ведеться належним чином, хоча статистика б’є на сполох, а країна має в своєму розпорядженні висококваліфікованих медичних працівників. Керівники держави знають, що демографічне фіаско є катастрофічним у геополітичному відношенні. Пустий Сибір межує з перенаселеною Азією. Зменшення населення свідомо сприймається як невдача, але підсвідомо розглядається як досягнення.

Для нігілістичної держави чим менше населення в ній проживає, тим більша частка доходів від нафти припадає на кожного мешканця. Вперше в історії людства сучасна держава вважає благом скорочення населення. Я просто не смію думати, що режим навмисне воліє прискорити зникнення зайвих ротів – яких сьогодні нараховується близько 50% громадян. Але країна цьому і не запобігає… З часів комуністичного ладу, який зазвичай не зупинявся перед винищенням власного народу, державна розхлябаність призвела до того, що смертність перевищує народжуваність. Навіть якщо бездіяльність керівництва не є навмисною, результат, тим не менш, призводить до появи держави-чудовиська. Це ніби бомба сповільненої дії: серйозні заворушення можуть ще тривалий час турбувати це постісторичне, постфілософське і постетичне суспільство, яке Захід намагається вважати своїм милим та привілейованим партнером…

МИ СТАЄМО СВІДКАМИ ШВИДКОЇ ФАШИЗАЦІЇ РОСІЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Бесіда з Оленою Боннер[1]

Галина Аккерман: *Олено Георгієвно, що Ви думаєте про убивство Анни Політковської? Чи було це убивство особистою помстою? Чи, може, його слід тлумачити як страшний знак часів, що наближаються? Тобто, чи потрібно впадати у відчай з приводу Росії?*

Олена Боннер: Особисто я пережила це убивство як драму. Я добре знала Анну, котра колись була лауреатом Премії імені Андрія Сахарова – «За журналістику як вчинок хоробрості». Пізніше вона стала членом журі цієї премії. Що тут сказати? На жаль, ця страшна смерть знаходить свою логіку в цілій серії політичних убивств впродовж останнього десятиріччя, як, наприклад, убивства Дмитра Холодова чи Галини Старовойтової, а також підозрілих смертей, наприклад, загибелі Юрія Щекочихіна, якого я також дуже добре знала. Я шокована реакцією російського суспільства. Весь світ був обурений, тільки не Росія. Безумовно, натовп у кілька тисяч осіб супроводжував Анну на кладовище, але ця смерть мала б розбурхати народ. Цього не сталося, і це зловісний знак.

Галина Аккерман: *В радянську епоху Анна мала б стати дисиденткою. Але мені здається, якщо в брежневські часи вбили би значну особистість із дисидентського руху, тим більше з такою жорстокістю, це обурило би значно більше людей. Я була добре*

[1] Бесіду опубліковано в «Ле Мейор де монд», №3, 2007 р.

знайома з Анною, і у мене складається таке враження, що вона почувалася дуже самотньою, більш самотньою, ніж радянські дисиденти. Сьогодні більше вже не існує того середовища, що стало ґрунтом, на якому виникало дисидентство.

Олена Боннер: Цілком справедливе зауваження. Коли читаєш всю цю російську пресу, яка коментує вбивство одної з найкращих журналістів, жінки, матері, яка от-от мала стати бабусею, складається враження, що навіть її колеги по перу хочуть її в чомусь звинуватити, замість того, щоб симпатизувати, страждати. Так само було тоді, коли вона була жива.

Галина Аккерман: *Як пояснити це затверділня російського суспільства?Що сталося з його інтелігенцією?*

Олена Боннер: Я сама себе питаю про те ж саме. Можливо, люди затверділи через цілу низку марних сподівань та обману? Можливо, через все більш криміногенну атмосферу люди стали байдужими до того, що відбувається навколо? Як зберегти у недоторканості свою душу перед безсоромними хвастощами багатств, накопичених у нечесний спосіб тоді, коли мільйони живуть у бідності? Пострадянське суспільство, заледве прокинувшись, зазнало швидкої регресії і знову перетворилося на населення, відчужене від політичного життя, байдуже до всього, що не стосується власного виживання. Наше населення і наша політична еліта, що злилася з діловими колами, скеровані в різні боки, ці вектори ніколи не перетинаються.

Галина Аккерман: *В своїй останній книзі, «Путінська Росія», Анна, дуже розчарована російською опозицією, нездатною порозумітися і протистояти владі єдиним фронтом, покладає надії навіть на націонал-більшовиків. Йдеться не про таку ганебну особистість, як їхній керівник Едуард Лімонов, а про тих молодих радикалів, які готові йти у в'язницю, аби повалити Путіна і зупинити узаконений грабіж національних багатств.*

Олена Боннер: Анна мала рацію. Ці молоді люди, в більшості студенти, ризикують своїм навчанням, своїм майбутнім, своєю свободою заради того, аби підштовхнути суспільство до усвідомлення того, в якому болоті ми живемо, і до якось реакції. Коли Музей А. Д. Сахарова організував виставку, присвячену новим політичним в'язням у Росії, велика кількість правозахисників наполягала на тому, аби не виключати зі списку в'язнів цих хлопча-

ків; але, гадаю, вони помилялися. Взагалі, як це часто трапляється в наших протестних колах, навколо якоїсь події виникає багато протиріч. Однак, мені здається, що країна перебуває в такому становищі, коли для суперечок і сварок не повинно бути місця: якщо ви не згодні з владою на місцях і з напрямком руху країни, про це можна дискутувати. Потрібно підніматися всім разом. Але, насамперед, сотні організацій із захисту прав людини гають час у протистоянні одні одним.

Галина Аккерман: *Хто ж, врешті-решт, має статус політичного в'язня в Росії?*

Олена Боннер: Згідно з висновками організації «Міжнародна амністія», дуже мало людей. Безумовно, не ці хлопчаки. Йдеться виключно про кількох науковців, засуджених за звинуваченням у «шпигунстві». «Амністія» в останні роки поводиться дивно. Я, наприклад, була шокована, коли побачила, як вона засуджує Ізраїль під час недавньої війни в Лівані. Коротко кажучи, вона намагається впливати на політичне життя планети, але відходить від свого головного завдання: захищати політичних в'язнів.

Галина Аккерман: *Залишиться Володимир Путін на третій строк чи ні, можна підбити певний підсумок тим рокам, які він був при владі. Якою була роль Другої Чеченської війни впродовж всього цього періоду?*

Олена Боннер: Ця війна була багато в чому показовою. Вона стала показовою, бо відкрила шлях до фашизації російського суспільства; показовою також в тому сенсі, що виявила крайню байдужість населення до трагедії чеченського народу. Я належу до тих, хто вважає законним вести розмову про чеченський геноцид.

Галина Аккерман: *Перша Чеченська війна, події якої добре висвітлювались у пресі, породила багато симпатій до чеченців. Але перед Другою Чеченською війною пропагандистська машина, запущена представниками влади, домоглася створення образу ворога.*

Олена Боннер: Без жодного сумніву. Але крім того, якщо конфлікт триває довго, жертви стають більш жорстокими. У 1994–1995 роках російські правозахисники сприймали «маленьку переможну війну», розпочату Борисом Єльциним і продовжену Володимиром Путіним, як злочин. Але поступово деякі акції чеченських бойовиків – взяття заручників у Будьоновську, трагедія

«Норд-Осту», потім Беслан – змінили загальне ставлення до чеченців, тим легше було пропаганді, як Ви сказали, постійно їх демонізувати.

Галина Аккерман: *Що тоді думати про образ нового ворога, який намагається створити путінська влада? Грузини не здатні на подібні злочини, ні на які захоплення заручників.*

Олена Боннер: Відверто кажучи, я не розумію, з чим пов'язаний цей новий спалах насильства. Що Росія шукає в Грузії? Російське керівництво, здається, не зважає на те, що Грузія є незалежною країною. І, подобається це росіянам чи ні, ця країна вирішує незалежно від усіх, потребує вона союзу з НАТО чи ні, хоче вона приєднатися до Євросоюзу чи ні. Але складається враження, що Росія свідомо провокує Грузію: пам'ятаєте перші прояви ворожості, такі як заборона продажу грузинських вин та мінеральної води в Росії.

Галина Аккерман: *А чи не йдеться тут про довгострокові приготування до президентських виборів 2008 року? Російська влада не може розіграти чеченську карту, оскільки Чечня повинна бути умиротвореною (навіть якщо цього насправді і не станеться), а отже, потрібна нова «маленька переможна війна».*

Олена Боннер: Я вважаю цю проблему більш глибокою. Як і за часів Радянського Союзу, Росія постійно має потребу у «ворогах». СРСР завжди вправно експлуатував трагедію Другої світової війни, так само, як віртуальну небезпеку (не реальну, звичайно) з боку Заходу, і ця ідеологія Холодної війни підхоплена нібито новою Росією. Нічого не змінилося!

Галина Аккерман: *Як Ви пояснюєте мовчання російських недержавних організацій із захисту прав людини щодо актів насильства проти грузинів, які проживають в Росії? Чому вони так само не реагують на загрози російської інтервенції в Грузію?*

Олена Боннер: Як би Вам сказати. Я завжди була невисокої думки щодо більшості російських організацій, що займаються захистом прав людини. Вони – різні, маловідповідальні щодо своєї діяльності. Існує багато конгресів та інших опозиційних об'єднань, але вони ніколи не могли прислухатися одні до одних, аби підготувати спільні резолюції.

Галина Аккерман: *Анна Політковська багато писала на цю тему…*

Олена Боннер: Вона була у відчаї, і для цього була причина. Я б це назвала недоумством «правозахисників». Але зазначу, що навіть ці правозахисники були також дуже різними щодо оцінки публікацій Анни. Для одних вона буквально була «променем світла у темному царстві». Тоді як інші звинувачували її в тому, що вона провокатор або істеричка. Один з ідеологів правих, Проханов, навіть написав, що це було ритуальне убивство, покликане примусити освятити її ідеї.

Галина Аккерман: *Це надто похмуро. Однак убивство Анни, яке нас так схвилювало, зовсім не було поодинокою трагедією. Навіть не кажучи про колишні політичні убивства – серед них убивство Галини Старовойтової, – достатньо простежити жахливу російську сучасність. Не проходило тижня, щоб не відбувалося замовленого вбивства – заступника управляючого Центрального банку Росії Козлова, і багатьох інших – або убивств на расистському підґрунті, коли йшлося про темношкірих студентів або таджиків, що мешкали в Санкт-Петербурзі. Як Ви можете пояснити цей дух ненависті, яким просякнуте насильство?*

Олена Боннер: На жаль, людське життя в Росії ніколи не коштувало дорого. І в атмосфері сучасного насильства воно варте ще менше, ніж наприкінці радянської епохи. Ця атмосфера нагадує мені ту, що панувала в нацистській Німеччині в перші роки після приходу до влади Гітлера. Там теж царювали насильство, безкарні убивства, бандитизм. Ми стаємо свідками швидкої фашизації російського суспільства.

Галина Аккерман: *Я поділяю Ваші висновки. Втім, Анна була першою, хто сигналізував про перші плоди цієї фашизації, це сталося на самому початку Другої Чеченської війни. Чи вважаєте Ви, що Захід міг би переконати Росію? Які ми маємо можливості в час, коли Росія хоче утвердитись на міжнародній сцені, використовуючи нафтові та газові важелі?*

Олена Боннер: Захід почав втрачати свої аргументи у протистоянні з Росією досить давно. Нагадаю, що у 1977 році Андрій Сахаров написав статтю «Ядерна енергія і свобода Заходу». Там він стверджував, що розвиток ядерної та інших видів альтернативної енергетики має визволити Захід від нафтової залежності. І якщо це не здійсниться у найближчі десятиріччя, Захід може втратити свою свободу і свою демократію. І, на превеликий жаль,

найближчим часом це може відбутися. Захід з обох боків загнаний у глухий кут – по-перше, нафтою арабського світу, по-друге, російським газом. Не маючи важелів, він цілковито відмовляється від власних принципів, які ще проголошував у минулому, як це було у випадку з документами про права людини, підписаними в Гельсінкі. Тоді урочисто виголосили, що права людини не повинні бути внутрішньою справою однієї країни. А тепер Захід відмовляється від цього принципу.

Галина Аккерман: *То виходить, що надії немає?*

Олена Боннер: Особисто я впадаю у відчай. Знаєте, Андрій Сахаров був автором теорії конвергенції між соціалізмом і капіталізмом. Він думав, що потрібно взяти краще від двох цих систем, аби відбулося їхнє злиття. Від капіталізму – його свободи і його гарантії власності; від соціалізму – його соціальні гарантії у сфері освіти, охорони здоров'я, права на труд. Як на мене, ми дійсно стаємо свідками конвергенції між двома системами, але в зворотному сенсі, не так, як про це думав Сахаров. Посткомуністичні країни запозичили у капіталізму його дикий, застарілий бік, тоді як капіталізм взяв від комуністичних режимів найгірше, що можна було запозичити – а саме, цинічну поведінку стосовно прав людини. Сьогодні світ конкурує в корумпованості і найбільше за все цінує власну вигоду.

Галина Аккерман: *Чи не є це поясненням зближення Росії з Іраном і навіть з Хамасом? Це майже неймовірно після всіх тих заяв російського уряду про запеклу боротьбу проти міжнародного тероризму, зокрема в Чечні.*

Олена Боннер: Перш за все, я ніколи не розглядала Чеченську війну як боротьбу проти міжнародного тероризму. Російська влада бреше, хоча серед чеченських поборників незалежності трапляються іноземні бійці. Тероризм є приводом, аби примусити мовчати західних критиків. Щодо справжнього міжнародного тероризму, Росія і її попередник СРСР ніколи з ним не боролися. Навпаки, СРСР був посібником і спонсором міжнародного тероризму в останні десятиріччя радянського режиму, і Росія продовжує ту ж політику. Звідси ці її підморгування до ліванської організації Хезболла, її гра з Сирією та Іраном.

Галина Аккерман: *Якою є мета цих ігор?*

Олена Боннер: Дозвольте я розповім про один випадок. Андрій Дмитрович одного дня переповів мені свою розмову з ди-

ректором заводу в Норільську. Коли Сахаров обурився з приводу того, що там виробничі приміщення і житлові будинки зводили на вічній мерзлоті, директор з презирливим виглядом зауважив: «Та, після нас хоч потоп! А зараз поки що скористаємося тим, що є!» Ці ігри з Іраном походять від тих самих міркувань. Російські керівники, вочевидь, переконані, що тяжкі наслідки матимуть місце після них, колись, пізніше. На жаль, особисто я переконана в зворотному!

Галина Аккерман: *Як ви пояснюєте той патологічний антиамериканізм, який панує зараз в Росії? Взагалі-то панує також і страшна антизахідна риторика, тоді як гроші тих самих російських політичних та банківських еліт інвестуються на Заход. Ці люди мають потребу в Заході, бо Захід залишається єдиним місцем, де вони можуть вести нормальне життя. Вони мають прекрасні резиденції в Європі, їхні родини там живуть, часто навіть постійно, їхні діти навчаються у найкращих західних школах та університетах.*

Олена Боннер: Це не дуже далекоглядні люди, їхні плани завжди поширюються на короткий термін. Вони використовують цю риторику з політичних міркувань, особливо щодо призначення їхнього власного народу, будучи переконаними, що росіяни не зможуть потопити західний корабель, який сьогодні є місцем їхнього проживання.

Галина Аккерман: *Ви хочете сказати, що йдеться тільки про пропаганду, покликану примусити населення знайти винного: «Ви живете погано через всіх цих прозахідних шахраїв, які управляли вами до приходу Путіна». І при нагоді вони вносять демократію у список цих західних проявів зла, в яких народ не має потреби.*

Олена Боннер: Дійсно, так воно і є насправді. Я регулярно дивлюсь російське телебачення і просто шокована тими антиамериканськими потоками бруду, що виливаються з екрану. Нічого подібного не бачили навіть в найгірші моменти Холодної війни.

Галина Аккерман: *Лютість зокрема помітна, коли йдеться про НАТО. Цей Альянс не є агресивною організацією, він аж ніяк не загрожує Росії; чому ж тоді починають так сатаніти, коли йдеться про можливе приєднання до НАТО Грузії чи України?*

Олена Боннер: НАТО ніяким чином не загрожує Росії: НАТО втручається в справи Косова, в справи Афганістану в найбільш

тяжких ситуаціях. Треба сподіватися, що нічого подібного не трапиться в Росії. В часи Варшавського договору НАТО, ясним чином, знаходилося на протилежному боці, але в наші дні така поверхнева російська реакція нічим не може виправдовуватися. Це знов таки риторика.

Галина Аккерман: *Як Ви думаєте, якою є роль білоруського Президента для російського керівництва?*

Олена Боннер: Не слід перебільшувати: його роль є незначною. Щодо його союзу з Уго Чавесом, Фіделем Кастро і з багатьма керівниками малошанованих держав, то саме Захід підштовхнув його до такого зближення. Особисто я думаю, що Лукашенко є ані кращим, ані гіршим від Путіна, у них є тільки одна значуща відмінність: Лукашенко не має нафти. І як наслідок, до Лукашенка застосовують санкції, яких ніколи не наважаться застосувати до Путіна.

Галина Аккерман: *На Вашу думку, якщо б Захід ставився до цього режиму краще, замість того, щоб піддавати його остракізму, Лукашенко міг би проводити менш одіозну політику?*

Олена Боннер: Я в цьому переконана.

Галина Аккерман: *Що Ви думаєте про режими Середньої Азії? Там, здається, союз з Росією є сердечним.*

Олена Боннер: Так, він є сердечним, оскільки діє диктаторська логіка. Змінюється лише ступінь авторитаризму – доходячи до трагікомічного абсолютизму в Туркменістані. Там я не бачу жодної перспективи для демократичного розвитку.

Галина Аккерман: *Як Ви пояснюєте ненависть російського керівництва до України? Після приходу до влади Віктора Януковича росіяни знайшли проросійського співрозмовника, і справи пішли краще. Але за часів влади «помаранчевої коаліції» з тандемом Віктор Ющенко - Юлія Тимошенко машина російської пропаганди була готова сфабрикувати образ українського ворога.*

Олена Боннер: Мирне зайняття Майдану Незалежності в Києві наприкінці 2004 року, яке тривало 2 місяці, було проявом людської гідності. Але замість того, щоб викликати у них почуття захоплення, такий прояв гідності викликав у росіян почуття заздрощів (оскільки вони були нездатними на таке), а потім – ненависті. Українці показали, що вони є народом, а не слухняним населенням. Це було важко знести росіянам, для яких коритися владі – звичайна справа.

Галина Аккерман: *Як Ви вважаєте, чи з приходом Януковича до влади Україна може бути «використана» Росією?*

Олена Боннер: Гадаю, що українці вже подолали ту межу, за якою вони вже не можуть повернути назад. Зрозуміло, Росія буде продовжувати тиснути за допомогою нафти та газу, як вона це робить з іншими колишніми радянськими республіками, вона буде намагатися розпалити невдоволення в Криму, де процент етнічних росіян є високим. Коротше кажучи, вона буде діяти так, як чинить скрізь, де без вагань створює або підтримує конфлікти, як це було в Південній Осетії чи в Придністров'ї. Треба сподіватися, що українці зможуть цьому протистояти.

Галина Аккерман: *Олено Георгіївно, Ви присвятили своє життя захисту прав людини. Чи можете Ви мені пояснити, чому Ви завжди, інколи всупереч обставинам, попри все, захищали Ізраїль?*

Олена Боннер: Я цілковито поділяю позицію Андрія Сахарова, лауреата Нобелівської премії Миру, щодо Ізраїлю та палестинців. По-перше, після Голокосту єврейський народ має право на власну державу, на існування в сталих кордонах. Обов'язок міжнародної спільноти – стежити за виконанням цього права. По-друге, палестинська проблема могла б бути вирішеною вже давно, якби не протидія арабських країн і СРСР. Андрій Сахаров, слова якого я часто цитую, стверджував у 1970-ті роки, що з коштами, які були інвестовані в Палестину і в Організацію визволення Палестини, можна було б розмістити палестинців в арабських країнах і забезпечити їм комфортне майбутнє. Але замість цього їм дісталася роль заручників радянської та арабської політики. Сьогодні ми збираємо гіркі плоди цієї політики.

Галина Аккерман: *Логічно було б поговорити про вірменський геноцид після того, як ми торкнулися теми Голокосту. Якою була Ваша реакція на недавнє прийняття в першому читанні Національною Асамблеєю проекту закону, який передбачає тюремне ув'язнення та штраф за невизнання вірменського геноциду?*

Олена Боннер: Я не можу дати юридичної оцінки цього тексту. Але мені здається, що якщо визнається відповідальність за невизнання Голокосту, немає жодної причини не визнавати такої ж відповідальності щодо інших проявів геноциду. Після Нюрнберзького процесу всі прояви геноциду мають трактуватися однаково.

Галина Аккерман: *Правду кажучи, я думаю так само. Але я була дуже здивована, що у Франції багато людей посідають ту ж позицію, що і турецька влада: цей закон, якщо він буде проведений через Сенат (що навряд чи відбудеться), порушить свободу слова. В цьому я бачу той самий аргумент, що його висував Махмуд Ахмадінджад, коли він влаштував у Тегерані міжнародну виставку карикатур стосовно Голокосту.*

Олена Боннер: Безумовно. Так само потрібно встановити певні межі на вільне застосування чогось в окремих випадках, наприклад, у випадках дитячої порнографії або у випадках пропаганди расової ненависті. Бо як ми добре бачили: публічні заклики до вбивств, витлумачені, як прояв свободи слова, обернулися цілком реальними вибухами в Лондоні та Мадриді.

Хотілося б додати ще одне. Починаючи з часів Ататюрка, Туреччина модернізується, вона хоче увійти до Європи. Чому ж вона не визнає геноциду, який мав місце в епоху Османської імперії? Гадаю, це заперечення шкодить зусиллям Туреччини.

Галина Аккерман: *Чи є заперечення геноциду серйозною причиною для того, щоб не інтегрувати Туреччину до Євросоюзу?*

Олена Боннер: Без найменших коливань відповідаю: так.

Галина Аккерман: *Ви підтримали військове вторгнення до Іраку з причин, що стосуються прав людини: Саддам Хусейн був злочинним керівником, який викликав дві війни, котрого вважають відповідальним за курдський етноцид і винним у вбивстві десятків тисяч опозиціонерів. Але ситуація змінилася, і Ірак занурився в атмосферу безпрецедентного насильства. Заднім числом, що Ви думаєте про цю війну?*

Олена Боннер: Я вітаю повалення Саддама Хусейна. Але потім коаліція припустилася тяжких помилок. Можливо, я висловлю єретичну думку. Мені здається, що після проголошення демократизації Іраку неможливо було обійти мовчанням проблему курдів. 30 мільйонів курдів, які з історичних причин не були об'єднані в межах одних кордонів, мають право на власну державу, це здається очевидним. Американські та британські уряди не продумали цього питання до кінця: чи може Ірак в теперішньому своєму складі бути демократичним?

Галина Аккерман: *Ви вважаєте, що треба здійснити поділ Іраку на три великі суб'єкти: курди, шиїти, суніти?*

Олена Боннер: Постає та ж ситуація, що виникла з колишньою Югославією, де за часів Тіто республіки утримувалися разом завдяки силі. Країна розлетілася на шматки, щойно тиск центру зменшився. Але югославський урок було засвоєно недостатньо добре. Скасування диктаторського режиму в багатонаціональній країні легко може призвести до спалаху насильства, тобто до громадянської війни. Мені шкода, що в Іраку американці не підтримали курдів через «привілейовані стосунки» з Туреччиною. Однак Туреччина мала б будь-що зберегти свої західні прагнення, навіть попри тимчасове охолодження у стосунках зі Сполученими Штатами та Європою.

Галина Аккерман: *То що ж: чи мають піти чи залишитись американські та британські війська?*

Олена Боннер: Американська адміністрація повинна була б порозумітися з керівництвом курдського регіону і залишити там військові бази. Ірак провів демократичні вибори і має зараз легітимний уряд. Нехай цей уряд організує референдум щодо присутності іноземних військових угрупувань на своїй території. Зайве залишатися там, якщо в своїй переважній більшості населення ставиться до такої присутності вороже.

УРОКИ СОЛЖЕНІЦИНА

Бесіда з Андре Ґлюксманом[1]

Олександр Солженіцин був однією з найвпливовіших інтелектуальних особистостей XX століття. Після секретної доповіді Микити Хрущова на XX з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу в 1956 році, коли вперше були викриті злочини сталінського періоду, саме «Один день Івана Денисовича» (1962 рік), а потім «Архіпелаг ГУЛАГ» Солженіцина (виданий у Франції в 1974 році) рішуче поклали край комуністичним ілюзіям лівих західних рухів, які вже сильно обпалилися придушенням угорського повстання 1956 року та Празькою весною 1968 року. Саме під впливом «Архіпелагу» «нові філософи» Андре Ґлюксман і Бернар-Анрі Леві охолодили захоплення французької інтелігенції комунізмом та марксизмом. Книга Ґлюксмана «Куховарка та людожер» відіграла провідну роль у цій демістифікації.

Але Солженіцин, якого не стало в серпні 2008 року, також був особою, повною протиріч: схильний до моралізування, православ'я, слов'янофільства, він зокрема взявся вивчати роль російських євреїв у Жовтневій революції і в комуністичний період – що коштувало йому звинувачень в антисемітизмі, – відкидав західні демократичні цінності, віддаючи перевагу «общинному управлінню», притаманному російському селянству.

Як Андре Ґлюксман дивиться сьогодні на того, хто володів колись його думками? Що Історія і ми самі візьмемо від уроків, які дав нам Солженіцин?

---

[1] Публікація в «Ле Мейор де монд», № 9 за 2008 рік.

*

Галина Аккерман: *Солженіцин відіграв особливу роль у Вашому житті. Як ви зреагували на публікацію «Архіпелагу ГУЛАГ» на Заході? В якій мірі цей твір змінив Ваше життя, Ваші думки?*

Андре Ґлюксман: Не можу сказати, що ця книга принесла мені радикально нове бачення відносно того, що відбувалося в Радянському Союзі. В молоді роки я був виключений з лав Комуністичної молоді за те, що насмілився критикувати загарбання Угорщини Радянським Союзом. Це було у 1956 році, за сімнадцять років до видання «Архіпелагу». Коли цей твір вийшов, я вже був переконаним супротивником радянської моделі; крім того, я вже прочитав багато книжок – американських, французьких (навіть якщо ці книжки були дуже рідкісними), східноєвропейських, російських авторів – присвячених комунізму. Втім, це ніяк не завадило, щоб «Архіпелаг ГУЛАГ», який я поспішив прочитати у першому західному виданні німецькою мовою, відкрив для мене численні аспекти масового опору радянській системі. Саме це стало для мене найбільшим одкровенням в книзі Солженіцина. Разом з тим я усвідомив важливість явища дисидентського руху, що показала публікація цієї книги за кордоном, тоді як сам Соженіцин ще мешкав у СРСР: для мене це був прояв фантастичної сміливості.

Більше того, я був вражений методом, який обрав Солженіцин: його дослідження були незалежними від усякої ідеології. Він не протиставляє одну ідеологію іншій, він навіть не протиставляє релігії домінуючі в СРСР ідеології. Він описує дійсність словами, які я назвав би літературними, і звичайно, не застосовуючи ідеологічних термінів. Таким чином, він добре вписується і до великої традиції російської літератури, традиції Чехова і Достоєвського, і до європейської літературної традиції: він передає досвід страждань. Греки називали це «досвідом чуми». Оскільки «Іліада» починається з опису чуми, яка проникає до табору греків, що обложили Трою. Історія Едіпа також описує чуму. В епоху Відродження, коли літератури стають національними, «Декамерон» Бокаччо, розповідає про Флоренцію, захоплену епідемією чуми. У Солженіцина, який описує свій безпосередній досвід страждань, я знайшов ту ж саму силу, притаманну європейській літературі.

Так, ідеології також вивчають питання зла і страждань. Але ідеології, якими б вони не були – політичними чи релігійними, – починають з того, що визначають своє бачення добра. Зло – це те, що не відповідає їхній ідеї добра. Зло – це те, що не служить їхній справі. Але з точки зору гуманістичної літератури, з якою безумовно пов'язані твори Солженіцина, зло ні в якому разі не залежить від того чи іншого уявлення про рай. Зло – це прояв нашого безпосереднього досвіду, яким би не був Бог, котрому ми молимося, незалежно від політичної ідеї, якій ми служимо. Ідеології чи релігії часто приховують зло, метою літератури є його викриття.

На Заході Соженіцина часто докоряють за його надмірну релігійність, його вважають людиною права. На що я завжди відповідаю: «Читайте "Архіпелаг ГУЛАГ"», і ви побачите, що ця книга не захищає жодної з ідеологій, вона звертається до всіх, автор говорить від імені всіх тих, хто пройшов через ГУЛАГ, від імені жінок і дітей».

Саме після виходу книги «Архіпелаг ГУЛАГ» я зміг звернутися до лівої інтелігенції із закликом, який так глибоко на неї подіяв, що вона вимушена була припинити заплющувати очі на злочини радянського режиму. Я присвятив цій темі книгу «Куховарка та людожер». Ось основна теза мого заклику до французьких та європейських лівих: «Ви обурені нацистськими концентраційними таборами і, звичайно, ви маєте рацію. Але як же ви можете тоді виправдовувати існування радянських концентраційних таборів? Що змогло б легітимізувати жорстокість, яка мала там місце? Оскільки дійсність концентраційного табору в жодному разі не залежить від гасла та прапора, що прикріплені до його воріт. Вона складається зі страждань людей, яких там утримують. Як ви можете жаліти про жертви нацистських таборів і зовсім не брати до уваги горе і відчай дітей ГУЛАГу? Солженіцин описує нелюдськість, знущання над людською плоттю, страждання, котрі ніщо не може узаконити».

Таким чином, чим більше ми маємо описів жахіть концентраційного життя (в тому числі описи китайських та чилійських таборів), чим вони точніші і чим вони менш заідеологізовані, тим більше вони наближаються до універсальності, оскільки біль і

страждання є універсальними. В «Архіпелазі» Солженіцин вільний від усякої ідеології, і, навіть якщо він віруючий, не виставляє віру на перший план. Його єдине бажання – показати жах і нелюдськість.

Галина Аккерман: *Залишимо осторонь романи, написані Солженіциним до «Архіпелагу»: «Раковий корпус» і «Перше коло». Починаючи з «Архіпелагу», він вдається до систематичних описів. Він починає з опису та дослідження табірного пекла, потім переходить до вивчення періодів російської історії, які сповістили народження цього пекла. Гадаю, що саме так слід розуміти цикл «Червоне колесо», присвячений Першій світовій війні і революції. Здається, що Соженіцин намагається відтворити тут реальність російської історії, реальність, цілковито деформовану в радянську епоху. Що Ви думаєте про «Червоне колесо»?*

Андре Ґлюксман: Я думаю, що це видатний цикл. Солженіцин висуває тут фундаментальне питання, над яким досі достатньо не міркували. Якою є істинна природа революції, в тій формі, яку вона набула в XX столітті? Тим не менш, мені здається, що він виявляє себе в цьому циклі менш оригінальним, ніж в «Архіпелазі», оскільки в «Червоному колесі» він збирає історичні факти, які в більшості уже були відомі; а висновки, котрі він робить, уже з'являлися в багатьох історичних працях. Водночас опис революційного процесу, до якого вдається Солженіцин є надзвичайно точним та глибоким.

Галина Аккерман: *Можливо, корисно було б нагадати, що російських революціонерів сприймали як продовжувачів Французької революції.*

Андре Ґлюксман: О'бєктивно кажучи, це видається мені сумнівним. Російська революція була абсолютно оригінальним явищем, навіть якщо її ініціатори бажали наслідувати Французьку революцію, продовжувати та розвивати її ідеї. Троцький завжди рашукав у книгах, присвячених історії Франції, аналогії з тим, що відбувалося в Росії. Але він помилявся від початку до кінця.

За допомогою історичного аналізу Солженіцин дійшов до тих самих висновків, до яких Варлам Шаламов дійшов інтуїтивно. Та система, яку привела з собою більшовицька революція, базувалася на парадоксальному союзі між, з одного боку, декласованими елементами, тобто покидьками суспільства – злодіями, жебраками, сутенерами, виказувачами, токсикоманами, торгівцями наркотиками, – а з іншого боку, рафінованою революційною інтелігенцією, багатьма службовцями різних рівнів, захопленими справою революції, тобто елітою нації. Від цього союзу андеграунду та інтелектуальної еліти, від їхнього взаємопроникнення народилася абсолютно нова сила. Цей висновок вартий всіх революцій XX століття, зокрема фашистської, нацистської та комуністичної революцій. Сила Солженіцина базується на тому факті, що він не вдовольняється критикою ідеї революції: він показує що таке революційний процес, він викриває те, що фактично відбувається під час революції. Йдеться про дуже інформативний внесок у дослідження духовності в XX столітті.

Галина Аккерман: *Дивним чином впродовж всього свого вигнання Солженіцин дуже рідко виступав з публічними заявами, присвятивши свій час виключно написанню книг. Чому він вирішив відіграти роль трибуна і властителя дум після свого повернення до Росії? Чи він вважав, що йому належить виконати якусь особливу місію?*

Андре Ґлюксман: Перед усім я хочу підкреслити, що під час всього свого вимушеного перебування в Сполучених Штатах Солженіцин завжди активно підтримував радянських дисидентів. Зокрема він вклав гроші, отримані за Нобелівську премію, у заснування Фонду допомоги політичним в'язням, першим керівником якого був дисидент Олександр Гінзбург. По-друге, і мало хто про це знає, Солженіцин мав великий вплив на американську інтелектуальну еліту; попри те, що в цій країні його не любили не тільки ліві, а й значна частина правих. Наприклад, Генрі Кіссінджер ніколи не хотів з ним зустрічатися. Але меншість Республіканської партії дослухалася до того, що говорив Солженіцин, почасти дякуючи Володимиру Буковському, іншому знаменитому дисиденту.

Буковський, який дванадцять років провів у в'язницях та радянських психіатричних лікарнях (зокрема за те, що разом з Семеном Глузманом написав підручник, призначений для тих, кого утримували в цих лікарнях), був молодше і значно краще пристосований до життя на Заході. Після свого приїзду на Захід – його обміняли на керівника чилійської комуністичної партії Луїса Корвалана, заарештованого Піночетом, – він став шанованою особою у Франції та Сполучених Штатах, зокрема тому, що ви-

глядав сучасною молодою людиною. Наділений дивовижною гостротою розуму, він був великим шанувальником Солженіцина і став великим другом багатьох прихильників тих же ідей у Франції, наприклад, Володимира Максимова та моїм. Буковський мав великий вплив на американські інтелектуальні центри, навіть всупереч тому, що, на його превеликий жаль, американці були неспроможні зрозуміти комуністичного досвіду, який був їм абсолютно чужим. Однак Буковському вдалося навести кілька мостів. Саме завдяки йому Солженіцин зустрівся з Рейганом ще тоді, коли той не був ані Президентом, ані навіть кандидатом у Президенти. Після зустрічей з Буковським та Солженіциним Рейган виробив для себе бачення радянської системи, яке згодом визначило політику, у Білому Домі.

Проте самому Солженіцину була не до вподоби роль «вихователя» американців, головним чином політичного. Йому здавалося, що він уже багато чому навчив людство, написавши «Архіпелаг». Бо він здійснив цю величезну роботу, компілюючи документи і свої власні записи заради того, щоб такого більше не повторювалось. І кожна чесна людина, прочитавши «Архіпелаг», не може продовжувати живитися ілюзіями відносно комуністичних режимів. Та ж сама логіка була і при створенні «Червоного колеса»: цього разу йшлося про пояснення революційного процесу. Однак для того, аби написати картину такого розмаху, йому треба було жити в усамітненні.

Та щойно отримавши можливість повернутися до Росії, він їде на Батьківщину. Звісно, він міг би продовжувати жити на Заході в повному комфорті. Але він повернувся, бо глибоко любив Росію – або, точніше, таку Росію, що сповнена духом опору, опору водночас політичного і релігійного, що пояснює ту глибоку повагу, яку він відчував до старовірів. Він поважав людей, здатних сміливо чинити опір. Саме з цієї причини в «Архіпелазі» він із захопленням пише про поведінку чеченців у таборах. Він не мав особливих симпатій до чеченців, але умів цінувати людську сміливість; однак у ГУЛАГу чеченці були єдиними, хто опирався не як ізольовані індивідууми, а як національна група. Власне, це ще один доказ того, що Солженіцин ніколи не коливався, коли опинявся віч-на-віч з правдою, навіть якщо рідні традиції не підготували його до того, щоб поважати чеченців. І справді, він походив з родини козаків, а, як відомо, стосунки між козаками та чеченцями ніколи не відрізнялися теплотою.

Коротше кажучи, повернувшись до Росії, він намагався віднайти там все, що було йому дорогим. Саме тому він подорожував в поїзді, долаючи простори Сибіру, замість того, аби просто прилетіти до Москви в літаку. Він хотів зустрітися з народом, з цими маленькими людьми, на яких завжди покладав всі свої сподівання. Але він швидко зрозумів – і це виявлялося багато разів, – що не слід ідеалізувати того, що відбувалося в Росії, і що процеси розкладу були готові взяти гору над процесами оздоровлення нації. Гострим поглядом він зумів помітити все, що відділяло життя московських еліт від життя маленьких людей, яке ставало дедалі важчим по мірі того, як зазнавали краху радянські соціальні структури, під руїнами яких люди були буквально поховані.

На мою думку, Солженіцин помилявся, переоцінюючи здатність російського народу до самоврядування. Дійсно, він дуже сподівався на більшу самостійність народу. Особисто я не думаю, що цей проект був реакційним. Радше він був близьким до анархізму: розглядати селянський світ як ядро суспільства. Проте, Солженіцин швидко збагнув, що радянський бульдозер роздавив всі категорії населення, нікого не залишивши. Нігілізм – тобто відсутність будь-якого морального стрижня – тих, хто проводив російський терор, забруднив народні маси: населення в цілому втратило усвідомлення того що є зло. Однак, щоб суспільство могло стати керованим, чи то зверху, чи то знизу, необхідно, аби воно виробило визначення зла. Має існувати консенсус щодо того, чого слід в будь-якому разі уникати. Але після сімдесяти років комунізму відкрилося, що зло було водночас всім і нічим. І еліти, і прості громадяни вже не знають, що погано, не можуть сказати, що було гіршим з двох варіантів. Саме з цієї причини заклики Солженіцина до каяття, до самоуправління, до автономії громадянського суспільства лунали, мов проповідь у пустелі. Він недооцінив наслідки сімдесяти років терору і промивання мізків. Можливо, що в той же час він надто ідеалізував дореволюційне населення Росії. Бо, читаючи Чеховські описи російського селянства, не бачиш причин для солженіцинського оптимізму!

Природно, йому можна пробачити цей оптимізм, бо він базується на кращих почуттях; але мені здається, що він не розрізняв,

до якого ступеня мораль російського народу було зруйновано комунізмом і тупою пропагандою. Я знов-таки підкреслюю, що тут я не веду мови про відсутність ідеалів: навпаки, Росія в усі часи була наповнена ними. Їй бракує зовсім не ідеалів, а того, про що Солженіцин пише в «Архіпелазі»: сприйняття зла, здатності показати і викрити зло. Правда – відносна, добро і краса – також; але релятивізм щодо поліцейської держави, по відношенню до варварства армії, до концентраційних таборів, до тортур і катувань, що застосовуються до тюремних в'язнів, так само, як релятивізм по відношенню до злиднів і до страждань народу, ось що робить людей нечутливими і байдужими до проявів нелюдськості.

Галина Аккерман: *Навіть якщо Солженіцин не брав активної участі у суспільному житті, не можна заперечувати того факту, що він користувався повагою влади. Його запрошували на офіційні церемонії, він багато разів зустрічався з Володимиром Путіним, а після смерті Солженіцина Президент Медведєв навіть видав декрет про увічнення його пам'яті. Однак буде цікаво побачити, яку саме частину спадку Солженіцина нова влада має намір зробити безсмертною. Бо «Архіпелаг ГУЛАГ» був написаний майже сорок років тому. Але письменник присвятив кілька років своєї дуже плідної старості написанню іншого монументального твору: твору у двох томах, який називається «Два століття разом» і піддався цілій хвилі жорсткої критики.*

Багато хто вважає, що само питання про співіснування російського та єврейського народів впродовж двох віків є некоректним. Втім, я вважаю, що для Солженіцина це питання продовжує його роздуми над причинами того, що сталося в Росії. Він почав з описів ГУЛАГу, потім він запитує себе, як Росія могла зробити ГУЛАГ, що знов-таки заохочує його досліджувати революцію та її передумови. Тоді він почав шукати відповідальних за цей політичний процес і за комуністичний терор, серед яких був високий відсоток євреїв. Ось чому він зацікавився положенням євреїв у Російській імперії, а потім за часів радянського режиму. Це видається доволі логічним, чи не так?

Андре Ґлюксман: Це правда, що Солженіцин кинувся шукати відповідальних, але він знайшов не євреїв. Він чітко вказує, що цією книгою автор зовсім не бажає зняти відповідальність за більшовицьку революцію з російського народу. А всім тим, хто на

московських станціях метро чи на задвірках Тули стверджує, що в усіх бідах Росії винні євреї, я раджу прочитати два томи Солженіцина. З притаманною йому чіткістю він пояснює, що йдеться не про те, аби розділити відповідальність між росіянами та євреями, навісити на кожного частину відповідальності. Ні, він стверджує, що саме росіяни здійснили Лютневу, а потім Жовтневу революції, і що цілковита відповідальність за це лежить на них.

Таке твердження здається мені фундаментальним. Через це читання другого тому було б дуже пізнавальним для кожного антисеміта. Солженіцин не дозволяє собі визволитися від своєї власної відповідальності і перекласти її на когось іншого! Гадаю, що ідея цієї книги була задумана Солженіциним дуже давно, через гнів, який він відчув до кількох конкретних євреїв, і, звичайно ж, не до всіх євреїв як таких. Правда, що в часи дисидентського руху деякі євреї не хотіли битися на боці своїх товаришів за свободу всіх і займалися лише конкретним питанням стосовно свободи еміграції для євреїв.

Проте більшість євреїв-дисидентів у розпал брежнєвської епохи боролася за громадянські свободи для всіх громадян, і багато з них були близькими до Соложеніцина, наприклад, Олександр Гінзбург, про якого я вже згадував. Він був одним із перших видавців самвидаву, написав знамениту «Білу книгу», присвячену суду над Синявським і Даніелем – також євреєм. І це – лише один із багатьох прикладів. Солженіцин виявляє повагу до цих людей і не забуває зазначити, що з сімох відважних дисидентів, які вийшли на демонстрацію на Червону площу, аби протестувати проти окупації Чехословаччини радянськими військами, четверо були євреями. Однак чотири на сімох, ця пропорція ні в якому разі не відбиває демографії! На той час в СРСР проживало два мільйони євреїв, що становить менше одного відсотка радянського населення. Коротше кажучи, уважний читач відразу ж побачить, що ця книга не містить нічого антисемітського.

В той же час у книзі ми знайдемо цікаві статистичні дані. Дійсно, серед кадрів радянського режиму, включаючи репресивні органи, до 1937 року відзначається високий відсоток євреїв. Але Солженіцин звертає увагу на інші дані. Після революції близько двох мільйонів мешканців залишили Росію. Багато з них сподівалися боротися проти комуністичного режиму з-за кордону. Серед цих

людей було двісті тисяч євреїв, тобто набагато значніший відсоток, ніж загальний процент євреїв, що населяли Російську імперію. Хоча щодо керівників партій меншовиків та конституційних демократів, а також партії соціалістів-революціонерів, як лівих, так і правих, то тут відсоток євреїв був дуже високим. Ця пропорція, проте, набагато перевищує відсоток євреїв у Центральному Комітеті партії більшовиків на момент Жовтневої революції. В цьому контексті часто згадують про Троцького, але, крім нього, в Центральному комітеті євреї зустрічалися рідко. Ви це бачите самі: читаючи Солженіцина, можна напевно констатувати, що євреї не були мозком більшовицької революції, а навпаки, часто вони були членами партій із опозиції більшовикам.

Чесний і позбавлений упереджень читач, закриваючи книжку, може зробити висновок, що взагалі євреї були більш активними в соціальному відношенні, ніж інші жителі Імперії. Інший цікавий факт: як тільки обмеження щодо вступу євреїв до університетів були зняті, їхня кількість серед молоді, яка навчається, значним чином підвищилася, незабаром вони вже складали 15% від загального числа студентів країни. Протягом всього радянського періоду близько 15% радянських дослідників були євреями. Щоправда, євреї ніколи не з'являються в сільському господарстві, але кожен знає, чому було саме так. Натомість перед революцією і під час Громадянської війни вони у великій кількості тікали з маленьких міст та містечок через погроми, що пояснює їхню масову присутність у великих містах, де євреї виявляли велику соціальну активність. Але Солженіцин згадує ще один факт. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років, коли посилилися переслідування дрібних торгівців та фабрикантів, які процвітали впродовж перших років нової економічної політики (т. зв. НЕПу), принаймні 90% жертв цих переслідувань становили євреї. Тобто, євреїв було багато і серед переслідувачів і серед переслідуваних. Це – соціологічний факт. Мені дуже хотілося б, аби ті, хто посилається на Солженіцина, щоб покласти відповідальність за революцію на євреїв, це розуміли.

Галина Аккерман: *Втім, читаючи Солженіцина, відчуваєш певний дискомфорт, оскільки він ставить на одну дошку російський та єврейський народи так, ніби вони були рівними партнерами. Це нагадує мені афоризм, який якось застосував в розмові зі мною один старий рабин: «Революцію робили Троцькі, але Бронштейни[2] завжди розплачувались за побиті горщики». Дуже проникливе зауваження. Дійсно, євреї, що робили революцію, брали в ній участь зовсім не як євреї. Навпаки, вони відкидали своє єврейство. То ж чи справедливо говорити про цих російських євреїв, як про представників єврейського народу?*

Андре Ґлюксман: Ви цілком маєте рацію. Поняття «єврейського народу», яке застосовує Солженіцин є доволі проблематичним. Він розмірковує, застосовуючи терміни «народ» та «нація», але ці терміни були введені в обіг німецькими романтиками. Було б дуже важко втлумачити грекам часів Платона чи Аристотеля, що походили із незалежних міст, що всі вони є представниками одного й того ж народу чи однієї й тієї ж нації. Колективну відповідальність за ту чи іншу акцію того чи іншого міста не несли мешканці інших міст. Єдиний раз мешканці численних грецьких міст поєдналися в боротьбі проти персів. А крім того, деякі міста не долучилися до цієї коаліції, бо були союзниками персів… Я гадаю, що навіть зараз поняття «народ» чи «нація» не здатне описати європейську реальність: пригадаймо великі міграції з/до Франції, Німеччини, Великої Британії чи Іспанії. Ці концепти також проблематичні, коли йдеться про Італію, не кажучи вже про Балкани.

Що стосується євреїв як таких, то їх досить складно визначити як народ. Безперечно, це такий же древній народ, навіть більш древній, ніж греки. Але вірити в те, що цьому народові притаманна політична або ідеологічна єдність, за яких він міг би нести колективну відповідальність за вчинки своїх членів, це, вибачайте, романтична точка зору, що датується XIX століттям. Ще більш дивним було б вважати Солженіцина сіоністом за його романтичне бачення народу і нації, тоді як у євреїв сіонізм вже давно втрачає свою популярність.

Достатньо спитати себе, чи існує єврейський народ, який міг би, як такий, втілювати конкретну політичну програму, який міг би брати участь в революції і понести за це відповідальність. Коли уважно читаєш Солженіцина, то знаходиш документи, які демонструють діаметрально протилежне. По-перше, здебільшого євреї

[2] Бронштейн – справжнє прізвище Троцького.

Російської імперії не мали ніякої схильности до революції. Під час виборів до Установчих зборів євреї віддавали голоси чи то за релігійні єврейські партії, чи то за сіоністів, і, звичайно ж, не за революційні угрупування, а тим більше не за більшовиків. І навіть серед єврейських еліт революціонерами була дуже невелика кількість. Тоді яким же чином можна вимагати від євреїв відповідати за дії цієї меншості? Природно, серед єврейської молоді, як і серед російської, були неврівноважені люди, які втратили життєві орієнтири після Першої світової війни і вважали себе апашами. Вони скористалися ситуацією, аби отримати владу, гроші, житло тощо. Але хіба ж вони хоч якось представляють ті верстви, які можна назвати єврейським населенням Росії? Більш, ніж сумнівно. Коли ж ці люди прийшли до влади, вони почали переслідувати і тероризувати єврейське населення – втім, це підкреслює і Солженіцин. Отже, в жодному разі неможливо вважати, що люди, які втратили своє коріння, і деякі інтелектуали справді стали революціонерами. Цих людей слід вважати радше віровідступниками, ніж євреями, як це зробив той рабин, про якого ви щойно розповіли.

Ставши Троцькими, Бронштейни не лише змінили ім'я; вони так само вивели свою революційну ідеологію з нігілізму, народженого в російському суспільстві впродовж 1880-х років. Солженіцин сам вказує, що ці люди виросли на Тургеневі та Чехові, великій російській літературі та російських революційних вченнях. Дуже добре видно: вони були євреями тільки за походженням, але виховувалися в Росії, їм була прищеплена російська культура, і саме це виховання дало такі плоди. Але це лише половина моєї відповіді Солженіцину.

Існує також і інший очевидний аспект, але він є більш дивним, ніж це може здаватися, тому частіше його просто не помічають. Шкода, що Солженіцин не читав того, що було написано на цю тему численними єврейськими авторами. Слід знати: скрізь у світі, не тільки в Росії, єврейська інтелігенція часто схиляється до революції. Навіть не кажучи про Карла Маркса, було багато євреїв серед революціонерів Комінтерну в Центральній Європі, в Німеччині і, меншою мірою, у Франції та Англії. Саме тут слід поставити вирішальне запитання: чому частина єврейської інтелігенції була настільки віддана справі радикальної революції?

Це питання вже обговорювалося з філософської точки зору, зокрема Гершомом Шолемом, одним з найбільших спеціалістів у галузі єврейського містицизму. Його відповідь є вкрай цікавою. Він пояснює, як революційні інтелектуали можуть, за певних обставин, перетворитися на вбивць. Як історичний приклад він наводить рух Саббатая Цві, містичного пророка XVII століття, якому вдалося об'єднати практично все єврейське населення Європи, від півночі до півдня, від сходу до заходу, від Литви до Туреччини і Єрусалима, звичайно, пройшовши через Францію, Німеччину та Польщу. Надзвичайний факт: навіть коли Саббатай Цві навернувся в іслам, власні адепти не оголосили його ренегатом, а продовжували уславлювати його як свого месію.

Шолем показує, що євреї-марксисти послуговувались схожою логікою: вони приймали європейський модернізм і відкидали або забували свій єврейський спадок… але зберігали при цьому полум'яний месіанський розум. Він стверджує, що цей спосіб відкидати і навіть втоптувати в бруд єврейські традиції був суто єврейським і месіанським. Коли Саббатай Цві пішов проти законів і приписів Тори та єврейських традицій і поставив себе в певному сенсі над іншими, його адепти побачили в цьому ще один доказ того, що він був месією. «Злетіти» над добром і злом означало для нього своєрідним чином продемонструвати своїм прихильникам власну вибраність. Я – обранець Бога, месія, саме тому, що мені хочеться йти проти всіх звичаїв, бо мені все дозволено: такою була логіка Саббатая Цві і всіх його адептів. Подібна релігійна логіка часто зустрічається в сектах. Візьмемо хоча б випадок з сектою асасинів у добу Хрестових походів, чия назва стала у французькій мові синонімом убивць. Їхній пророк, як зберігач божественного одкровення, міг повставати проти традиції, як йому заманеться: так, асасини молилися не обличчям до Мекки, а повернувшись до неї спиною, вони їли вдень під час Рамадану, вони пили вино… Вся ця поведінка сприймалася як знаки їхньої вибраності!

Коли єврейські (і не тільки єврейські) інтелектуали Європи зневажають здоровий глузд в ім'я революції, коли вони приносять в жертву свій власний розум і свою людяність, коли їхні руки по лікті в крові, тоді все більше вони намагаються виглядати нещадними, ще більше тероризують народ, тим більше зневажають пересічних громадян – тим більше вони відчувають себе вибраними.

Цей месіанський механізм, який виявляє себе не тільки в єврейській, а й в інших релігіях, наприклад, у католиків часів Інквізиції або сьогодні у шиїтів, і який характеризується порушенням всіх прийнятих меж, в основному пояснює поведінку євреїв, котрі називають себе атеїстами, але котрі насправді виховувалися містичними почуттями набагато сильнішими, ніж мали їхні традиційні одновірці, тобто більшість єврейського населення. Втім, опис революційного нігілізму у Достоєвського в «Бісах» дуже близький до саббатіанства: йдеться про можливість плювати в обличчя Бога і бути таким чином більш вибраним Ним, ніж той, хто поважає традиції, свого ближнього й основні моральні принципи.

Аби підвести підсумок, я вважаю, що питання, котре ставить Солженіцин відносно відповідальності, є основоположним, але він використовує категорії, тобто поняття «народу» та «нації» в сенсі, притаманному ідеології романтизму, що шкодить точності його аналізу.

Галина Аккерман: *І насамкінець, що для Вас є найважливішим у творчості Солженіцина?*

Андре Ґлюксман: Гадаю, що багато його тез залишаються спірними, але ніколи не слід забувати, що він привернув нашу увагу до найважливіших питань XXI століття. Йдеться про терор і про опір терору. Звичайно, ГУЛАГ не існує більше в його колишній формі в Росії та інших країнах Східної Європи, але треба мати на увазі, що хоча комуністичного табору, який обіймав третину території планети, не існує вже досить давно, принцип ГУЛАГу, можливо, у більш помірній формі, може знову прорости в наш час на трьох четвертих суходолу…

Ось чому проблеми, підняті Солженіциним, є такими важливими: концентраційний простір, терор, організований владою, зневага до людства, наша пасивна чи активна підтримка цих порушень, зачарування, яке викликають революції, коротко кажучи, всі ці пекельні механізми, до яких нас можуть долучити, є такими ж добрими, як і наші наміри. На мою думку, це і є головні уроки, які заповідав нам великий російський письменник.

«Я ГОВОРИТИМУ ПРО ІЗРАЇЛЬ ТА ЄВРЕЇВ»

Виступ Олени Боннер на Форумі свободи в Осло 19 травня 2009 року

Пані, панове,
Дорогі друзі,

У своєму запрошенні на цю конференцію її голова Тор Халворссен попросив мене розповісти про моє життя і про страждання, які мені довелося витерпіти. Сьогодні мені це не видається істотним. То ж я буду говорити дуже коротко. У чотирнадцять років я залишилася без батьків. Мого вітчима було розстріляно, мою матір було депортовано на вісімнадцять років, спочатку до в'язниці, а потім – у вигнання. Тож моя бабуся по матері взяла на себе турботи про мене і моїх братів. Поет Володимир Корнілов, доля якого була такою ж, написав: «Складалося таке враження, що в наш час не було матерів. Були лише бабусі». Таких дітей, як я, були сотні тисяч. Ілля Еренбург назвав їх «дивними сиротами 1937 року».

Потім була війна. Вона викосила моє покоління майже до коріння, але мені пощастило. Я повернулася з фронту, тоді як моя бабуся померла в Ленінграді під час блокади. Потім, впродовж шести років навчання на медичному факультеті, я ніколи не могла наїстися, але саме там я зустріла свого першого чоловіка. У нас було двоє дітей, і ми жили в бідності у комунальній квартирі. В цьому не було нічого особливого. Всі так жили. Пізніше я стала дисиденткою. Я зустріла Андрія Сахарова. Нас відправили у заслання до Горького. Але ми були разом. І це було щастям.

Сьогодні, коли я роблю підсумки щодо мого життя – а у вісімдесят шість років треба підбивати підсумки кожного дня, який ще

відпущено для існування, – я можу сказати про своє життя трьома словами. Воно було *типовим, трагічним* і *прекрасним.* Той, хто хоче довідатися про це більш детально, може прочитати дві мої книги, перекладені багатьма мовами[1]. Читайте також «Спогади» Сахарова. Шкода, що його «Щоденник», виданий в Росії у 2006 роцi, не був перекладений за кордоном. Вочевидь, Захід більше не цікавиться Сахаровим.

Так само Захід не дуже цікавить Росія, де більше немає виборів, незалежного правосуддя, вільної преси. Це країна, де регулярно – майже щодня – вбивають журналістів, захисників прав людини, мігрантів. Країна, де панує корупція нечуваного розмаху, якої ще не знала історія людства. І про що ж в основному розповідають західні медіа? Про газ і про нафту, на які Росія багата. Саме це є її єдиним політичним козирем, який вона використовує як інструмент тиску та шантажу. Інший сюжет, який постійно турбує пресу: хто керує країною? Путін чи Медведєв? Але яка різниця, якщо Росія цілковито втратила демократичний імпульс на початку 1990-х років? Вона залишиться такою ж на найближчі десятиріччя, якщо не с танеться великого потрясіння.

Після падіння Берлінської стіни світ змінився з неймовірною швидкістю. Та ж чи став світ кращим для шести мільярдів восьмисот мільйонів мешканців, які населяють нашу невеличку планету? Незважаючи на всі новітні досягнення науки і техніки, які ми зазвичай називаємо «прогресом», ніхто прямо не може відповісти на це запитання. Світ став більш неспокійним, більш непередбачуваним, більш крихким. Ця непередбачуваність, цей неспокій і ця крихкість різною мірою відчуваються в усіх країнах і кожною окремою людиною. І водночас соціальне та політичне життя стають все більш віртуальними, як картинки на екрані комп'ютера. Медіа виплескують на нас море інформації про незчисленні конференції, саміти, форуми, різні національні та міжнародні конкурси, як це було в минулому. На словах це виглядає зближенням, а в реальності – це все більша ізоляція.

Таким станом світ завдячує не економічній депресії чи свинячому грипу, це – наслідки 11 вересня 2001 року. Спочатку терористи, які висадили в повітря вежі Всесвітнього торговельного

[1] «Дочки матери», «Постскриптум. Книга о горьковской ссылке».

Центру, спровокували епідемію ненависті та жаху в усьому світі. Але швидко віднайшли «істинних» винуватців: Джорджа Буша-молодшого і, як завжди, євреїв. Перша конференція Дурбані яка відбулася напередодні нової хвилі антисемітизму в Європі, ніби стала провісником цього. І ось вже на Другій конференції в Дурбані великий оратор Ахмадінежад прямо запропонував скасувати існування Держави Ізраїль.

Тепер я говоритиму про Ізраїль та євреїв. Не тільки тому, що я єврейка, а, перш за все, з політичних причин: конфлікт на Близькому Сході після закінчення Другої світової війни залишається ареною гри та політичних спекуляцій для великих держав, арабських країн та деяких політиків, які прагнуть, завдяки удаваному «мирному процесу», закріпити свою популярність, тобто отримати Нобелівську премію миру. Колись ця премія була найвищою моральною відзнакою нашої цивілізації. Але після грудня 1994 року, коли Ясір Арафат став одним з трьох її лауреатів, її етична цінність зменшилася. Я не завжди з радістю сприймала рішення Нобелівського комітету, але цей вибір мене просто приголомшив. Того дня я ніяк не могла збагнути і прийняти те, що віднині Андрій Сахаров і Ясір Арафат обидва посмертно будуть членами одного клубу Нобелівських лауреатів.

У своїх численних інтерв'ю та публікаціях Андрій Сахаров часто пише і говорить про Ізраїль. Я присвятила цій темі невелику статтю – чи, радше, компіляцію з цитат. Якщо цей текст опублікують в Норвегії, багато норвежців будуть здивованими побачити, до якої міри їхнє теперішнє ставлення до Ізраїлю відрізняється від ставлення Сахарова. І ось кілька цитат: «Ізраїль має безумовне право на існування»; «Ізраїль має право існувати в безпечних кордонах»; «Всі війни, які вів Ізраїль, є справедливими, вони були йому нав'язані безвідповідальністю арабських лідерів»; «З грошима, які були інвестовані в палестинську проблему, вже давно можна було б розмістити «палестинських біженців» в арабських країнах і забезпечити їм пристойне життя».

Війна продовжується з часу появи Держави Ізраїль. Було кілька переможних війн і кілька війн, які Ізраїлю завадили виграти. Кожного дня – буквально кожного дня – країна очікує нових замахів або нової війни. Однак, вже існують «Мирні ініціативи Осло», «Рукостискання» Кемп-Девіду, «Дорожня карта», «Мир в обмін

на території» – яка величезна територія: в ясну погоду, її можна охопити неозброєним оком з кінця в кінець!

Тепер є нове модне гасло (хоча не таке вже й нове): «Дві країни для двох народів». Це звучить добре. І по цьому пункту панує сердечна згода поміж Четвіркою, що має встановити мир, до складу якої входять Сполучені Штати Америки, ООН, Європейський Союз і Росія – «великий миротворець» з огляду на Вічність, зі своїми Чеченськими війнами, абхазькою та осетинською провокаціями[2]. Але, щоб реалізувати цей проект, згадана четвірка, так само, як арабські країни і палестинські лідери (як Хамасу, так і ФАТХу), висувають перед Ізраїлем численні вимоги. Не казатиму, що однією з них є вимога прийняття палестинських біженців. І тут потрібно зробити невелике посилання на історію та демографію.

Згідно з офіційним визначенням ООН, біженцями є ті люди, що втекли від насильства та війни, але не їх нащадки, народжені в іншій країні. Колись була приблизно однакова кількість палестинських і єврейських біженців, які втекли з арабських країн – десь від семисот до восьмисот тисяч з кожного боку. Більшість єврейських біженців, майже 600 000 осіб, були прийняті щойно утвореним Ізраїлем. ООН офіційно визнала їх біженцями, але ніколи їм не допомагала. Однак палестинців розглядають як біженців не лише в першому, але також і в другому, третьому, а тепер уже й в четвертому поколіннях. За даними Агентства допомоги палестинським біженцям ООН (UNRWA), кількість зареєстрованих біженців зросла з 914 000 у 1950 році до 4 600 000 осіб на сьогоднішній день, і вона продовжує зростати. Всі ці люди користуються на даний час правами біженців, включаючи право на гуманітарну допомогу.

Населення Ізраїлю нараховує зараз біля 7,5 мільйонів осіб, 2,5 мільйони з яких є етнічними арабами, палестинцям[3]. Уявіть собі, що Ізраїль повинен прийняти ще майже 5 мільйонів палестинців: кількість цих останніх перевищить явним чином кількість євреїв. Однак поруч буде створена палестинська держава, цілком очи-

[2] Йдеться про визнання Росією незалежними республіками двох регіонів Грузії – Абхазії і Південної Осетії. Зі всієї світової спільноти цю незалежність визнали лише Нікарагуа, Венесуела, Вануату, Науру та Тувалу.

[3] На кінець 2010 року населення Ізраїлю нараховувало 7 700 000 жителів, з яких 5 806 000 євреїв і 1 571 000 палестинців.

щена від євреїв, так само вимагають звільнити від євреїв і віддати Палестині всю територію Юдеї та Самарії, тоді як вже немає жодного єврея у Газі.

Цей сценарій є просто жахливим. І не тому, що Ізраїль буде фактично зруйновано: часи змінюються, і євреї теж. Страшно те, що той факт, що члени Четвірки, керівники країн, представлених в цьому квартеті, і народи цих держав мають настільки коротку пам'ять, що можуть розглядати можливість саме такого вирішення проблеми. Бо в реальності план «Дві країни для двох народів» – це утворення палестинської держави, цілковито очищеної від євреїв, а також іншої держави, де потенційно така перспектива є ймовірною. Свята Земля стане *Judenfrei*, що відповідає мріям Адольфа Гітлера. То я питаю тих, хто ще не втратив здатності міркувати: хто є сьогодні фашистами?

Я маю ще одне запитання, котре мене дуже хвилює. Воно звернене до моїх колег, захисників прав людини. Чому доля ізраїльського солдата Гілада Шаліта, на відміну від долі в'язнів Гуантанамо, вас не хвилює?

Ви отримали дозвіл для представників Червоного Хреста, представників медіа, юристів відвідати Гуантанамо. Ви знаєте умови утримання в'язнів, їхній розпорядок денний, ви знаєте, чим вони харчуються. Ви зустрічалися з тими, кого піддавали тортурам. Завдяки вашим зусиллям катування були заборонені, а питання про закриття цієї в'язниці є уже вирішеним. Президент Обама прийняв це рішення у перші дні свого перебування у Білому Домі. І хоча він не знає, так само як і Президент Буш до нього, що робити з цими в'язнями, можна сподіватися, що нова Адміністрація зуміє знайти вихід. Проте впродовж двох років Гілада Шаліта утримують терористи, а міжнародна спільнота захисників прав людини нічого не зробила для його визволення[4].

Чому? Йдеться про пораненого солдата, який має бути захищеним Женевською конвенцією щодо лікування військовополонених. Ця Конвенція передбачає, що захоплення заручників заборонено, що представники Червоного Хреста мають право оглядати військовополонених і зокрема тих, кого поранено, крім того,

[4] На момент появи цієї книги Гілад Шаліт все ще залишався бранцем у Газі. Франція докладає зусиль, аби домогтися його визволення.

у них є ще й інші права, які мають бути застосовані до солдата Шаліта. Той факт, що представники Четвірки ведуть перемовини з тими, хто утримує Шаліта в невідомому місці і в невідомих умовах, демонструє нехтування міжнародним правом, надзвичайний юридичний нігілізм. Як же так сталося, що захисникам прав людини невідомі ці документи?

Крім того, я думаю (дехто вважає мене наївною), що звільнення Шаліта стане першим маленьким, але реальним кроком до миру. Я кажу «звільнення», а не «обмін» на тисячу або тисячу п'ятсот в'язнів, що утримуються в ізраїльських тюрмах, яких було засуджено за законом за реально скоєні злочини. І повертаючись до мого запитання щодо мовчання захисників прав людини, я не знаходжу іншої відповіді, крім однієї: Шаліт є ізраїльським солдатом, Шаліт – єврей. Отже, йдеться про свідомий або підсвідомий антисемітизм. Ми знову стикаємося з фашизмом.

Тридцять чотири роки минуло з того часу, як в цьому місті я представляла мого чоловіка, Андрія Сахарова, на церемонії вручення Нобелівської премії миру. Тоді я закохалася в цю країну. Я завжди згадуватиму теплий і гостинний прийом, з яким я тут зустрілася.

Сьогодні я відчуваю неспокій і надію – саме так називався есей, написаний Сахаровим для Нобелівського комітету в 1977 році. Неспокій – через антисемітизм і антиізраїлізм, які зростають в Європі і в інших частинах світу. Надію – бо я сподіваюся, що країни світу та їхні керівники, як і все людство, згадають і приймуть етичну заповідь Сахарова: «В кінцевому підсумку, моральний вибір виявляється найбільш прагматичним».

МИХАЙЛО ХОДОРКОВСЬКИЙ: ОСОБИСТА ДУМКА

Олена Боннер[1]

Голодування завжди є жорстоким і страшним випробуванням. Воно жорстоке і страшне для того, хто голодує, і це жахливо для тих, хто розуміє причини такого рішення і уявляє його можливі наслідки. А що вже говорити про рідних того, хто оголошує голодування? Те, що вони відчувають, неможливо описати! Я знаю все це не за розповідями інших людей, а з власного неодноразового досвіду.

Сьогодні передали, що Михайло Ходорковський щойно припинив голодування. Це найкращий подарунок Андрію Сахарову на день його народження, який ми відзначаємо і після його смерти.

Якщо мені буде дозволено вжити досить старомодне слово «дуель», я б сказала, що Ходорковський і всі ті, кого було або буде засуджено в зв'язку з цією справою (Платон Лебедєв, Пічугін, Алексанян та інші), як і ті, кого було засуджено в зв'язку з подібними справами – а їх дуже багато, але вони не так багато важать, і суспільство є менш інформованим щодо них, – вийшли переможцями з дуелі, до якої вдалися.

Програв цю дуель, перш за все, діючий Президент або, радше, тандем – хто може розділити цей дует? Кому належить верховна влада в країні? Не мені про це казати. Безумовним є те, що програвши цю дуель, Медведєв і Путін, обидва, втратили власну честь – та чи ж мали вони її? – і людську гідність. Повернути їх

[1] Опубліковано 21 травня 2010 року на сайті www.grani.ru, регулярним автором якого була Олена Боннер.

собі вони зможуть лише тоді, коли виконають дві обов'язкові умови; потрібно негайно:

1) звільнити через некомпетентність суддю та прокурора, які продемонстрували повну відсутність незалежності та поваги до закону під час другого судового процесу Ходорковського та Лебедєва;

2) вимагати від Верховного суду Російської Федерації віддати наказ повернутися до першого судового процесу, щоб повністю його переглянути.

Вся ця позбавлена сенсу кримінальна бюрократична процедура, яка триває вже в п'ять разів довше, ніж тривав Нюрнберзький процес, вся ця гора документів, в якій навіть найбільші професіонали застрягли б, коротше кажучи, все це – починаючи з арештів і закінчуючи судами – цілковито збезчестило країну.

Складається враження, що сучасне правосуддя намагається зрівнятися, якщо не за масовістю, то в усякому випадку за брехливістю, з образами юстиції, втіленнями яких були у минулому Вишинський та трійки, які клепали вироки на потоці в прокляті часи сталінізму[2].

Якщо влада – цей славнозвісний «тандем» – не знайде в собі сили відкрити правду, як це зробив Хрущов в доповіді на XX з'їзді КПРС, тоді вона займе належне місце не в російській історії, а на звалищах Історії.

Мені можуть відповісти, що Хрущов, який дозволив сотням тисяч осіб бути реабілітованими за стандартним формулюванням «Випадок класифікується відсутністю складу злочину. Вас цілком реабілітовано», закінчив тим, що втратив владу. Так, він втратив владу, але натомість здобув людську гідність. Що є більш цінним?

[2] Юрист Андрій Вишинський був Прокурором СРСР з 1935 по 1939 роки. Він відіграв зловісну роль під час принципових політичних процесів цього періоду, був одним із організаторів сталінських репресій.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ:

подяка Олені Боннер

ОЛЕНА БОННЕР МАЛА ПОЛІТИЧНИЙ ЗІР

За Сергієм Ковальовим

Смерть поставила останню крапку в багатому, полум'яному, наповненому подіями житті Олени Боннер. Це життя також було дуже щасливим, що трохи пом'якшує біль нашої втрати. Всі ми смертні. Було якимсь дивом, що Олена Георгіївна, незважаючи на таке слабке здоров'я, змогла прожити настільки довго. Останні роки, обтяжені серйозною хворобою, вона часто знаходилася в критичному стані, але щоразу в останню мить її рятували лікарі. Втім, до останнього чи, може, майже до останнього подиху вона вела активне життя, про що свідчать її численні публікації.

Вона була пристрасною натурою, і цей її темперамент виявлявся в її стосунках з людьми, яких вона любила, і з тими, хто ставився до неї з неприязню. Я особисто не завжди погоджувався з її політичними та особистими поглядами. Олена Георгіївна була жінкою, яка про все судила категорично, і інколи її безкомпромісність не враховувала всієї складності тієї чи іншої події. В усякому разі її судження завжди були гострими та відвертими.

Головною роллю Олени Георгіївни в житті був її нерозривний зв'язок з Андрієм Дмитровичем Сахаровим. На цю тему ходить багато пліток, абсолютно фальшивих та несправедливих. Злі язики стверджують, що вона була злим генієм видатного фізика, що вона ним керувала і втягувала його у справи, котрі були йому чужими. Але всі, хто знав Сахарова, добре розуміли, що керувати ним було неможливо. Можна було переконати його за допомогою аргументів змінити точку зору, але ніяким чином неможливо було ним маніпулювати, він завжди приймав рішення сам. Оле-

на Георгіївна неодноразово говорила мені, що немислимо було нав'язати Сахарову що-небудь, а втім, вона ніколи й не намагалася цього робити. В дійсності її вірна і винахідлива допомога була дуже важливою для Сахарова.

Вона часто говорила, що всі знали її як дружину академіка Сахарова, але вона мала свою власну особистість. І справді, вона мала особливе значення. Це вірно. Наприклад, саме вона відігравала головну роль під час процесу Едуарда Кузнєцова, і саме вона передала його щоденник за кордон. А щодо контактів Андрія Дмитровича з іноземними журналістами, то були періоди в їхньому житті, зокрема у горьківському засланні, коли ніхто, крім неї, не міг забезпечити ці контакти, і вона робила це з надзвичайною сміливістю. Це була безстрашна жінка.

У 1960-ті роки я вже був знайомий з Оленою Боннер. Але це знайомство мало скоріше духовний характер. Наше зближення датується тим же часом, коли вона зустрілася з Андрієм Дмитровичем. Це сталося в Калузі в 1970 році, в період судового процесу над двома дисидентами, Револьтом Піменовим та Борисом Вайлем. Їх судили за розповсюдження текстів, опублікованих в самвидаві. На той час це був типовий політичний процес, але оскільки Піменов та Вайль з політичних мотивів уже були ув'язнені раніше, справа наробила шуму в колах дисидентів. Багато з них приїхали на суд з Москви та Ленінграду. Однак нікому з нас, за виключенням академіка Сахарова, не було дозволено проникнути до зали засідань. Ми юрмилися у вестибюлі суду і на вулиці. Коли вирок було оголошено, Андрій Дмитрович швидко вийшов із зали засідань, сухо попрощався з нами і поїхав на вокзал, що здалося нам дивним.

Незабаром до мене підійшов офіцер і попросив, аби я пройшов за ним. Виявилося, що записки, які Піменов вів під час процесу, зникли. «Ви здаєтеся тією людиною, яка може нам допомогти їх знайти», – сказав він. Олена Георгіївна, яка була поруч зі мною, запропонувала почекати на мене. Я дав їй серветку – там всередині був самвидав, і я не хотів брати його з собою. Ми увійшли до кімнати, де сиділи прокурор і головний суддя – в той час вони не соромилися показати, що вони за одне. Оскільки я нічого не знав, бесіда вийшла порожньою, якоюсь беззмістовною. Після цього той же офіцер відвів мене до Піменова, який сказав, що його записи,

можливо, випадково були «забрані» кимось з наших і попросив, щоб їх повернули представникам влади. Мені було ясно, що він ламав комедію і що він знав, хто взяв його записи.

Я повернувся до Олени Георгіївни, і ми побігли, щоб не запізнитися на поїзд, котрий мав от-от відходити. Ми застрибнули до останнього вагону і почали шукати тих, хто приїхав разом з нами. В одному з купе ми побачили групу друзів, серед яких знаходився Сахаров. Він показав нам товстий зошит – це були записи Піменова. Дружина Піменова, якій було дозволено попрощатися з чоловіком після оголошення вироку, примудрилася їх тихенько поцупити і непомітно передати Сахарову, бо він був, мабуть, єдиним, хто міг би їх винести з приміщення суду. Повернувшись до Москви, ми зробили копії нотаток і наступного дня послали когось до Калуги, щоб повернути зошит.

Пізніше я став другом родини. Я часто приходив до квартири матері Олени Георгіївни, Руфі Боннер, де мешкала вся родина. Я добре пам'ятаю кухню цієї квартири, де їли і дискутували, і де я мав за столом своє власне місце. Саме з цього дому я поїхав прямо до в'язниці. Я отримав виклик із КДБ, і ми знали напевно, що мене буде заарештовано. Я залишив їхній будинок пізно вночі: ми довго говорили, писали якийсь текст, і, насамкінець, Олена Георгіївна пригостила мене щами.

Як свідок можу сказати, що у відносинах між Андрієм Дмитровичем та Оленою Георгіївною ніхто з двох не командував іншим. У них були дружні, теплі стосунки, в яких було багато самоіронії та гумору, що зрештою і створювало гармонійне подружжя. Після смерті Сахарова Олена Георгіївна зберегла свою сильну особистість. Їй особливо важливо було увічнити ідеї та пам'ять чоловіка. Вона стояла біля витоків створення недержавної комісії, названої Фондом Сахарова, в якій вона головувала впродовж багатьох років, настільки довго, наскільки їй дозволяв це робити стан здоров'я. І до самої смерті вона залишалася почесним президентом Фонду.

Вона вела активне життя, навіть тоді, коли через слабке здоров'я вже не мала можливості приїхати до Росії. Вона реагувала на всі події в Росії і в світі. Чим володіє захисник прав людини, якщо не словом, усним та друкованим? З цієї точки зору вона залишалась активною і після свого влаштування в Сполучених Штатах. І поки

ще могла бувати в Москві, вона продовжувала діяти. Наприклад, вона відіграла величезну роль у створенні групи захисників прав людини, названої «Спільна дія».

Коли я думаю про Олену Георгіївну, то найбільше шкодую про те, що молоде покоління захисників прав людини не має її світогляду. Роль захисників прав людини полягає в тому, щоб займати такі політичні позиції, які політики не можуть займати за визначенням. Бо головний клопіт політиків – це їхні вибори або перевибори. Вони мислять у масштабі чотирьох майбутніх років. Але хто ж тоді мислитиме в масштабі десяти, двадцяти, ста найближчих років? Саме в цьому полягає істинна роль захисників прав людини, а не тільки в трактуванні окремих випадків, чим сьогодні займаються активісти. Цим потрібно займатися, це очевидно; але цього недостатньо. Щодо Олени Боннер, то вона мала політичний зір.

ОЛЕНА БОННЕР, ЖІНКА-ФАКЕЛ І РОСІЙСЬКА ДИСИДЕНТКА

Галина Аккерман та Андре Ґлюксман[1]

Це може видатися вам застарілим, але в житті є люди, які слугують прикладом, вони воюють з нелюдськістю. Такі бійці зустрічаються рідко, тим більш вони дорогоцінні. Олена Боннер, вдова Андрія Сахарова, невтомний захисник прав людини, була одним з таких бійців. У 2004 році нам пощастило провести разом з нею десять днів, аби обмінятися думками щодо стану, в якому знаходився тоді світ, щодо корумпованої «вертикалі» посткомуністичного Кремля, тоталітаризму, війни, права на існування Ізраїлю і проблеми палестинської держави, щодо необхідності міжнародного втручання, здатного блокувати криваві злочини диктаторів всіх видів…

У XX столітті Росія зазнала найстрашніших випробувань: сімдесят років комунізму і страшної нацистської окупації; ця Росія, яка ще не покінчила зі злом у XXI столітті, подарувала світові прекрасну плеяду сміливців, озброєних незрівнянною інтелектуальною та творчою силою, що стали взірцем співчуття до принижених і ображених. Їх було дуже багато, серед них – Пушкін, Чехов, Толстой і Достоєвський, Павло Флоренський і Марина Цвєтаєва, Олександр Солженіцин і Варлам Шаламов, Андрій Сахаров, Анна Політковська, нарешті Олена Боннер.

В суботу 18 червня 2011 року, вночі, Олена, яка була пам'яттю

[1] Опубліковано в «Ліберасйон», 16 липня 2011 року.

антирадянського дисидентського руху, поєдналася з ними у смерті. Отже ми знову осиротіли, нас охоплює жаль, як тоді, коли було вбито іншого нашого дорогого друга, Анну Політковську. В російській мові є слово, всі нюанси якого важко передати французькою: «совість», «сумління». Олена Боннер була совістю бунтівної інтелігенції. Ніби компас, вона вказувала шлях, що веде до свободи, демократії та поваги до людини.

В часи великих сталінських чисток 1930-х років, коли Олена була школяркою, її вітчима розстріляли, а матір відправили до концентраційного табору. Під час Другої світової війни зовсім молода жінка добровільно відправляється на фронт, аби бути медсестрою. Після війни, будучи лікарем, вона присвячує весь вільний час збору продовольства та одягу для невідомих голодуючих ГУЛАГу, а також і для своєї матері, товаришок матері та членів своєї родини, яких утримували в жахливих умовах. Після смерті Сталіна вона приймає колишніх «зеків», що повертаються з таборів. Так впродовж років, навіть не знаючи про термін «права людини», вона займається порушеними правами конкретних людей – тих, хто ще перебував у таборах ГУЛАГу, і тих, хто вийшов звідти, але не мав права мешкати у великих містах, – які по суті були вигнанцями, без роботи, перебуваючи у протистоянні з родиною і вулицею. Так вона знайомиться з першими дисидентами, молодими поетами, які збираються біля пам'ятника Маяковському, плекаючи шалену надію повалити автократів своїми полум'яними текстами, російськими лібералами, українськими, грузинськими, татарськими та єврейськими «націоналістами», всі вони хочуть, бодай на декілька хвилин вийти з потворної атмосфери комуністичної догми.

Шкода! Хрущовська «відлига» тривала недовго. За нею почався новий наступ криги. Тож Олена Боннер продовжує свою боротьбу у 1960-ті та 1970-ті роки, виявляючи хоробрість всупереч заборонам, присвячує себе розповсюдженню самвидаву та підтримці політичних в'язнів. Саме під час суду над дисидентами Піменовим та Вайлем вона зустрічає академіка Андрія Сахарова; батько радянської водневої бомби перетворюється на палкого захисника громадянських свобод, відмовляється від великих привілеїв, пов'язаних із діяльністю видатного вченого. Тут починається історія великого кохання та спільної палкої боротьби за свободу, яку

ніщо не могло зупинити. Подружжя стає полюсом, мозком і серцем дисидентського руху; разом вони могли краще за будь-кого передавати свої повідомлення на Захід. Незважаючи на вручення Сахарову Нобелівської премії миру (1975 рік), Кремль відправляє його у «внутрішнє заслання»; Андрій публічно засудив радянське вторгнення до Афганістану (1979 рік). Олена супроводжує його в Горький, місто, закрите для іноземців, де подружжя живе під постійним наглядом міліції і без права візитів; їй вдається зламати стіну самотності, вона зв'язується з усім світом.

Коли Сахаров був живий Олена зникає в тіні великої людини: він пише свої планетарно відомі відозви, вона передруковує його тексти. Після смерті її чоловіка 1989 р. ми починаємо розуміти, ким насправді була ця жінка. Впродовж двадцяти останніх років жінка-факел, сповнена таланту і сміливості, розумна і прониклива, не зупиняється ні на мить: книжки, сотні статей, особисті та колективні звернення. Впродовж десяти років вона жила в Сполучених Штатах в зв'язку з тяжким станом здоров'я, проте завжди залишалась зануреною в справи своєї країни, піддаючи нещадній критиці Росію Путіна, таврюючи її воєнні дії в Чечні та її агресію проти Грузії, а також сліпоту Заходу.

Вітчим Олени Георгіївни, Геворк (Георгій) Аліханян, який її виховував, був вірменом. Її мати, Руф Боннер, єврейкою, що народилася в Сибіру. В грудні 2010 року Олена вітає нового нобелівського лауреата, Лю Сяобо, і засуджує пекінську владу, що ув'язнює його. Вона оголосила себе «москвичкою» і «єврейкою кавказької національності». Совість і сумління нового російського дисидентського руху пострадянського періоду, його завзяття, його волелюбний запал, ніколи в житті не знала, що таке кордони.

ЗМІСТ

**З питань замовлення та придбання
літератури звертатися за адресою:**
ВИДАВНИЦТВО «ДУХ І ЛІТЕРА»
**Національний університет
«Києво-Могилянська академія»**
*вул. Волоська, 8/5, кімн. 210,
Київ 70, Україна, 04070*
Тел./факс: +38(044) 425-60-20
Сайт: http://duh-i-litera.com
E-mail: litera@ukma.kiev.ua
Надаємо послуги: «Книга – поштою»

Друк та палітурні роботи:

МаЙСтер
КНИГ

м. Київ, вул. Виборзька 84,
тел. (044) 458 0935
e-mail: info@masterknyg.com.ua
www.masterknyg.com.ua
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3861 від 18.08.2010 р.